

Kovács Imre Attila

Imago parvi mundi

EMLÉPONT
K Ö N Y V E K

Kovács Imre Attila
Imago parvi mundi

Kovács Imre Attila

**Imago
parvi
mundi**

EMLÉKPONT
KÖNYVEK

Hódmezővásárhely
2017

EMLÉKPONT
FÉL ÉVSZÁZAD VÁSÁRHELYEN

[2]

Emlékpont Könyvek, 2.
Sorozatszerkesztő: Miklós Péter

ISSN 2498-6658
ISBN 978-963-7379-40-6

www.emlekpont.hu

Kiadta
a Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ – Emlékpont
(6800 Hódmezővásárhely, Andrásy út 34.)
Hódmezővásárhelyen, 2017-ben.
Felelős kiadó: Dr. Miklós Péter
Nyomás és kötés: Norma Nyomdász Kft.
6800 Hódmezővásárhely, Rárósi utca 10.

Tartalom

ELSŐ FEJEZET

(*subtilitas applicandi*₁) 7

Múlt századi kultúrlovagok

Gonda József, Galyasi Miklós, Moldvay Győző 9

Három miniatúr Tornyai Jánosról 21

Regényesség, mítosz és üdvösségügy az Égető Eszterben 31

„Írjak, világ!”

Vöröss István költészetéről 39

„Mély sebet kell vágni, hogy templomot építhessünk”

Kós Károly: Az országépítő 47

Olvasói jegyzetek egy Popper könyvhöz 53

MÁSODIK FEJEZET

(*subtilitas applicandi*₂) 59

Naiv vagy szentimentális legyen a helytörténész? 61

„Innen figyelmeztetem Turman elnököt!”

Várostörténeti adalékok a Rákosi-korhoz 77

A forradalmi ész trónfosztása 95

Félárnyékban

A Napkelet vitája a neonacionalizmusról 121

A forradalmak reformálhatatlanságáról 131

Egy jó magyar katona

Vitéz Balogh Sándor feljegyzései a „nagy háborúból” 139

Látletet

Hódmezővásárhely középiskolásainak Vásárhely-képe 161

ELSŐ FEJEZET
(subtilitas applicandi₁)

Múlt századi kultúrlovagok

Gonda József, Galyasi Miklós, Moldvay Győző

Viselt dolgaink (*a történelem*) elbeszélése nem nélkülözheti a folyamatos történetmondás epikus sodrását, a felidézés hitető aprólékosságát, a hősök megnevezését és drámai mozgatóját, a krónikás korhű átlényegülésének prózapoétikai eszközeit, tehát mindazt, amit a történetírás az irodalomtól kölcsönöz. Felhasználja a mítoszépítés hagyományos kellékeit, ám a mitikus világképen és naiv logikán túllépő közértelmesség egy idő után már nem éri be a múlt elbeszélésének szuggesztivitásával: tudományos megbízhatóságot, garantált minőséget vár. A történetírás öntisztító fáradozása akkor teljesedik ki, amikor a múlt iránti bizalom megrendül: a hatalmi beszéd tematikus tárházává vagy színes narratívák revüjévé egyszerűsödik. Az ideológiák alkonyával egy újfajta barokk realizmus szemléletmódja kezd általánossá válni. Szükségünk van arra, hogy ismerjük az óramű összes csavarjának a helyét, hogy tisztában legyünk az alkatrészek mérnöki jellemzőivel, de hogy mennyi is az idő, ki tudja... Mindent elborít a jelen: az emlékezet instanciái muzealizálódnak, a jövő pedig az egyre eredményesebb válságkezelés folyamatábrájának távoli pontjává zsugorodik.

Ezek, az életvilág praktikus horizontján túlmutató kijelentések egyrészt nem bizonyíthatók, másrészt – ha közérzetileg vagy intuitíve befogadhatók is – nem kínálnak új/jobb életstratégiát. A túlságosan elrugaszkodott, „filozofikus” megközelítések fárasztóak a jelenvaló-létebe feledkezett ember számára. Az ő bölcsessége a természetesség, amely csak utólag tűnik praktikus indítatásúnak. Miért ne vegyük hát számításba a nagy kultúrformák helyi változatait, zárványosodott teljesítményeit, a felfelé beszélő *vidéki* önérvényesítés pózait? A történelem alatti kisvilágok egzotikumai, nagyozolása, színpompás operettje és magára hagyott, vergődő idealizmusa a felettes értelem összezavarodásával láthatóvá válik. Miként a bámulatos, ám esélytelen kezdeményezések is. A provinciákban – sokszor karikatúráként – tükröződik vissza Róma nagysága. Hovatovább e nagyság emléke.

Hódmezővásárhely XX. századi kultúrtörténetét meg lehetne írni egy jellegzetes alakjainak életprogramját és tevékenységét ismertető/összekötő monográfiában. Három nagy „kultúracsináló” szántotta itt a sziket, s használdott el (ki így, ki úgy) – hasznot hajtani akarván. Gonda József a századforduló úttörője, Galyasi Miklós a középidő mindenese, Moldvay Győző a század végjátékának síró-nevető clown-ja.¹ Gonda a kultúrára nem ügyítő, lomha, rendiséghez szokott várost akart felrázni egy haladottabb, polgárosultabb ízlés tukmálásával. Próféta lelkesültségű újságíró-jogász, egy évtizednyi alkotó idő, ha jutott neki. És röpke három éve volt mindarra, hogy összeverbuválja az Irodalmi és Művészeti Társaságot, népszerűsítse a moderneket *A Jövendő* c. lapjában, szervezze a Társadalomtudományi Társaság helyi csoportját, rábeszélje és leutaztassa egy matinéra Hatványékat, pereskedjen, politizáljon, párbajozzon stb. Galyasi elhitte, akarta a „műveröm” falainak a kőfalig tolását. Ő a következő spirítusz rektor: Tornyai Társaságot és Puszták Népét gründolt. De ahogy kilépett a kávégőzökből, és múzeumfelelős igazgatóvá intézményesítette magát, majd vállalta az 1956-os forradalmat, felbőszítette Cézárt: elbocsátották, börtönbe csukták, elhallgattatták. Magára húzta a nagypolitikát (miközben védelmezte a fiatalokat), s utóbb, a '60-as években a körülötte újraszerveződő szalontól fokozatosan eltávolodva, bezárkózott; tán meg is keseredett.

1 Felletár Béla Moldvayra emlékező soraiból kölcsönzött kifejezés.

A stafétabotot Moldvay Győzőnek adta át, akit a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni tudó organizátornak vélt. Moldvay valóban nem kisipari módszerekkel dolgozott! Szocialista menedzserként sürgött-forgott, felhasználta az apparátus eszközeit, és gyors tempójával állva hagyta annak gyanakvó kíváncsiságát. Miután az államosított kultúra üldözött mindenféle civil összeborulást, hát színre vitte a botrányt. (Halála után derült ki, hogy jelentéseket írt a titkosrendőrségnek.)

Ezt a vonulatot (*belső logikát?*) rajzolja ki hármójuk sorsa, illetve mindaz, amit személyük – metaforikusan – ma jelent. Gonda próféta volt – nem is hittek neki. Galyasi gyűjtő; maga köré vonzotta korának elszigetelt, szabad szellemeit. Moldvay clown, hasznos zavarkeltő. A pionír elhamvadt, beleőrült a túlfeszített munkába, a mester új reményt adott, de elárulták, a lojálisnak tűnő menedzser gyanús magánmissziót folytatott. Végigtekintve küzdelmeiken, lemérhetjük a fejlődést (Gonda szavával az „evolúciót”): az anyagi erőforrások növekedtek, a hivatalos figyelem megsokszorozódott, ugyanakkor a bensőségeség, az átéltség fokozatosan elhalványult. A műből produkció, a gyülekezetből publikum, a tanulságból brosúra-tanítás, a katarziszból a hétköznapok forradalmiságának sápadt üzenete lett.

Gonda Józsefről utoljára Sipka Sándor jelentetett meg összefoglaló, értékelő munkát, ide s tova hatvan éve. Mint zárszavában írta: „Gonda nem mindennapi jelensége volt kora társadalmi, kulturális és irodalmi életének. Politikai bátorsága, a szociális eszmék iránti fogékonysága, hatalmas kultúrigénye, meglepően széleskörű műveltsége, mélyenszántó gondolkodása, nagy összefüggések feltárására törekvő filozófai hajlama, szuggesztív erejű előadómódja és fejlett, hajlékony stílusa olyan tulajdonságok, melyek magukban véve is figyelmet érdemelnek. [...] A szépirodalom mellett legértékesebbnek mégis azt az agitációs munkát kell minősítenünk, amelyet Gonda József folyóirata hasábjain maradi környezete felrészésének és a műveltség terjesztése érdekében végzett.” Sipka elsősorban kultúrforradalmárként, agitátorként mutatta be hőseit. Alakját át- és elrajzolta a kurzus igényei szerint. A történelmi összefüggések tekintetében Mód Aladárra, Mérei Gyulára, az irodalmi kérdésekben Révai Józsefre hagyatkozott;² tehát meg kellett rónia Gondát polgári radikális elkötelezettsége és az öncélú művészet pártolása miatt. Gonda Józsefet korai halála akadályozta meg abban – sejtette Sipka –, hogy (Jászi Oszkárt is megelőzve) felismerje a kommunizmus nemzetközi programjának egyedüli realitását.³ A *Jövendő* tartalmi ismertetéséből természetesen kihagyta a Schopenhauer- és Nietzsche-idézeteket, és a szabadkőművességről szóló cikket is.⁴

Sipka kisonográfijára pontosan ugyanazok a megjegyzések igazak, mint amelyeket ő Gonda árnyaltabb megítélése érdekében tett: követett el hibákat, ám mégiscsak a személyiség lényegét kifejező szándék a döntő, valamint művén látnunk kell a kor kényszereinek és elvárásainak a lenyomatát. Gonda „polgári és konzervatív” jelenséggént való besorolásának és a népi-demokratikus kánonba való iktatásának paradoxonjára nem talált új formulát, de hosszan és aprólékosan végiggyalogolt az életművön, hogy megismeréséhez hozzászoktassa az ingadozókat is. Sipka munkájának érdeme a témaválasztás, amely valóban újszerű volt, de Gonda kultúrtörténeti újrafelfedezését tekintve mindmáig hatástalan maradt.

Gonda Józsefet magába fogadta a felejtés kultúrája. A századfordulón folytatott magányos harcát egyfelől a vállvonogató vásárhelyiség, másfelől a pesti leereszkedő jóakarát övezte. Amit ő tudott, az sok volt az Endre Béláné dalestjeit, Pócsy Miskát és Nótás Szabót kedvelőknek, és kevés a pesti dzsungel európeereinek.

2 „A »Hangulatok a vicinálison« c. elbeszélés súlyos társadalmi problémákat vet fel. Első része azt az áthidalhatatlan osztályellentétet mutatja be, amely a másnak robotoló, kizsákmányolt mezőgazdasági munkás és a henyélő, ingyenélő úri osztály képviselői között fennáll. A magyar feudál-kapitalista társadalom életéből kiragadott tipikus kép...” (Sipka Sándor: *Gonda József [1877 – 1913]*; Csongrád Megye Tanácsa V.B., Hódmezővásárhely, 1955. 34. oldal)

3 Gonda a *Semper idem* utolsó bekezdésében megidézte a nagy utópista rokon-értelmű programját: „Marx mennydörgi a »kommunista kiáltvány«-ban, igaz, hogy kizárólag a proletariátushoz: – EgyesüljeteK világ proletárjai, láncaitokon kívül nincsen mit vesztenetek, s nyerhettek érte cserébe egy világot. A mi viszonyaink a polgári demokratizálódás irányában való szervezkedést involválják ugyan, de ennek a szervezkedésnek is az lesz az eredménye, hogy – láncainkat veszítjük, cserébe egy új társadalomért, egy új világrért.” Gonda József halála előtt egy évvel még telve volt bizakodással; ki tudja, talán a világháború(k) tapasztalata változtatott volna az akkor még Jásziéval egyező vízióin. Egyébként Jászi Oszkár, utolsó magyarországi látogatása alkalmából elmondott beszédében korrigálta korábbi nézeteit. (Lásd az 1947. október 29-én, a Martinovics szabadkőműves-páholyban tartott előadását.)

4 Miként a Tornyai Társaság megalakulásáról szóló visszaemlékezések sem említik, hogy a levezető elnök, Szathmáry Tihamér szabadkőműves, a formálisan 1920-ig működő hódmezővásárhelyi Virradat páholy alapító tagja volt.

Persze, hogy jót akart, de túlzott ügybuzgalma, provokáló harcmodora nem tette vonzóbbá a paraszt Párizsban a „már mindenütt diadalra törő” modern ízlést és társadalmi haladást. A fővárosi *fej munkások* viszont nem győztek váltig csodálkozni, hogy a kultúra szempontjából „ellenséges területen”, az Alföldön micsoda makacssággal vív Gonda; biztatták, üzentek neki, noha írásművészetét nem igazán becsülték. Sajnos, ez Gonda behozhatatlan hátránya: nem volt írói tehetség.⁵ Az „önképzőkör meglódítottja” talán, de jelentős művész semmiképp. Jogász-modorú filippikái, szépelgő-okoskodó prózaversei ma már olvashatatlanok. Amíg a (kultúr)politizálás-hoz nem volt elég szövetségese (mondjuk, hallgatósága sem!), addig a szépíráshoz meg talentuma. Egyre többet dolgozott, hiába, mert csak lappangó elégtelenségeit sokszorozta, anélkül, hogy ezekre rálátása lett volna.⁶

Amennyiben „jelenségként”⁷ könyveljük el Gondát és munkásságát, úgy elég csatlakoznunk kora fanyalgóihoz vagy távdrukkereihez. Csak el kell eldöntenünk, hogy idejekorán jött bizarrériát, vagy inkább az örületig fokozódó, nemes szélmalomharcot lássunk működésében. Ebből a hamis kétutasságból a kultúrtörténeti nézőpont emel ki, úgymond: Gonda József volt az első Vásárhelyen, aki folyóirattal rendelkező, polgári beállítottságú művészeti társaságot szervezett, amely kapcsolatot tartott országos jelentőségű művészekkel és gondolkodókkal. Tulajdonképpen ez Gonda öröksége, és a század sok más vásárhelyi kísérletének vissza-visszatérő programja. Ebben az ő kezdeményező bátorsága, ha tetszik az elsősége vitathatatlan.

1904 augusztusában – állami támogatással – ipari és mezőgazdasági kiállítást rendeztek Hódmezővásárhelyen. Az előkészületek során felvetődött, hogy a város anyagi javainak szemléje megfelelő alkalom lenne az itt élő képzőművészek (egy e célra kialakított különteremben való) bemutatkozására, valamint arra is, hogy közszemlére tegyék a vásárhelyi paraszti kultúra néprajzi szempontból értékes tárgyait. A Gonda vezette *Vásárhelyi Ellenzék* c. lap még március végén, április elején egy háromrészes cikksorozatban ostromozta a városvezetés kulturális érzéketlenségét, a művészetpártolás iránti teljes közönyét, majd májusban, a tárgygyűjtésre mozgósító felhívásában „az országnak talán legmagyarabb városának” jelentette ki Hódmezővásárhelyt. A közvélemény alakítására tehát minden eszközt igénybe vett: az elmarasztalástól a hízelgésig. A mások által is propagált akció mérsékelt sikerrel járt⁸, bár később Vásárhely állami támogatást kapott egy kultúrház létesítéséhez.

A már említett cikksorozatot Espersit János írta *Városunk és a művészet – Ami nincs* címmel. Első közleményében fogalmazta meg javaslatnak is fölfogható szemrehányását: „Eddig még senki meg sem kísérelte azt, hogy városunkban a művészet és az irodalom pártolása ügyében mozgalmat indítson.” Espersit nyilván „az anyagi kérdésekben hulló természettel bíró”, a közszükségletekre és a nagyobb beruházásokra figyelmező, de művészei iránt közönyös városvezetésre akart nyomást gyakorolni, ám üzent a helyi *intelligenciának* is. A Vásárhelyi Ellenzék szerkesztője által hiányolt mozgalom az évtized végén mégiscsak összeállt, a lap főszerkesztője, Gonda jóvoltából. A később oly sokszor és sokféle ügyben decentralizációt szorgalmazó Gonda már ekkor, az évtized közepe táján megtapasztalhatta azt a fura paradoxont, hogy központi jóváhagyás és anyagi hozzájárulás nélkül semmiféle decentralizáció nem valósulhat meg.

Az országos visszhanggal megtartott és miniszteriális aláereszkedéssel megtisztelt kiállítás felkavarta az állóvizet. Vásárhely igyekezett jó benyomást kelteni a főhivatalnokokban; minden – még szellemi – gazdagságával is előhozakodott. Hogy véletlenül se úgy legyen ezután, miként Espersit János summázta hírünket:

⁵ Grezsa Ferenc (*Irodalom Vásárhelyen – Vásárhely az irodalomban*, 1987) nem is tárgyalja Gonda szépírói tevékenységét, Sipka Sándor a már említett füzetében szentimentálisnak, rosszul szerkesztettnek, helyenként okoskodónak tartotta a novelláit. Csak fokozódó szociális érzékenységet dicsérte meg az Új oltár, új istenek kapcsán.

⁶ Németh László kissé rosszmájú (ám végül is találó), Babitsra tett megjegyzése esetleg ráillett volna a kiteljesedő pályát befutó Gondára: „Addig írt, amíg tehetséges nem lett”.

⁷ Ignatus baráti, mégis távolságtartó előszavából néhány idevágó részlet: „Az, hogy mint a közönség előtt régebben álló társa, karon fogom és bemutatom, éppúgy nem jelent gyámkodást felette vagy minden nézetével való egyetértést, mint ahogy nem jelent ilyesmit a társasági bemutatás sem. [...] Legfeljebb, ha aztán a háta mögött mintegy szemöldökkel kérdenék, tulajdonképpen kicsoda ez a jóformájú úriember?, akkor válaszolhatom egypár suttogó szóval, hogy magyarban s maiban való kiütöközése annak a fiskálisfajta írónak, melynek legdicsőbb őse az ifjabbik Dumas... [...] Minden értéknél, amit Gonda József az irodalomban valaha jelenthet, nagyobb érték ő maga mint jelenség.”

⁸ Összesen hét vásárhelyi polgár szánta rá magát az adományozásra. A múzeumot megalapozó tárgyi anyag Kiss Lajos gyűjtőmunkája révén halmozódott fel.

publicisztikáját.¹² A *Jövendő* programcikke két részből állt: az elsőt a főszerkesztő, Gonda, a másodikat a belső munkatárs, László Jenő írta. Mindketten a politikamentességről, a kulturális haladás szolgálatáról biztosították olvasóikat. Gonda, szavai nagyobb nyomatékául a Petőfi Társaság elnökére, Herczeg Ferencre hivatkozott.¹³ A szerkesztőség a nyitó számban válaszolt a *Hét* glosszájára,¹⁴ fásasztó, kacskaringós mondatokban. Gonda ezt a fentebb stílnak gondolt retorikát állította szembe a csipkelődő gúnnyal. Ami azért nála is ott kísértett, főleg a Kiss Józsefnek címzett gunyoros megszólításokban: nagynevű Mester, közbámult költő fejedelem, trubadúr-titán, előharcosa az emberiség egyetemes kultúrtörökvésének stb.

A második számtól olvasható a társaság engedélyeztetésének folyamatát követő közleménysor. Február 15-én híriül adták, hogy ugyan még nem jelzett vissza a belügyminiszter, de márciusban megalakulhatnak; a Fekete Sasban lesz a díszközgyűlés, amelynek vendége Kenedi Géza író, szociológus lesz. Márciusban kénytelenek voltak áprilisa-ra halasztani a ceremóniát¹⁵, végül is szeptember közepén kapták meg a belügyminiszteri jóváhagyást.¹⁶ Így még novemberre is maradt fogadkozni való, hogy most már aztán tényleg meglesz az a díszközgyűlés!¹⁷ Gyakorlatilag egy évig húzódtott a procedúra, s mire minden papír stimmelt, addigra a társaság már nem volt hadra fogható.

1910 júliusától egyre több támadás érte Vásárhelyen Gondáékat. A július 6-ai számában a *Vásárhely és Vidéke* kifogásolta, hogy az egy nappal korábban meghirdetett művészestély névsorából kimaradt Nil¹⁸, aki pedig pár évig itt járt iskolába.¹⁹ De ekkor még csak hangolt a zenekar! Ugyanezen lap a július 12-ei számában „*A Jövendő*” *irodalmi és művész-estélye* címmel közölt kritikát. Sommásan önképzőkori színvonalúnak titulálta a nyári színpadon lebonyolított estet, ahonnan „lehangoltan és elégtelenül távozott a csekély számú közönség”. Jó volna, ha Gondáék tudomásul vennék, hogy „Vásárhely város közönségének az irodalmi és művészeti ízlése sokkal fejlettebb már, semhogy minden rigmusos dolgot költészetnek tartson, és mindenkit, aki a pódiumra kiáll, művésznek nézzen.” A válasz Kun Bélától érkezett, a *Vásárhelyi Reggeli Újságban: Kritika egy estélyről. Vagy: mi is az a tárgyilagosság?* Ő sivár lelkiűnek, szellemileg rokkantnak, világgyűlölőnek, mindenbe belefásultnak, irigynek tartotta a cikkíró, akinek jobb volna nyugdíjba vonulnia, és ott vezetni irodalmi vétkéiért. (Idősebb) Bibó Lajos már másnap visszavágott a *Vásárhely és Vidékében (Kritika a kritikáról. A vasárnapi „élvezetes szellemi produkciók)*. Szerinte az Irodalmi és Művészeti Társaság vásári komédiásokból áll, akik önmaguk mellett reklámoznak; ideje beletörődniük, hogy a színlaposztó és a bőgőhurcoló nem művész.²⁰ Bibó megnyugtatta Kunt, hogy nem gyűlöli, sokkal inkább sajnálja ellenfelét. E hónapban még egyszer megforgatta a tollát a társaság „hátában” a *Vásárhely és Vidéke*, és a kultúrház körüli vita tetőpontján kijelentette, hogy az Irodalmi és Művészeti Társaság nem teremtett művészetet (bezzeg kultúrházat már akar!)²¹, egyébként is csak saját gyönyörűségére rendez estélyeket.

12 *A Jövendő* első számában felhívták az Irodalmi és Művészeti Társaság tagjait az előfizetésre.

13 Herczeg Ferenc neve még egyszer felbukkant, a november első felére tervezett alakuló közgyűlés lehetséges díszvendégének szemelték ki. Herczeg – tolmácsolta Gonda a jó hírt az 1910. október 1-jei lapban – elfogadta a meghívást. Ígéretekből sosem volt hiány: Hatvany Lajos vásárhelyi Nyugat-esttel kecsgettette Gondát, amelyen majd ott lesz Ady, Ignótus, Móricz, Kaffka Margit. (1911. április 9-én rendeztek is egyet Hatvany Lajos, Szász Zoltán és Fenyő Miksa, illetve egy ifjú aradi primadonna közreműködésével.)

14 Kiss Józsefhez intézett nyílt levelében – más egyebek mellett – a főváros túlzott befolyásán kesergett: „Van egy díszvárosunk, mely magához szívta, káprázatos fényével a testéhez édesgette a vidék minden kulturális és gazdasági erőforrásait, s e vad, nyers és ostoba potemkinizmus lehetetlenné teszi, hogy nálunk is, mint minden más egészséges kultúrájú országban, öntudatos, egységes és önálló vidéki decentralizáció fejlődhesse.”

15 *A Jövendő* 1910. május 15-i száma áprilisa tette a díszközgyűlést. Addig is folytatódtnak a felolvasó ülések – ígérte, amelyekre minden rendes tag hozzon magával három pártoló tagot!

16 *A Jövendő* 1910. szeptember 15-i száma végre beszámolhatott róla, hogy a belügyminiszter szeptembertől (a társaság január 2-ai megalakulását tudomásul véve) jóváhagyta az IMT alapszabályát. A Vásárhely és Vidéke már szeptember 3-án szétkürtölte, hogy pecsét került az alapszabályra.

17 Gonda a novemberi ünnepélyes megalakulás utánra felolvasó üléseket tervezett. Meg akarta hívni a Társadalomtudományi Társaság jeleseit (Jászi Oskárt, Rácz Gyulát, Fényes Samut).

18 Rozsnyay Kálmáné Dapsy Gizella.

19 Bibóék, akik korábban megrótták a IMT-ot Nil nevének vétkes kihagyása miatt, most ugyanőt szívfájdalom nélkül sorolták az önképzőkori színvonalon zengedezők közé.

20 (Idősebb) Bibó Lajos kritikájának irányultságára, vagy még inkább ízlésének mineműségére utal, hogy például a költői teljesítményeket lekinsinylő véleményét ekként foglalta össze: „Ady-féle versírászat”. Ebből valószínűleg mindenki megejtette, hogy mire gondolt, s mitől akarta megóvni a vásárhelyi nagyérdeműt.

21 *Kultur-apostolok. Akiknek hangversenyterem kellene.* Vásárhely és Vidéke, 1910. július 21.

A társaság és *A Jövendő* sorsa összekapcsolódott. A lap az első évfolyamában élvezte a legnagyobb közfigyelmet (ehhez a támadások szintúgy hozzájárultak), a vontatott társasági bejegyeztetés ellenére a tagok kiállításokat, felolvasó üléseket, estélyeket szerveztek, igyekeztek kiszélesíteni a bázisukat. 1911-re jelentősen alábbhagyott a lendület, Gonda a kulturális ambícióit politikaiakra cserélte, lapját a polgári radikális gondolatkör folyóiratává alakította. 1910 márciusától toborozta²² a Társadalomtudományi Társaság helyi csoportját, s egy év elteltével már (a megszaporodó színikritikák mellett) főleg szociológiai, politikai és társadalomkritikai írásokat közölt. A lap gyakorisága, formátuma és papírminősége is megváltozott. A harmadik évfolyamból teljesen kimaradt az Irodalmi és Művészeti Társaság ügye, korábbi munkatársai otthagyták. Gonda egyre magányosabban munkálkodott, a végjátékban szinte egyszemélyes folyóirattá szűkítve próbálta megtölteni *A Jövendőt*. Közben készült a nagy meglepetésre, amely őt – reményei szerint – a kor vezető szellemei közé fogja emelni. Ilyen várakozással adta közre a *Semper idemet*. A kötet túlnyomórészt *A Jövendőben* publikált írásainak válogatott, szerkesztett kiadása.²³ Az előszót jegyző Ignotus erkölcsi (általános) kiállása²⁴ és a radikális szellemiségű sajtó szemlézése sem változtatott Gonda eddig betöltött helyén: egy konok mozgalmár maradt a végeken; egészen korai, a következő évben bekövetkezett haláláig.

Az Irodalmi és Művészeti Társaság romjaira hamarosan világháborús *romokat* hordott az idő.

Azok az életesemények, amelyeknek mozaikdarabkái hajdanvolt újságokban fellelhetők, netán azok az indulatok, amelyeknek lenyomatát ugyanezen régiségek őrzik, konzerválták számunkra jeleseink egyéniségének sajátos vonásait is. Máig rávallanak temperamentumukra, a döntéseiket befolyásoló lelkialkatra. Természetesen messzemenő következtetésekre nem adnak okot és módot, mégis a jellem *szövegszerűsége* tetten érhető bennük. Arra a kérdésre, hogy mi sodorta Gonda Józsefet mind közelebb az úri Magyarországgal szembenálló polgári radikalizmushoz a belátáson, a gondolati éresem túl, a mellékesnek tűnő események figyelembevételével kell választ találnunk. Ez irányba most egy 1904-es sajtóvita felelevenítésével teszünk pár lépést.

A bő évszázada lezajlott újságírói adok-kapok Köpösdy Dezső²⁵ és Gonda József között robbant ki, amely kölcsönös inszINUÁCIÓBA torkolt. Az ügy előzménye május utolsó harmadáig nyúlt vissza, amikor Köpösdy *Takarékpénztárak versenye* címmel (név nélkül) megjelentetett egy teleplezőnek szánt cikket a Vásárhelyi Híradóban. Eszerint „a vásárhelyi (öreg vagy nagy) takarékpénztár erőszakkal szedi el a kuncsaftokat a másik kettő elől”, s ezt egy panaszos, a vele történt esettel példázva, a lap munkatársai előtt feltárta (név és cím a szerkesztőségben). A *Hódmezővásárhely* c. lapban –e– (Ernyei István) szignóval lejtött a válasz, hogy a konkrét ügy félreértés vagy koholmány. Cikk cikket követett (Köpösdy sejtette, hogy Ernyei lapja, a *Hódmezővásárhely* nem önzetlenül védi az „öreg takarékok” üzleti tisztességét...), végül Köpösdy bocsánatkérésével ez az affér lezárult. A *Vásárhelyi Ellenzék* viszont új frontot nyitott. Ugyanis a *Vásárhelyi Híradó* azon számában, amelyben Köpösdy békejobbot nyújtott Ernyeinek (megelégtelvé, hogy „szép kavargásban áll a helyi sajtó minden orgánuma egymással”), a rövid szerkesztői üzenetek közt *oda nyilatkozott*, hogy a *Vásárhelyi Ellenzék* nagyképűsködik, lóvá teszi a közönséget, csal és hazudik.

22 A tagtoborzás sikeres volt, november 15-én megalakult a Társadalomtudományi Társaság vásárhelyi fiókja.

23 A *Semper idem* alcíme egy „műfaji” felsorolás: rovások, feljegyzések, meglátások, impressziók, kritikák. Ez zéttartó, alkalminak tűnő diskurzust sejtet, ám Gonda három népszerű témára szűkítette könyvét (erotika, politika, kriminalitás). Bízhatott tehát a sikerben, plusz a radikális kiállását honoráló elismerésben.

24 „Megható és különös, s a léleekben mindenféle képzeteket felkavaró, hogy Hódmezővásárhelyt ilyen könyvet írnak, s ilyen könyv jelenhetik meg. [...] A lusta lemondás magyarja helyett előttünk áll a serény követelés magyarja. Viszont: a türelmetlen gőg helyett a türelmes megértésé. Üdvözlöm minden idevaló érzéssel, minden emberi buzgósággal.”

25 Köpösdy Dezső országosan ismert, „a nemzetieskedő klerikális diákok hírhedt vezére” (Debreceni Főiskolai Lapok, 1900. október 5.) volt a századfordulón. Az Egyetemi Kör elnökeként – Zichy Nándor néppártját támogató – Egyetemi Nemzeti Párttá akarta alakítani a szervezetét. Az az akció is őt fémjelzi, amikor Pikler Gyula jogász professzor (az ő tanítványa volt többek között Jászi Oszkár) előadása közben felállt, és felszólította a tudóst, hogy itt és most határolódjon el az újságban neki tulajdonított kozmopolita és nemzetellenes kijelentésektől. Ady többször a tollára tűzte Köpösdyt („ordítózó jelentéktelenségnek” titulálta, felemlégette a Pályi ügyet). Erről röviden annyit, hogy Pályi Ede újságíró egy alkalommal közölte Köpösdyvel: tönkre fogja tenni, mert olvasói ezt várják tőle. Köpösdy leverte a székről Pályit, mire ő párbajra hívta. Pályi, a sértett fél lehetett először (nem talált), majd Köpösdy következett. Pályi felgyógyult a haslövésből, utána a bíróság még ötnapi államfogházra ítélte (Köpösdy hét napot kapott). Köpösdynek a Nagy Endrével vívott pisztolypárbaja szerencsésebb volt: egyikükük sem talált, így kibékültek. Az 1901. április 30-án az egyetemről örökre eltávolított diákvezér, mindenféle párbajok és kalandok után, Hódmezővásárhelyen kötött ki, s akaszkodott össze a „két arasz Grávytz gyerekekkel”.

Az történt ugyanis, hogy a Rákóczi-hamvak meghiúsult hazahozatalát szó szerint ugyanúgy közölte mindkét lap,²⁶ csak Gondáék „távirati tudósítás”-nak tüntették fel a maguk rövid hírért. Miután a *Vásárhelyi Ellenzék* június 1-jétől előfizető toborzásba fogott, s megígérte, hogy nála a legfrissebb, külön tudósítótól érkező anyagokat lel az olvasó,²⁷ ezért módfelett szüksége volt egy „távirati tudósításra”. A két lap gyakorlatilag ugyanabból a pesti sajtóból dolgozott, s most – kivételesen? – az *Ellenzék* hamis márkajelzést használt. Köpösdy jogosan háborgott, mert Gonda eljárása azt a látszatot keltette, mintha a *Vásárhelyi Híradó* csupán utánközölte volna az *Ellenzék* exkluzív anyagát. Gonda József sajnálatos módon (talán túlbuzgóságból, de) *csúsztatott*.

A *Vásárhelyi Ellenzék* június 7-i számában megpróbálta menteni a menthetetlent. Kénytelen kelletlen beismerte, hogy nincs eredeti, külön tudósítója (némi önellentmondás, hogy a cikk később „fővárosi tudósítójukra” hivatkozott), egyébként pedig az, amit a *Híradó* művelt, az ízetlen gorombaság, fennhéjázó nagyképűség, a páratlan rosszhiszeműség cinizmusa, mocskok- és sárdobálás. A *Híradó* két nappal később, a V. Károlynak szóló szerkesztői üzenetben már néven nevezte a csalót: felemlegette Gondának az „újságírás rovására elkövetett betyárkodásait” (regényt és táviratot lopott a *Vásárhely és Vidékétől*), a múltja pedig csupa csalás, szélhámosság, áruulás. Másnap Gonda Köpösdyről: „takaros arasznyi férfiú”, aki a *Párbaj ellen* c. könyvére előfizetést gyűjtött, noha az azóta sem jelent meg, egyéb fórumokon lapot és szencziókat ígért, de ezeket is elszélhámoskodta. Nevezett személy a talpnyalástól a szitkozódó őrjöngésig mindenre képes, írásait a badar dialektika jellemzi. Köpösdy erre három részletben (június 14-én, 15-én és 16-án) zúdította az olvasókra a „két arasz Gravázt gyerek” viselt dolgait. A legfőbb vádpontok: Gonda hazudott a Köpösdy – Pályi párbajról, továbbá ahány lapnál csak megfordult, mindenütt intrikált, barátait és szövetségeseit rendre elárulta, hamisan vádolta adócsalással Endrey Gyulát, Lukács György főispánt korruptnak nevezte, utána meg nem győzött hízelegni neki. Gonda – jellemezte őt Köpösdy – egy tintahal, amelynek gyomra mindent bevesz, s ezekből sötét, bűzös, fekete folyadékot gyárt. Viszont „ha bőrét éri az ütés, egy perc alatt körülfecskendi magát az önmagából kitelő piszkos folyadékkal”. A cikksorozat fő üzenete az volt, hogy Gonda (miután alapvetően gyáva lény) sivalkodik és párbajhőssé nagyítja őt, de fölösleges rettegnie. „Meztelen testén annyi fekély, véres korbácsütés, bűnök kelevényeinek tömege irtóztatja meg a szemlélőt”, hogy az egész vásárhelyi intelligencia szégyelli. Nyugodjon meg a szerkesztő úr, Köpösdy nem fog duellálni egy beteg tintahallal. Gonda a „tintahal” metaforát június 16-ai válaszcikkének címével viszonzta: *A vipera-ember*. Az őt betegnek tituláló Köpösdyről kijelentette, hogy „patológiai és idegkörtani jelenség”, csaholó rikácsolását, ripőkösködését nem kell komolyan venni. A másnapi, az üzeneteknek véget vető zárszavában kihirdette, hogy Köpösdy ellen – sajtó útján elkövetett rágalmozás és becsületsértés tárgyában – bűnvádi feljelentés(ek)e)t tett a királyi törvényszéken.

Az alacsony szintű purparlé néhány hétre felpezsdíthette a vásárhelyi közéletet. Az újságolvasók kaján vagy megbotránkozó figyelemmel kísérhették a két szerkesztő „tusáját”, amely természetesen elcsitul, helyet adva más szenczióknak. Ami ezt az epizodikus és nem túl ízléses közjátékot kiemeli a veszekedő vásárhelyi sajtó kakasviadalainak sorából, az Gondának, az Irodalmi és Művészeti Társaságot, *A Jövendőt* létrehozó személye. 1904-ben az „ébredő” karakterű Köpösdyvel (szó)párbajozó Gondát az évtized végén már a másik táborban találjuk. Politikai és világnézeti helykeresésére hatott az a vélt vagy valós fenyegetettség, amely (Köpösdyként nevesítve) a dzsentroid mentalitás felől nehezedett rá. Egész további életében – néhány esztendő csupán! – a gyávaság, a férfiatlanság vádja elől menekült. Formálódó nézeteit abból a felismeréséből eredeztethetjük, hogy azt, amit a párbajozók a nem pontosan tisztázható becsület nevében dúlőre akarnak vinni, üdvösebb volna a társadalomjobbító elvek pástján versenyeztetni. Gonda az (általa rajongva tisztelt) *Nyugat* két kulturális idolumát is elbocsátotta az európeerek közösségéből buta párbajuk miatt.²⁸ Semper idem...

26 1904. június 4-i számok (*Vásárhelyi Híradó*, *Vásárhelyi Ellenzék*).

27 „...f. év június hó 1-től kezdődőleg közvetlenül a fővárosban felkért munkatársunk eredeti sürgönytudósításaival tájékoztatjuk közönségünket a nap szencziósabb eseményeiről.” (*Vásárhelyi Ellenzék*, 1904. május 31.)

28 „...hogy modern, kultúremberek kiálljanak egymással, egy kifejezetten kultúrkérdésből eredő nézeteltérés miatt páros viadalra, azzal az előre megfontolt szándékkal, hogy egymás ábrázatát összeszabdalják, testi épségében megcsonkítsák, nyomorékká tegyék, ezt, megvallom, sem Hatvány Lajos báró úrról, sem Osváth Ernő [sic!] szerkesztő úrról nem voltam képes feltételezni.

Mert vagy hisznek a nevezett urak a párbajnak a becsületbeli ügyekben való döntő jellegében, vagy nem hisznek. Ők magokat kultúrembereknek, jól magyarul intellektüeleknek tartják. Hogy valóban azok is legyenek, ahhoz a legelső feltétel az, hogy nézeteik, intencióik,

Gonda Lószteftől a világháború anyagi és erkölcsi recessziója után Galyasi Miklós vette át Vásárhely kulturális életének szervezői szerepét. A folytonosságról – talán a világpolitika hatalmas díszleteinek odébb mozdulásától lenyűgözve, Trianon székizájától sújtottan – nincs élénk képünk. Pedig ő is, mint Gonda, jogász, vállalt közhivatalt, újságokba írt, próbálkozott a szépirodalommal, társaságot szervezett, lapot indított, politizált. Galyasi munkássága, noha több évtizedre nyúlik, ugyanúgy nem volt sikertörténet, mint a polgári radikálisokra „fogadó” Gondáé. Galyasi szocdem párttagként, szakmai képzettség nélkül került a múzeumigazgatói székbe (Takács Ferenc jóvoltából), kitűnő szervezőmunkát végzett, de az ő „semper idemje” is végzetesnek bizonyult. Az 1956-os forradalomban ugyanúgy türelmes, bölcs magatartást tanúsított, mint általában mindig, s erre ösztönzött másokat is. Ahogy a Kádári konszolidáció politikai kiközösítettjeiről mondták: nem tudta tartani a száját.²⁹ A forradalom leverése után Galyasi megmentésére kész terv volt: kiemelik, új életet adnak neki; áthelyezik Szentesre. Ő ment volna, csak nem oda. (Szentendre, Pest, talán...) Folyt a huzavona, de mint Szókratész, nem osont ki a hátsó kijáraton. Ki is kellett innia a börtönév bürökpoharát, majd a '60-as években még egyszer közel engedte magához a tanítványokat. Miután a rendőrségi megfigyelés állandósult körülötte, megértette: az általános bizalmatlanság légkörében nem érdemes szellemi dolgokról vitatkozni. Azt találgatni, hogy az asztaltársaság mely tagja(i) besúgó(k) – szárnalmas! Galyasi Hódmezővásárhely hivatalosságának a nyakán maradt; kerülgették, elviselték, összesúgtak a háta mögött. Csendesesen, magányosan, egy új korszak számkivetettjeként vegetált a haláláig.³⁰

Galyasit a *Vásárhelyi Nemzeti Újságban Most ne jussoljunk!* című cikke (kiáltványa?)³¹ és a vezetése alatt álló múzeum „ellenforradalmi gócponttá” alakítása miatt börtönözték be. A cikkét máig nem elemezték behatóan, illetve jelentésrétegeit csak hevenyészve tárták fel. Kár, mert mind Galyasi, mind a proletárdiktatúra értékrendjére, *szótárára* vonatkozóan fontos mozzanatokat tartalmazott. Az írás elsődleges üzenetét, értelmezési síkját a cím adta meg: nem lehetünk ugyanolyanok (tehát rosszabbak, mert még okulásra is képtelenek), mint az ellenfeleink. A kicsinyes, vagy ne adj' Isten vérgőzös bosszúállás lerombolja a forradalom ethoszát. A kisemberek tehát nyugodjanak meg, az ő, Galyasi reményei szerint nem töri rájuk az ajtót egy jussoló horda. A másodfokon eljáró legfelsőbb bíróság a szövegnek különösen a fegyveres harc vállalására buzdító értelmét rötta fel, noha ezt, mint felszólítást – súlyos elfogultság nélkül –, aligha tulajdoníthatjuk a leírtaknak. Galyasi valóban megemlítette a fegyveres ellenállást, mint amely elkerülhetetlen; épp ezért senkit sem kellett rábeszélne. Becsületes ember számára magától értetődő, hogy minden eszközzel védi a szabadságát és a függetlenségét. A bíróság ebből világosan láthatta, hogy Galyasi esetében nem pusztán agitációról, hanem mély elkötelezettségről van szó; s ez tényleg súlyosbító körülmény. Nyilván fokozta a vádlattal szembeni ellenérzést a kommunista vezetők jövőbeni megbüntetését ígérő rész³² (mondjuk ebben a bosszú elkerülésének taktikáját is vélhették, akár), illetve az ország leromlott állapotához vezető rákosista kártételek kíméletlen felsorolása.

bölcsletük tekintetében felül álljanak a tömegmorálon, s ostoba, középkori, hülye társadalmi sablonok neveléses nyúgei előtt fejet ne hajtsanak. Mert amint kisberzencai és alsólendvai Lendvai Tihámér közigazgatási gyakornokhoz hasonlóan szabályát húznak, s kiállanak az első vérrre, vagy a harc képtelenségig – becsület foltozásért, a szó radikális értelmében minden kultúremler előtt eljártszották ahhoz való jussukat, hogy őket intellektüeleknek tartsák. [...] A megindult irodalompolitikai vita csattanóját tehát mintha nem is modern eszmékért harcoló író-intellektüelek, de üzletspekulánsok és reklámfigurák cselekedték volna meg.” (*Kultúrkarikatúrák – Irodalmi párbaj. A Jövendő*, 1912. január)

Nem mellesleg a Gonda – Köpösdý vitában a Gondával szembeni egyik fő érv az volt, hogy a „*Gravátz gyerekek*” nem mindig ellenezte a párbajt, különösen akkor, amikor nem őt érintette. Köpösdý előbányászta Gondának a *Tanítás a kordovánbőrűek számára* című cikkét (*Vásárhelyi Híradó*, 1903. február 18.), amelyben „férfiúhoz illő becsületes eszköznek” nevezi a párbajt. „Az ellenfél tiszteletet követel”, és „a személyes bátorság tiszteletre méltó”. De ne feledjük, ez tíz évvel a Hatványt és Osvátot bíráló írás előtt jelent meg!

²⁹ A Bethlen gimnáziumban tanított Láng István, aki szakmai felkészültsége alapján bármely magyar egyetemen előadhatott volna. A diákok elfogadták a szerencséjüket, az értetlenkedők pedig megdöbbenve hallgatták a beavottak suttoágását, miszerint Láng tanárnak 1956-ban „nagy volt a pofája”.

³⁰ Személyes emlékem, hogy gyerekként megcsodálhattam az Őszi Táralt megnyitójára gyülekezők között magányos alakját. Mindenki igyekezett távol tartani magát tőle: politikai múltja egy láthatatlan kordont vont köré. Páran odaköszöntek neki, de a többség befelé tolongott, „tovább lapozott”.

³¹ *Vásárhelyi Nemzeti Újság*, 1956. november 3.

³² „...a régi és embertelen vonal vezető embereit azonnal le kell váltani, sőt annak idején a független magyar bíróság elé kell vinni őket büntetteik miatt, és annál szigorúbban büntetni, minél nagyobb ismerettel és tudással álltak az embertelenség és hírványosság szolgálatában.”

A harmadik jelentéssík Galyasinak abból a szállóigévé vált mondásából vezethető le, hogy „próbáljuk rendezni a sorokat”. Az egész 56-os újságcikk ebben a jegyben fogant: arra a lehetetlen feladatra vállalkozott, hogy bevigye a szabályozottság, a tudatosság elemeit a forradalom mindennapjaiba. Ezek az illúziók csináltak forradalmárt Galyasiból, korábban viszont ezek tették őt alkalmassá kulturális szerepének betöltésére. Mit találtak benne oly vonzónak a tanítványok? Bátran szárnyalhattak, hirdethették szent lázálmaikat egymásnak, Galyasi pusztja jelenlétével egyszerre ösztönözte és moderálta nyüzsgő szellemüket. Nyugalmat és megfontoltságot sugárzó, körükben feloldódó lényé jóváhagyta, és akár lehetségessé is avatta bohóságait. Galyasi kétségtelesenül apa-figura volt, néma felkiáltással megválasztott autoritás.

Visszatérve az inkriminált cikkhez, a legdöbbenőbb kitétele az volt, hogy egyetlen ívben fogta össze a magyar történelem húsz évét (1938-tól 1956-ig). Magyarán szólva: nem tett különbséget a zsidóüldözésben bűnös rendszer és az ötvenes évek embertelensége között. Miben tekintette egylényegűnek a náci és a kommunista gyökerű hatalomgyakorlást? Galyasi három szempontból rokonította őket: azonosak az (át)nevelési módszereik, a féktelen uszításuk, és az, ahogyan a halálfélelmet mindennaposá teszik. Íme, a negyedik réteg, amely a szó szerinti jelentés, a jogi értelmezés, a szerzői intencióból levezethető jelentés-tulajdonítás mellett immár elvi és távlatos jelentőséget ad Galyasi gondolatmenetének. Szerencsére, hogy ha műveltek is bizonyos-fajta ideológiai „hermeneutikát” az őt elítélők, erre a náciizmust-kommunizmust egy kalap alá vevő megjegyzésére nem voltak érzékenyek.

Vásárhely kultúrtörténetének harmadik *oszlopa* Moldvay Győző. Gonda Józsefet még mélyebbre temette az elmúlt száz év (tavaly volt halálának a centenáriuma, szépen, csöndesen tovább is pördült a naptár), Galyasinak már nem fog széleskörű elégtételt szolgáltatni a tömegkultúrához szokott/szoktatott utókor, Moldvayt pedig diszkreditálta a kipattant besúgó múltja. Mégis azt kell mondanunk, hogy mindhárman saját koruk teljes értékű képviselői voltak. Gondában ott feszített a „holnapos” ambíció, az újságírói izgátság, a nemes célokért eléggé fél tehetség – végül valódi vásárhelyi csoda lett.³³ Galyasi végigpróbálta a '20-as évek Párizsát, a '30-as évek „művermét” és más, neki és a sorsosainak ásott vermeket, a '40-es évek tülekedését, az '50-es évek vidéki fegyelmét, a forradalmat és a csalódást, a '60-as évek gyanakvással teli lelkesültségét, a '70-es évek tőle már távolodó, óvatosan modernizálódó első felét – de a végén, ha valami/valaki hiányzott a városból, akkor általában egy olyan Galyasi-féle gondoltak. Moldvay Győző pályája magán viselte a korszak minden jellegadó ismérvét. Ami maradandó még a szocialista érából, az Moldvayra is igaz, s ami miatt persona non grata lett, az szerves részét képezi fél múltunknak.

Akárcsak Galyasi, Moldvay is '56-os volt. De elképesztő és rá jellemző módon: leginkább a forradalom után! Ha kézbe vesszük a *Vásárhelyi Szó* 1956. december 25-i számát, amelyet ő szerkesztett, nem hiszünk a szemünknek. Két hónapja már, hogy leverték a forradalmat, s ő egy színvonalasnak ígérkező ellenzéki lapot jelentetett meg – a Magyarországot megszálló szovjet tankok árnyékában. *Hitvallás* című vezércikkében szembesítette a „megátalkodott rákosista visszahúzó erőket” a ténnyel, hogy „ragyogó politikai éleslátásuk következtében” „hullahegyek meredeznek előttünk”. A Rákosi-Gerő-féle politika vakbuzgó helytartóinak és túlteljesítőinek szennyes a keze – írta, de elítélte az erőszakos, boltokat fosztogató fegyveres szabadcsapatokat is. A lap megjelenése után Király ezredes nagy erővel a rendőrségre kísértette, s ott a „testmechanikusok” alaposan megoldozták a „lélek mérnökét”.³⁴ Moldvaynak egy székre kellett ülnie, körbeállták, s a vállatói azon versenyeztek, hogy ki tudja egyetlen ütéssel a padlóra küldeni. Hosszadalmas verés után beszerverték.

Moldvayt még két *aproság* köti Galyasihoz: az „ellenforradalmár múzeumigazgató” tulajdonképpen őt jelölte ki utódjául, rátestálván a fiatalok nevelését, okos irányítgatását. Bízott Moldvayban, aki viszont erről a „kinevezésről” már ügynöki jelentésben számolt be tartótisztjének. A másik, hogy Galyasi temetésén a sebtében odarendelt Moldvay mondta a búcsúztató beszédet, miután Vásárhelyen senki nem merete magára haragítani a pártvezetést.

33 Gonda József 1913. április 21-én hazaszállított koporsóját a vasútállomáson ötezen várták.

34 Sztálin a költőket szívesen nevezete „az emberi lélek mérnökeinek”, míg a vállatópincék verőlegényeit „test-mechanikusoknak”.

A sírbeszédben elhangzott egy mondat, amely (nem feltétlen szándékosan, de) Gondát is megidézte: „vessző-paripád volt: a jövőendő”. Akkor és ott összetalálkozott az újságíró Gonda, a múzeumigazgató Galyasi és kultúrmenedzser Moldvay egy nagyon fura, nagyon kelet-közép-európai, időfeletti virtualitásban.

Moldvayt Vásárhelyen (sőt, mondhatni Csongrád megyében) nemigen kedvelték. Baj volt vele, rendszerint a *túrt*, sőt sokszor a *tiltott* témák körül sürgölődött, egyéniségében is volt valami állandó rebellis felhúzotttság. Könnyebben elbántak a nyíltszívű, egyszerű „bunkókkal”, akiket meg lehetett törni, majd visszaparancsolni a jutalomfalatokat osztogató gazdihoz. Moldvay együttműködött az állambiztonsági szervekkel, elfogadta realitásként a létüket, tudomásul vette a háttérhatalom manipulációs mesterkedéseit, de *megátalkodott* maradt. Alkalmatlannak bizonyult jámbor, szóból értő középvezetőnek, a titkosszolgálat kiképzett tisztjeit lenézte,³⁵ de végül is tette a dolgát: ennek fejében kontrollált szabadságot élvezett. Talán elhitette magával, hogy magasabb szempontból (mint Gyuricának Sánta Ferenc *Ötödik pecsétjében*) pofon kell vágnia a kiszolgáltatott, megkínzott foglyot.

Mi volt hát a baj Moldvayval? Kétségtelen kreativitásában ott vibrált a kiszámíthatatlanság, szervezőként részt akart venni a létrehozott produkciók körüli felhajtásban (*szereplési vágy*), nem tartotta fontosnak megnyerni azoknak a szimpátiáját, akik közvetlenül nem befolyásolták ügyeinek sikeres lebonyolítását – megítélését viszont igen, az apparátus képességeiről alkotott véleménye lerítt róla. Moldvay *packázott*, gaszulálása iróniának vagy rosszul leplezett gőgnek tűnt. Nem élte át az őt segítő vagy nem akadályozó emberekkel saját fontosságukat, az ötletei megszállottjaként száguldott a kis-vidékiség bugyraiban. Nem tudott beletörődni abba, hogy a kétbalkezes potentátok századjára sem tudják rádobni a hulahopp karikát a bambis üveg nyakára, ráadásul közpénzből fizették be őket. Ősellensége, az 1956-os „ellenforradalom” hódmezővásárhelyi történetéből doktorált Szalontai József (művelődési osztályvezető, majd városi párttitkár) kialakította a pártosok számára kötelező Moldvay-narratívát és nexust, amin a lelket eladó, de valahogy megjavulni mégsem akaró renegát csak „röhögött”. Vagy odébbállt. Az egész Moldvay-jelenség legnagyobb paradoxonja, hogy tulajdonképpen önmagát kellett megfigyelnie. Folyamatosan olyan kulturális kezdeményezéseket indított útjára, amelyekről legközvetlenebbül csak tőle tudhattak meg bármit is. Folyton mozgásban volt, mert ahol csak megfordult, előbb-utóbb belefáradtak vagy megalégelték a jószolgálatait. Három megyéből jelentett, s nyilván a három megye ráállított ügynökei is ugyanezt tették.

Galyasi Miklóst még életében rehabilitálta a Kádár-rendszer, Moldvayt aligha fogja felmenteni az utókor. Nincs rá mód, és nincs rá szükség. A XX. század végének Hódmezővásárhelye az ő torzójában szemlélhette minden nyomorúságát, és e nyomorúságból kitörni akaró emberének eltorzult hősiességét.

³⁵ Moldvay a Csongrád megyei állambiztonsági tisztet tuskónak tartotta. A másik két megye titkosrendőreinek a műveltségét viszont méltányolta. (Úgy vette észre, hogy olvasottságuk, műveltségük átlag fölötti.) Ráadásul a véleményét nem rejtette véka alá. Esetleg ezzel függhet össze, hogy csupán a Csongrád megyei aktája lelhető fel az iratok közt.

**Három miniatúr
Tornyai Jánosról**

„Álmuk a zsíros Semmi...”

Az a kor, amely a *történelem* halványuló élménye/tudata miatt nem érezhette magát biztonságban, egyre kevésbé bánt jól a „kizökkent idővel”; s különösen gyanakvással vagy tettetett érdektelenséggel fogadta azokat a bolond beszédek¹, amelyek a tiszta művészet nevében kértek szót. Mikor „a polgári társadalomban, amelyben a művészetnek a művészetén kívül immár nem volt feladata”², majd az utópisztikus művészet-eszmény arisztokratizmusát kiszorította a *gyűjtő* polgári attitűdje, akkor az alkotó valóban felszabadult: nem kellett semminek az élére állnia, közösségi sugalmazásokon törnie a fejét, s szabadon választhatott az önkifejezés kifizetődő vagy nyomorba taszító változatai között. A művészt a transzcendens, a nem-létező felé tett lépései eltávolították a hétköznapi rend önszemléletének (*szép*) formáitól. Ugyanakkor az életvilág (egyre nehezebben stabilizálható) látszatai elhomályosították hivatásának eszményi lényegét. Tehát azon komoly ígéretét, hogy lehet másként élni és gondolkodni; akár szellemi módon is. Az erre való emlékeztetés artisztikus kísérletei hamleti bolond beszédnek minősültek, vagy úgy *használták* őket, mint a felvilágosodás filozófiját Párizs irodalmi szalonjaiban: izgatószerként. Az avantgárd (mentsük, ami menthető!) nemhogy szembefordult volna a romantika zseni-kultuszával, épphogy a végletekig vitte. A zsenialitás felfokozott lét-érzékelése bárki számára átélhető – sugallta, eszközei szanaszét hevernek a mindennapokban, a hősiesség pózára nincs idő az új ingerek utáni loholásban. Végül is a XX. századi izmusok populáris indíttatásúnak bizonyultak, sőt, elhúzódo utóéletük során az örökösök a demokratizált zseni-koncepciót is feláldozták. A „szerző – *ilyen értelmű* – halálával” az artefaktumot, a műtárgyat kiszolgáltatták a piaci „befogadás” hatalmi viszonyokat kifejező fogalomkészletének. (Már nem az alkotói oeuvre-t árcédulázták, hanem a befogadói/fogyasztói irányzatokat.)

Ezek a fejlemények befolyásolták Tornyai János alkotói életútját is. Pályája jól leírható: a zsáneres/történeti festészet Munkácsytól átvett hagyományát tovább bontakoztathatta volna a népszerű életkép felé, ehelyett (főleg Cézanne-től ihletve) egy paraszt-posztimpresszionizmus irányába törekedett. Figyelemre-méltó, hogy az Alföld (konzervatív aurájú) eszme- és kultúrtörténeti toposzát izmusosan élte újra, de ezt festészetileg nem dolgozta ki következetesen (türelmesen?); a húszas évek közepének ellen-avantgárdja, a harmincas évek új klasszicista fordulata (és új népiességének városias kérdéshorizontja) már a szemhatárán kívül esett.

Tornyai emblemikus főműve, amely a nagyközönség számára a festő védjegyévé vált, a *Juss*. Sokat és sokáig kísérletezett a témával, variálta a kompozíció egyes részleteit, a színvilágot. Vajon mi indíthatta Tornyait a *Jussal* való kitartó, sőt hovatovább makacs kísérletezésre? Miért maradt benne oly sokáig (talán végleg) művészi elégedetlenség az egyes változatok megfestése után? Nyilván azért, mert a gondolat

1 A *bolond beszéd* kifejezést olyan értelemben használom, mint Hamvas Béla az *Arleqin* c. esszéjében. („...abban a percben, amikor Rómeó Júliát megismeri, vagy, amikor Hamlet apja szellemével találkozik, vagyis amikor a világ kizökken, a nemlétezőkből hirtelen létezők lesznek. S amikor létezők lesznek, elkezdnek beszélni és pontosan a helyzethez mért szavakat használni úgy, mint akik a dolgot pontosan értik. Semmiféle veszedelmes, sőt kártékony, sőt tilos felfokozás nem történt. Nincs szó félrebeszélésről. Nincs szó arról, hogy minél bolondabbak lesznek, annál bolondabbakat beszélnek. Ezt csak a többi hiszi. Mi, akik a drámát pártatlan helyről nézzük, tudjuk, hogy a többiek egyszerűen nem számítanak, a drámában egyedül Rómeó és Hamlet a létező.”)

2 Hans Beltinget idézi Radnóti Sándor. (*Az eredetiség Winckelmann-nál*, Holmi, 2005. február)

meghatározóbb volt a belső (festői) látásnál. A gondolati felismerés, az archetípusra való rátalálás erős szuggesztíója nem hagyta lezárulni a vizuális megjelenítések sorát. A *Bús magyar sors* inkább Ady-illuztráció, metaforizált metafora; irodalmi ízű. De a főmű, a *Juss* nép- és mélylélektani rétegekig hatolt. Ráadásul zavarba ejtő módon, mert első pillantásra – a drámaiként elkönyvelt jelenet – inkább kiábrándító: íme, a szegénység zsigeri önlefokozása. A figyelmes szemlélő végül megérti, hogy nem a kapzsiság ostromozásáról van itten szó, hanem hogy a *juss* – a paraszti bírvágy ősi és megtestesült démona ijeszt ránk a képről. Tornyai eltökélten űzte a démont, szórta szét szörnyű ábráit, hogy ezt az egész valónkat megkaparintó dühöt lejárassa. Mindenesetre a művészet megváltozott szerepét jelzi, hogy már az első, Ráth György-díjas változat is sűrű brávózást, és nem felháborodást váltott ki. Senki nem ismert magára, s így, az egyik legnagyobb magyarságkritika (amin azért illetet volna egy kicsit megsértődni) mint egy téma-történeti fejleménysor fontos eleme, leltári számot kapott. Tornyai iránti lelkesedésünkön, az ő szolid kultuszán mit sem ront, hogy „*jól meg lett mondva nekünk*”. Miért: hol, mikor?...

„Komédia minden, komédia...”

Hódmezővásárhely és a festő kapcsolata – finoman szólva – nem volt konfliktusmentes. A városvezetés elégedett lehetett Tornyai hűségével (a neki juttatott párizsi ösztöndíj viszonzásaként, akár), de a hazatelepülő művész sorozatos kéréseit vonakodott teljesíteni. Itt elsősorban Tornyai műteremigényére gondolhatunk (a kedvezményes fürdőjegy és tűzifa kisebb tételek), ami egy alkotó számára valóban létfeltétel. Ebben közrejátszott az a tapasztalat, hogy a kortárs művész presztízse igen bizonytalan, egyébiránt meg a vele való kivételezés kilógna a *normál* ügymenet jogi keretei közül. Talán az lett volna megnyugtató a város illetékesei számára, ha Tornyai vásárol vagy épít egy alkalmas házat Hódmezővásárhelyen, s így mint polgári státussal, önálló egzisztenciával rendelkező lakos már közigazgatási *tétel*. Végül is kiutaltak számára egy műtermet, majd (később, a Serházba betelepülő katonaság miatt) felköltözhetett a Kultúrpalota, az ún. dr. Imre József-féle ház emeletére.

Ezzel kezdetét vette az a tragikomikus eseménysorozat, amely – mint köztudott – Tornyai János kilakoltatásával zárult. A lavina úgy indult, hogy 1920 februárjában a tanács a földművelésügyi minisztérium rendeletére kénytelen volt kiutalni egy lakást Csúcs Jánosnak, a Nagykőrösi Magyar Királyi Méntelep hódmezővásárhelyi osztálya állatorvosának. Erre legalkalmasabbnak a Kultúrpalota emeleti része tűnt, ahol viszont az idő szerint (egy szóbeli egyezség alapján) Tornyai élt és „föstött”. Az ügyről dr. Szappanos Mihály múzeumi felügyelő tett jelentést 1920. november 22-én, hogy a nevezett lakrész foglalt, mert Tornyai „állítólag tanácsi rendelkezés következtében” oda beköltözött. Bérbeadási ügyirat nem lévén most már hoztak egy írásbeli tanácsi határozatot (1920. december 11.), hogy Tornyai 1921. augusztus 1-jéig díjtalanul használhatja a kultúrházat, mert erről tényleg volt szóbeli megállapodás. Tornyai sem tétlenkedett műterme védelmében, Pestre utazott panaszkodni, meglehetősen eredménnyel. 1921. március 9-én Czákó Elemér miniszteri tanácsos táviratban szólította fel a várost, hogy „fontos kulturális érdekből” ne piszkálják a festőt.

A tanács viszont 1921. március 26-i ülésén egyhangúlag elutasította Czákó kérését, mert – mint válaszukban írták – nem tagadhatják meg a földművelésügyi kormány rendeletét, miszerint Csúcs Jánosnak, a Nagykőrösi Magyar Királyi Méntelep hódmezővásárhelyi osztálya állatorvosának lakást biztosítsanak, s erre legalkalmasabb épp a Tornyai által elfoglalt (*bitorolt?*) lakrész. Teltek-múltak a hetek, nem mozdult előrébb az ügy, viszont 1921. július 20-án „zsaroló” levél érkezett a városhoz Ketzán Emiltől, a méntelep parancsnokától, hogy ha nem kapják meg időben a lakást, ezt jelenteni fogja a földművelésügyi minisztériumnak. A festő nyakára küldött és erőlyesen fellépő Gaál Dániel városi kamarás sem járt sikerrel: 1921. július 29-ei jelentésében közölte a tanáccsal, hogy Tornyai „a kérdéses lakást semmi körülmények között sem hajlandó kiüríteni”. A Ketzán-levél mégis megtette a hatását, s még ugyanezen a napon felterjesztették az ügyet az ügyészségre. Onnan augusztus 4-én meg is érkezett az ügyészi vélemény: „Amennyiben Tornyai János részére az igényelt lakrész tényleg bérbe adva van, rövid úton kitehető.”

Minden törvényi körülmény tisztázódván a tanács 1921. augusztus 6-án a következő egyhangú határozatot hozta: „kénytelen ezen határozomány útján Tornyai János festőművészt felszólítani, hogy az általa használt lakást 3 nap alatt annál inkább ürítse ki, mert ellenkező esetben mindenre való tekintet nélkül a jogosulatlanul használt lakásból ~~karhatalommal fogja eltávolítani.~~” (A jegyzőkönyvben az utolsó három szó át lett húzva. Így a mondat értelmetlen, de legalább a megalázó procedúra függőben maradt.)

Gaál Dániel városi kamarás (aki sűrűn látogathatta és nógathatta Tornyait) 1921. augusztus 16-án jelentette a tanácsnak, hogy a művész még nem tudott lakást szerezni. Egy jó hétre rá Ketzán Emil lótenyésztési főfelügyelő újfent érdeklődött, hogy mikor lesz végre üres a ház. Augusztus 24-én Gaál Dániel városi kamarás a tanács nevében utasította az ügyészséget, hogy a kiürítés ügyében indítsa meg az eljárást, és az eredményt 30 napon belül jelentse. Ketzán Emil (őrnagy, méntelepi parancsnok, lótenyésztési főfelügyelő stb.) 31-én felszólította a várost, hogy közölje a lakás elfoglalásának idejét; a válasz erre azonnali (de a teljesülés szempontjából halasztó) volt: a tanács már utasította az ügyészséget, az eljárás folyik, egyelőre nem tudnak pontos időpontot adni. Három hét múlva, október 20-án a türelmét vesztett város felhívta az ügyészséget, hogy Tornyait 20 napon belül lakoltassa ki. Hosszú huzavona után, 1921. november 15-én dr. Hódy Imre ügyész jelentette a városnak, hogy Tornyai *azt mondta neki*, hogy Budapestre költözik, és a bérelt helyiséget a napokban visszabocsátja; *summa summarum* lehet értesíteni a méntelep parancsnokát, hogy az állatorvos mehet. 1922. január 13-án, miután féléves késéssel felszabadult a lakrész, Szappanos Mihály múzeumi felügyelő megelégedéssel jelentette, hogy *egy katonai állatorvos és a családja beköltözött a Kultúrházba*. Tornyai kivételével mindenki boldog volt... Egyelőre.

Tornyai kiszorítását a kultúrházból Ketzán őrnagy személyes sikereként könyvelhette el: emberét, Csúcs János állatorvost végre lakáshoz juttatta. A város végrehajtotta a felsőbb rendeletet, bár nem túlságosan kapkodott, mert Tornyai minisztériumi támogatóitól is tartani lehetett. A történet tehát folytatódott, sőt, Tornyai neve később újból előkerült az Imre-féle ház használatának ügyében.

Már-már megnyugodni látszottak a kedélyek, amikor dr. Szappanos Mihály, a városi múzeum felügyelője kérte a tanácsot, hogy értesítse a Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelőségét az állatorvos és családjának a Kultúrpalotába való beköltözéséről, s hogy emiatt a múzeumi tárgyak 1922 tavaszára tervezett rendezése késni fog. Az értesítés elment, mire 1922. május 15-én dörgedelmes levél érkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Magyar Királyi Minisztérium államtitkárától. A leirat tartalmazta, hogy „a kultúrház kizárólag közművelődési célból szereztetett meg, az állam felügyelete alatt áll”; az állatorvos beköltöztetése „erős akadályt gördített a Kultúrház fejlődésének a háború folyamán kénytelenségből megszakadt menetébe, éppen akkor, midőn a városi tanács és a helybeli ref. főgymnasium intéző bizottsága nagy megértéssel elhatározta, hogy Hódmezővásárhelyen a közrésztelenség miatt egyébként is pangó közművelődési intézmények tervszerű fellendítése érdekében a sok tekintetben igen gazdag városi és főgymnasiumi gyűjtemények egységesen együtt állíttassanak fel és együtt kezeltesenek”. Az államtitkár úr sürgős jelentést kért az intézkedésről.

Bibó miniszteri biztos az 1922. szeptember 30-án kelt levelében megfenyegette a várost, hogy ha nem költöztetik ki az állatorvost, nem lesz sem támogatás, sem épület. A levélhez csatolta Bátky Zsigmond, a Nemzeti Múzeum igazgatója jelentését a vásárhelyi múzeumról. Bátky úgy ítélte meg, hogy az állam által vásárolt és dotált múzeum „van is, nincs is”. Az Imre-féle ház a 18 év alatt a harmadik hely, ahová az ömlesztett tárgyakat elhelyezték. Az épület visszavételétől tartó tanács 1922. november 24-én úgy határozott, hogy dr. Juhász Mihály tanácsnok költöztesse ki Csúcs János állatorvost.

A minisztériumok huzakodása folytatódott: Tornyait ugyan sikerült távozásra kényszeríteni, de helyette most már Csúcs János és családja akadályozta a múzeum megszervezését. A helyzet valamivel kedvezőbbnek tűnt, mert egy ismert festő kipakolása (a kultúrházból!) mégiscsak kínosabb, mint egy „lódoktoré”. Juhász Mihály tanácsnok próbált érvényt szerezni a tanácsi határozatnak, sajnos az ügy érdemi részét tekintve eredménytelenül. Ismét teltek, múltak a hónapok...

A végjáték vígjátékivá laposodott, sőt mondhatni, egy kisvárosi burleszk kerekedett Csúcs János megrendszabályozása körül. 1923. június 20-án dr. Szappanos Mihály magyar királyi egészségügyi főtanácsos, a városi könyvtár felügyelője jelentette a tekintetes tanácsnak, hogy az állatorvos az Imre-féle ház melléképületében egy lovat helyezett el gondozásra. (A hivatalos iratokból kiderül, hogy a beteg ló szerencsésen meggyógyult, és július 4-én elvitték a Kultúrpalota istállójából.) Szappanos doktor ezután is szemmel tartotta Csúcsékát, s nem mulasztotta el 1924. március 8-án megtenni újabb jelentését: „Tekintetes Tanács! Tudomásomra jutott, hogy a Kultúrpalotában lakó Csúcs János m. kir. állatorvos sertései megdrótozatlanul állandóan

az udvaron tartózkodnak, az udvart teljesen feldúlták. Intézkedést kérek, hogy Csúcs János eme szabályellenes ténykedései a jövőben megakadályoztassanak." A disznók viszont további károkat okoztak, amint azt a könyvtár felügyelője 1924. június 13-ai friss jelentésében rögzítette: az állatorvos sertései a kultúrház udvarán lévő ól oldalát kidöntötték. Szappanos doktor indítványozta, hogy Csúcs János javíttassa ki az ólat. A tekintetes tanács a tarthatatlan helyzetet felmérve 1924. június 21-én elrendelte, hogy Csúcs János csak a kiutalt épületeket használhatja, a melléképületet nem, illetve 14 nap alatt vigye máshová a disznóit, és állítsa helyre az ólat, különben bírói eljárás indul ellene. (Az irat megemlíttette a korábbi bérlőt, Tornyai Jánost. Ez nyilvánvaló utalás volt arra, hogy ha ellenáll, ugyanúgy kilakoltatják, mint pár éve a város hírneves festőjét.) Csúcs János erre föl panasza ment Ketzán őrnagyhoz, aki 1924. július 1-jén kelt levelében tudomására hozta a városnak, hogy dr. Juhász Mihály gazdasági tanácsnok igenis megengedte, hogy Csúcs János használhassa az istállót és az ólat. Egyébiránt a lakhatás részletei ügyében már tájékoztatta a földművelésügyi minisztert, aki rendelkezni fog, de addig is hagyják békében a disznókat. Ketzán őrnagy követelte, hogy ne vegzálják tovább Csúcsot, az összes problémájukkal forduljanak a Nagykőrösi magy. kir. állami méntelep 5. osztályához.

Itt nyugodtan megszakíthatjuk a történet fonalát, mert mind a városra, mind Tornyaira nézve rendelkezünk már tanulságokkal. Hódmezővásárhely részéről Tornyai kilakoltatása nem volt személyes ügy³; egészen addig elnézték (és szóban jóvá is hagyták) a kultúrházban való tartózkodását, míg hivatalos ellenérdekek ezt lehetetlenné nem tették. Tornyai a kiköltöztetésével nem vált hajléktalanná, hiszen visszavonulhatott mártélyi „kéjlakába”. Az illetékesek feltételezheték, hogy a festő támogatói és kiterjedt kapcsolatrendszere segítségével rövid úton meg fogja oldani műteremgondját, ezért nincs szüksége a város gyámkodására. Nem tehettek kivételt; tudták, hogy a közigazgatás lassan, de biztosan hömpölygő ügymenete mindennap szembetalálja magát akár több, Tornyai-féle esettel.

Tornyaiban – a mélyen átélhető sértődésen túl – ott munkálhatott az értetlenség: miként lehetséges, hogy a közjóra felesküdtött városatyák ennyire érzéketlenek az örök művészetnek tett szolgálatteleire. Nem volna-e méltányos, hogy (magasabb szempontból) elnéznék gyarlóságait? Miért tudják olyan jól különválasztani magukban a műélvező, a kultúra nemzetépítő hivatását retorikailag elismerő szónok és a napi teendők szomorú malmát hajtó hivatalnok szerepét? Tornyai tudott a polgári rend fenntartásáról gondoskodó apparátus (részben önkorlátozó, részben obskúrus) szempontjairól, de szenvedett a kiszolgáltatottságtól, s nem fogadta el a művész lét alárendelését egy a szó szoros értelmében vett *közönséges*, praktikus világnak.⁴ Tornyai kilakoltatása vaskos kulturális botrány volt, ugyanakkor a hatalomgyakorlás szükségszerű megnyilatkozása is. Nincs közös nevező, az (egyetemes emberire apelláló) esztétika és a joggyakorlat párhuzamosai csak a végtelenben találkoznak.

Ha utólag valami naiv igazságtétellel ragadtatnánk magunkat, elmondhatnánk, hogy ugyan Tornyait elmarasztalta a pillanatnyi erőviszonyokat mérlegelő józanság, de ugyanilyen sivár realitás az is, hogy a mindenkori minisztériumok (magas illetékességük dacára) vidéki állatorvosok megdróztatlan disznóival is kénytelenek számot vetni.

³ Szappanos Mihály – hivatalának megfelelően – Csúcs Jánost ugyanúgy távozásra akarta bírni, akárcsak Tornyait.

⁴ „Magyarországon egy jó lófaszt sokkal előrébb értékelnék egy jó művésznél”. Ezt a durva szemrehányást Tornyai Szappanos főtanácsos, vásárhelyi művészbarátai, sőt Czako Elemér miniszteri tanácsos előtt is hangoztatta.

„Mi, néhányan, szépen vergődünk...”

Hódmezővásárhely őrzi Tornyai emlékét: intézményt neveztek el róla, van szobra, emléktáblája. A magyar festészet jelese ő, „századunk magyar képzőművészetének kiemelkedő alkotója”. Ideális alakja a megbecsülés külső, ceremonális körein kering, a műelemző műhelyek pedig egyre mélyebbre ássák magukat piktúrájának alakulástörténetébe. A kutatás lehatol az egykor volt életvilág Tornyait környező mikrostruktúráiig, jeladást, iránymutatást vár ebből az alluviális köznapiságból. Hiszen a nagy ember minden mozdulata érdekes – a banalitások ügyesen elrendezett sora rávallhat alkotásainak rejtett indítékaira. A kutatói „hiperrealizmus” (valójában naturalizmus) rendkívül közel hozza Tornyai dokumentálható kisvilágát. A szakírói szorgalom egy ágas-bogas biográfiát sarjaszt, metsz és ágaztat. De vajon szükségünk van-e ilyen pontos ismeretekre, és egyáltalán mit kezdünk az ezekből így-úgy kinyerhető személyiség-képpel? Nem saját kultuszát rongálja-e (a történeti hűség jegyében megidézett) Tornyai-homunkulusz?

Még jó, hogy nem mindenki olvas mindent. A köztudat elsiklik a filológiai bravúrok fölött. Sajnálkozhatnánk az ezredforduló barbarizmusán, miközben tény és való, hogy a humán tudományok önlebontó válságával szemben ez a „butaság” a leghatékonyabb védelem. A kétségek és kétségbeesések túlfinomult, rezignált dramolettjére nem vevő a társadalom. Valószínűleg emiatt (is) maradhatott el a Tornyai – Kiss Lajos levelezés közzétételét követően a *botrány*. Tenyérnyi bevezető szöveggel, kevés lábjegyzettel jelent meg egy múzeumi kiadványban, mellőzve a dokumentumok „összeolvasását”, belső kontextualitásuk és – sajnos – diszkurzivitásuk elemzését is. A levélhalmot időrendben publikáló helytörténész vélhetően abban bízott, hogy az anyag önmagáért beszél, az olvasó pedig szabadon eldöntheti, hogy mit kezd a benyomásaival. A külön tanulmányt érdemlő forrásközléshez⁵ azért fűznénk néhány észrevételt.

Tornyai és Kiss Lajos nem voltak barátok. Kettejük közt (az *öcsém – bátyám* kedélyes, családias megszólítás tompítja bár) nem volt egyenrangú a viszony. Kiss Lajos a rajongó tanítvány, Tornyai a mester. *Laos ecsém* (a múzeumalapító festő famulusaként kezdte, s az írás- és színi művésztől elszakadva tudóssá képpezte magát) mindvégig a művész(et) előbbre valóságáról biztosította szellemi vezetőjét.⁶ Levelei választékos, gondos fogalmazványok. Megjelent bennük az önlefokozás (pl. ő a kuruttyoló béka, míg Tornyai a sas), a stílusbeli tetszeni akarás⁷ és a tanítványi hűségnyilatkozat sokféle változata. Tornyai, amikor épp elemében volt, vaskos humorával tükröt tartott Kiss alázatossága elé: „De nem tudok egyebet, mint hogy kimondhatatlanul és leírhatatlanul jól érzem itt magamat. Amiről neked – porszemnek a nagy mindenségben, görcsnek egy százados tölgy derekában, csimbóknak a Vata mári picáján – még csak halvány fogalmad sem lehet! De jobb is, hogy nem lehet, legalább nem vágyódom fel Hozzám, földi féreg, te!!!! Ki ázalagként vagy bacillusként úszkálsz Holdmezővásárhely tanyái és porfőjkhői között.” Kiss Lajos csak tizenöt évvel később kockáztatta meg, hogy viszonyukat kifigurázza. *Az ember tragédiája* XIV. színének részletét parodizálta pár sorban; Tornyaira osztotta a Nap Jótékony Istenének szerepét, ő a leboruló, hódoló eszkimó volt. Bármennyire sokatmondó ez a szereposztás, Kiss soha nem ingott meg feltétlen tiszteletében. Az értelemmel fel nem fogható alkotó erő iránt irracionális türelemmel viseltetett.

⁵ Kőszegfalvi Ferenc: *Tornyai János és Kiss Lajos levelezése* (Hombár, 2011.)

⁶ Tornyai beszámolt olvasmányairól, és könyveket is ajánlott Kiss Lajosnak. Az írás mesterségére vonatkozó tanácsait saját gyakorlatában nemigen követte.

⁷ 1913. március 8-i levelét „társzólásban” írta.

Tornyai szintén tűrte a tanítványi ragaszkodást, és mintegy a saját képességei uralhatatlanságát belátva (mármint hogy a maga számára sem világos a tudásának forrása) alkalmazta az önróniát.⁸ De sem a rajongásban, sem a hódolat elhárító gesztusában nem volt póz. Igen, valahogy így alakult a festői kálvária és a tudósi pálya – csak szépen körbe kellett fogalmazni.

A két vásárhelyi levelezését a városból való kitelepülésük új témái frissítették fel. Kiss Lajos a kényszerű riporterkedés, hegedűoktatás, pénzért való szavalás és színdarabrendezés elől szökött; mindezt a nyíregyházi négyzteres fizetés már nem tette szükségessé a számára. Múzeumi munkát végezhetett, házat vásárolhatott, családot alapíthatott. Tornyai Pesten kötött ki, de nem érezte jól magát. Magányos volt, és testi nyavalyákkal bajlódott. A mártélyi házában eladásából befolyt pénz időlegesen enyhítette anyagi gondjait, ám munkakedve épphogy pislákol. Kapcsolatuknak erre a szakaszára ugyancsak az aránytalanság jellemző: Tornyai kisebb-nagyobb kérésekkel ostromolta rajongóját, amelyeket ő a legjobb tudása és lehetőségei szerint teljesített, míg a tőle érkező szívesség-kérések elintézetlenül maradtak. Nézzük a listát!

Tornyai elsősorban a képei eladásához kért közbenjárást, mert egy hivatalban lévő múzeumőrnek – vélhetően – ez kötelessége is. A Kultúrpalotából való kihurcolkodásakor minden értékesíthetőnek gondolt tárgyat eladott (Kiss Lajos közvetítésével) Nyíregyházának, majd újabb és újabb ajánlatokkal állt elő. Alkudozott, sűrűn számon kérte a lassú átutalást. Mozgósította Kiss kapcsolatrendszerét, elfogadta önzetlenségét, sürgette jószolgálatait. Leggyakrabban krumplit „rendelt” Nyíregyházáról, meghatározva a mennyiséget, olykor a csomagolás módját is.⁹ Magányának mélypontján (s ez egyben realitásérzéke csődje) kérte Kisst, hogy szerezzen számára modellt, házvezetőnőt, végül feleséget. Kapcsolatuk megszakadása előtt még javasolta, hogy hadd költözzön be Kiss Lajos nyíregyházi otthonába, amolyan albérlőként. „Igazság szerint érne valamit, ha Te olyan helyzetben lehetnél, hogy Neked vagy Veletek együtt élhetnék... Pl. egyelőre legalább 1 évig... »Azután majd meglátnánk.« Mert nagyon nagy dolgok vagynak előttem Lajosöcsém! A legtisztább és a legszentebb művészet!” – próbálta ki újra hűséges támogatóján a varázsszavakat, de erre már nem jött válasz.

Laos ecsém is elő-előhozakodott a kéréseivel. Hol beteg felesége nyugalma érdekében kérte a mestert, hogy neje Mártélyon megpihenhessen egy ideig, hol illusztrációkat remélt tőle készülő kötetébe. Ezeknek – elháríthatatlan akadályok miatt – egyike sem mehetett teljesülésbe. Tornyai pontokba szedve vagy homályos magyarázkodással tért ki a kívánságok elől. Amikor Kiss Lajosnak szüksége lett volna a vásárhelyi nyolc esztendejének igazolására (s főleg, hogy Szappanos doktor ne „gyűjtőként”, hanem „múzeumőrként” sorolja be őt), írt Tornyainak, hogy felső, hivatalos kapcsolatai révén mozdítsa előrébb az ügyét. De a szétszórt, ilyen talpalós feladatokról ódzkodó *bátytól* anekdotákon és jó tanácsokon kívül egyébre nem számíthatott. Bár 1922 júliusában hét pesti vendégéjszakát eltölthetett Tornyainál, a fogadó levélben a rengeteg bajon és dolgon, az igények leszállításán volt a fő hangsúly.

A levelezésből kiderül, hogy mi volt az a *félreértés*, amely gyógyíthatatlan sebet ejtett Kiss Lajos lelkén, s ami után – az engesztelődés hosszú folyamatát követően – sem tudtak már a régi *bátyám* – *öcsém* szerepjátékukhoz visszakanyarodni. Öreg barátok lettek hát, akiknek fényűzés a megbántottság. 1924. május 27-én, kedden reggel öt óraker meghalt Kiss Lajos felesége. Kiss az őt ért tragédiáról fájdalmas hangú levélben értesítette Tornyait. „Jaj, de beborult az én életem ege! Jaj, de sötét napok lesznek már ezután! Jaj, de nem derül fel az én napom sohase. A szerető, gondos, tisztalelkű feleség, a jóságos anya nincs többé. Vége szakadt annak a szép, harmonikus, boldog életnek, melyet 12 esztendővel ezelőtt kezdtem azzal az áldott teremttel, kinek egészséges lelkületét, tiszta szent szerelmét bírtam, s kinek minden érzésemet és gondolatomat odaadtam nemcsak tulajdonságaiért. Jaj, de sokat is veszítettem, talán mindent, ami engem éltetett, ami munkára ösztönzött. Nagy veszteségemben vigasztalanul, árván állok” – szakadt ki belőle a keserűség. Tornyai részvétnyilvánításnak és vigasztalásnak szánt válasza megdöbbenőre sikeredett. A levele hangütését megadó metafora (hogy bizony,

⁸ Rövid válogatás: „rengeteget olvasott és 40 esztendeig érett vén barom”; „Képzelem, hogy te milyen Aranyjános nyugalommal és öntudatosan írod meg azt, ami a lelkedből kikívánkozik. És jól teszed... én is ide érek majd, ha »a véröm csillapodik«. De tudja a fene, hol mikor be belémrögzött ez a vehemenciális akamokoskodás...”; „...akkor sé fing, amit Én szoktam eregetni isteni magányomban!”

⁹ Kiss Madách-paródiája ezeken a krumpli küldeményeken ironizált.

a tizenkét évig tartó boldog poharazgatásért fizetni kell az élet kocsmájában) ízléstelen. A helyzethez nem illő. A folytatásban kijelenti, hogy boldog (?): végre megismerhette az asszonyt, akiről eddig semmit sem tudott, s aki a síron túlról is ösztönözheti férjét. Végül megígéri, hogy ő majd támaszt munkakedvet *Lajosöcsém*ben. Odaköltözik a gyászba borult házba. Mintha arról szeretne volna meggyőzni Kisst, hogy a közös ügy (*a szent művészet*) mindennél előrébb való.

Miután Kiss hallgatott, Tornyai újabb levélre szánta rá magát. Ha lehet, még rontott is a dolgon, mert reumájára kezdett el panaszkodni, és részletes (anatómiai precizitású) anamnézissel traktálta a gyászoló férjet. Mindketten szenvedünk, sugallta, és igyekezett szájalomra indítani öccsét. Kiss már eddig is javasolt bizonyos gyógymódokat sokizületi gyulladásának kezelésére, ergo most is kötelessége kíségetni őt a tanácsaival! De hogyan fogható a teljes belső világot megingató/leromboló gyász a lábfejéhez? Tornyai minden, Kiss Lajost az önemésztő lélekállapotból kijózanítani akaró, és a kecsegtető újrakezdést ígérő ötlete mérges nyílként fúródhatott a másik szívébe. Ezek után nem volt mit mondaniuk egymásnak; hosszú, fagyos csönd és alkalmi, nosztalgikus jeladások következtek. Egy korszak véget ért.

Valószínűleg Kiss számára nem volt méltányolható Tornyai nézőpontja, aki féltette cselekvőképes, a világ dolgaiban jártas segítőt az összeomlástól, és továbbra is mohón kapaszkodott volna nyíregyházi támogatójába. A legkritikusabb gyanú vele szemben tán az lehetett, hogy Tornyai – miután nem tiszteli eléggé a nőket¹⁰ – szeretett felesége halálán sem rendülhetett meg igazán. A veszteségbe szinte belezavarodó muzeológusnak nem róhatjuk fel, hogy Tornyai otrombaságaiból nem szűrte le a nagyon is kézenfekvő következtetést, hogy a művészek egyszerűen hiányoztak a polgári család boldogságáról alkotható fogalmait, s legfőképpen a szerető, békés otthon tapasztalata. Kiss Lajos távoli, idilli világának hirtelen kiüresedését a festő valóban nem tudta empatikusan átélni, s ezért a korábbi diskurzus folytatásával próbálta elfedni az ilyesfajta krízishelyzetben való járatlanságát.

Vajon elégséges-e a faktualista narrációt kibővíteni a pszicho-biográfia irányába? Aligha. Az ember „egyedüli példány”, mégis törekszik a hasonlóság nyújtotta komfortérzetre. És hogy valami léte fölötti, őt meghaladó lényegből is részesüljön. Azok a segédfogalmak, amelyek Tornyai János és Kiss Lajos kapcsolatának általánosítható, másokkal *közösíthető* megvilágítói: a művész és a polgár. A művészen és a művész körül sosincs kész a valóság, az újrafogalmazás lázában (őrületében?) él, az ösztöneire hallgat, s mivel sokat kockáztat, úgy véli, hogy a világ is sokkal tartozik neki. A polgár a „tisztá udvar, rendes ház” ethosának őre, szolgálattétele fundamentális, s ilyen értelemben ugyancsak örök. A művész sóvárogja a polgár lét meghittségét, a polgár megpróbálja túltenni magát az alkotói szabadság rendet fenyegető kirohanásain. A polgár nem beszélne annyit a szabadságról, ha művész lenne. A művész nem áldozná fel a polgári idillt, ha alkalmas volna rá.

Természetes hát, hogy mind Tornyai, mind Kiss Lajos távozott Hódmezővásárhelyről. Egy közhivataltól sem várható el, hogy közvetítsen e pólusok között, netán harmonikus egységbe hozza őket. Ehhez egyetlen városban sincs elég mandarin.

¹⁰ Leveleiben ilyen kitételek olvashatók: „az utolsó öregasszony, akit szerettem, az édes jó anyám volt”; „bárgyú, kedves, szent tehénke” (Márról).

**Regényesség, mítosz és üdvösségügy
az Égető Eszterben**

Előljáró megjegyzések az újraolvasás felette szükséges voltáról

A kultuszukat vesztett, ám változatlanul jelentősnek tartott irodalmi művek újraolvasása során megvalósul(hat) a hagyomány elsajátítása és az irodalmi törzsanyag (kánon) felülvizsgálata. Ez lehet elodázhatatlan szakfeladat (*kényszer* – ahogy Szegedy-Maszák Mihály fogalmaz), intellektuális haszonnal kecsegtető kísérlet (Olasz Sándor eszerint elemzi Balassa Péter esszéinek értelmét), vagy a műélvezet kifinomult formája (Melczér Tibor). Mindhárom nézőpont ígéretes: az újraolvasás rendezzi/kiegyenlíti a jelen tudományos áramlataival szembeni adósságunkat és/vagy kidolgozza a hagyományban való benne állás idejének önreflexióját, de mindenekelőtt frissíti az élményt. Ezek híján – akárcsak Roland Barthes könyv-fogyasztói – mindig ugyanazt a történetet olvasnánk.

Ide s tova fél évszázada, hogy Hans-Robert *Jauß* nevezetes előadásában (*az Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*) kimondatott: „Az irodalmi esemény csak akkor képes tovább hatni, ha az utódok még mindig vagy már újra befogadják – ha vannak olvasók, akik régi művet újként olvasnak, vagy írók, akik régi művek utánzására, meghaladására vagy cáfolatára törekszenek.” *Jauß* imént idézett egyetemi székfoglalója – ennyi év távlatából – felveti önmaga (és az egyéb elméleti vagy hagyományos szakmunkák) újraolvasásának dilemmáit. Példának okáért azt, hogy az „*állandóan olvasóvá visszaváltó irodalomtörténész*” addig nem is nyilváníthatná ki tudományos énjét, míg nem szembesült korábbi tudása tartalom- és szerkezetalakító szövegeivel. Fontos tehát a különböző szövegtípusok újraolvasási hierarchiába rendezése – ha addig ki nem hungy az olvasási kedv.

Az újraolvasás legvonzóbb tulajdonsága, hogy kielégíti mind a modern, mind a posztmodern ízlés elvárásait, azáltal, hogy a jól ismertben fedez fel újdonságot. Az emlékezetes szöveghelyek a már-megírtság emlényomaiként felfrissülnek, miközben a régi és az új olvasat ellentmondásait, a változó horizontok közti távolságot egy meglepő értelmezés hidalja át. A modern és a posztmodern szembenállása látszólagos testvérháború; erre az iménti összefüggés is rávilágított. Azonban a befogadói együttműködésben, és egyáltalán a népes értelmezői közösségben bízó elképzelések naivnak tűnnek a „görög-európai muzeális kultúra” jelen állapotában. A túlfinomult fogalmi játék, a körkörös hivatkozások szövegüniverzuma vagy az egyre elvontabb logikai ortodoxia magára hagyja az irodalom jámborait, s hovatovább az újraolvasás is csak a gyermekek, az öregek és a professzorok Barthes vizionálta szubkultúráiban süpped el.

Kik és hányszor olvasták el az *Égető Eszter*-t?

Az *Égető Eszter* újraolvasására tett javaslatom nem előzmény nélküli: támaszkodik Imre Lászlónak *Az Égető Eszter újraértelmezéséhez* című munkájára (2005), amely felsorakoztatta az anakronisztikusnak (vagy más okból elhibázottnak) tartott megközelítési módokat. Imre szerint – most, hogy „végleg messze kerültünk a 30-as évek terveitől, utópiáitól”, a „szocialistának mondott államalakulat gyakorlatától”, a „kisvárosi viszonylatoktól”, és a „regény művészi formája is a múlté immár” – az utókornak új tájékozódási pontokat kell találnia a regényben. Ez olyan megfontolásokat igényel, mint a realizmus-fogalomnak a humor és az önironia, illetve a „mikro-realista részletezés” és a „poétikus általánosítás” szerkezetalakító kettősének a „keresztyén szolidaritás- és

megbocsátáselv" irányába való kiterjesztése. Őv viszont az írói önkomentárookra, a regényből vett idézetek önrítelmező hitelére való gyanútlan ráhagyatkozástól, s a Németh kanonizálása érdekében a szocialista kultúrpolitikának tett elvi engedmények hordalékától.¹ Ha jól értem Imre László álláspontját, akkor az *Égető Eszter* egy prózapoétikai szempontból nem túl jelentős, avuló recepcióval bíró regény, amely nélkülözhetetlen és a távoli jövőre nézve is érvényes erkölcsi üzenetet hordoz.

Rövid közbevetésként jegyzem meg, hogy egy évtizeddel korábban nem egyetlen, noha a pálya szempontjából reprezentatív regénynek, hanem a teljes életmű újraolvasásának a grandiózus munkáját vette vállára Sándor Iván (*Németh László üdvtana; A Németh László pör*). Pontosan érzekelte a közelgő korfordulót, s hogy az útkeresés felgyorsulása állva hagyja a Németh-filológiát. Vállalkozásának egyik alapvető szemléleti jellemzője a – később Imre László által is ajánlott – elemzői függetlenség, a szerzői önkomentárok kritikája. Sándort idézem: „...béklyó is volt az idők folyamán az a hallatlan mennyiségű Németh-vallomás, -műhelyírás, -nyilatkozat, aminek olvasása és feldolgozása sok ponton olyan segítő annak, aki Németh László életművét végigkíséri. Az író szövegei iránti kötelező megbecsülés így hiba forrása is lehet. A túlzott önmagyarázat és a túlzott tisztelet elrekeszthet attól a rétegtől, amelyik a legizgatóbbat őrzi, s ahová az önelemző író nem is juthat el mással, mint magával a megvalósított művel.” Sándor Iván módszertana mintha ellenpontját képezné Grezsa Ferenc monográfia-konceptiójának, mely szerint: „Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy műhelynaplóban, -tanulmányokban lépésről lépésre nyomon követhetjük a tervekészítő meditációt, s általa bepillant-hatunk a genesis belső történetébe.” Csak később vált mindenki számára egyértelművé, hogy Grezsa és Sándor felfogása – az oeuvre egész-elvű, gondolati super-struktúráként való kezelése okán – lényegi rokonságot mutat, míg az esztétikai kódrendszert, a „nyelviség konstituáló erejét” számon kérő és az önmagában zárt gondolat eszméjét túlhaladottnak tartó szakmunkák az ellenoldalon sorakoznak.

A tartalmi elemekre és a formai-poétikai jegyekre, az esztétikai értékekre fogékony irányzat is nyugtalanító problémákba ütközött az *Égető Eszter* olvasván/újraolvastván. Grezsa Ferenc korszak-monográfiája (1979) a regénynek a kompozíciót veszélyeztető, széthulló anyagbőségével, Eszter gyenge egyéníthetőségével,² az Alföld nem szerves ismeretével, az önéletrajzi áradás publicisztikai súroló stilizáltságával, végső soron az írói túlvállalással volt kénytelen szembesülni. (Grezsa mindezt az elbeszélés-fűzér szerkezeti leleményével, Máténé mítoszi felértékelésével, az esszéregény felé kanyarodás tudatosságával hozta egyensúlyba.)

Égető Esztert mint „a magyar regénytörténet egyik legszebb nőalakját”³ aposztrofáló Kulcsár Szabó Ernő *Az utolsó kísérlethez* fűzött jegyzeteiben jóval távolabbról tekintett a regényre. Fő tétele, hogy a Németh László-i regény-modell invariáns, hiszen a főhős rendre „különös szituáltóság alak, aki valójában a küldetés-tudat, a kiválóság, az ideáknak elkötelezett személyiség mindenkor próbatételének vettetik alá, mégpedig az én – világ oppozíció eléggé magas általánossági fokán”. S bár jól érzékelhető a Gyászban vagy az Iszonyban a „sorsok epikai metaforáinak intencionális különbsége”, e különbség szinte valamennyi regényében „hasonló poétikai szerkezetben” mutatkozik meg. Ettől a modelltől – vetette közbe Kulcsár Szabó – csupán az *Égető Eszter* tér el.⁴ Az értékelésétől viszont – úgy lehet, nemcsak a modellálhatatlansága, atipikus jellegének felismerése miatt – eltekintett.

1 Vaszy Géza vizsgálta, hogy vajon az *Égető Eszter* utolsó oldalai tartalmaznak-e a szocialista rendszernek tett gesztusokat; beférkőzik-e a belátás erkölcsébe a szabadságot korlátozó kollektív rend hamis ethosza. Nyilván nem. Magam úgy vélem, hogy az *Építógusra* ráerőltethető a szocialista olvasat (s mint a klasszikus fejlődésregényben a főhős fel- és megvilágosul), de ehhez figyelmen kívül kellene hagynunk Eszter mindvégig megőrzött személyiségjegyeit.

2 Krístó Nagy István – a regénybeli patikusné modelljének (Kenéz Katalinnak) a fia –Égető Esztert vértelen legendahősnek tartja, akiben az okatlan alkalmazkodást és áldozatot idealizálta Németh; mintha a kényszerűség és elnyomottság erény volna! Szerinte Eszter elsősorban az elviselés hőse, s mint ilyen, nem életszerű.

3 Imre László Kulcsár Szabót Ernőt jelöli forrásként, noha *A magyar irodalom története (1945 – 1991)* fent idézett sorai Grezsa Ferenc szavait („a magyar irodalom egyik legszebb asszonyportréja”) követik.

4 Grezsa Ferenc *A Németh-regény genezise* című, az 1985-ös székesfehérvári emlékülésen felolvasott tanulmányában sem tért ki az *Égető Eszterre*. Ott és akkor csak annyiban kapcsolódott Kulcsár Szabó elemzéséhez (*Egy magyar eposzeia kísérlete*), hogy a Németh László-i regényt leválasztotta a Szabó Dezső-i eposzregényről (epopeiáról).

Avuló paradigmák, internetes csacsiságok – és ami írva van

Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténeti vázlatában olvasható, hogy a '60-as, '70-es évek diskurzusrendjén a „váteszi-profétikus hanghordozás” és az „ironikus vagy közvetett (társadalom)kritikai ellenbeszéd” osztozott, míg a '70-es évek alkonyára az újnépesség és a posztmodern sémák új arányszerkezete következtében visszavonhatatlanul átformálódott a „harmincas évekkel kezdődő nagykorszak nemzeti irodalmi paradigmája”. A gyorsuló idő jegyében Szegedy-Maszák Mihálynak a Debreceni Irodalmi Napokon 1995-ben elmondott vita-indítója már a tudomány elinternetesedésére hívta fel a figyelmet, sőt nem zárta ki a „linkesedés” progresszív térnyerését. A számítógépek robbanásszerű elterjedése és a világháló egészen más szerepet, sőt létmódot tesz lehetővé az irodalom számára. Ennek sajnálatos kísérőjelensége, hogy például az *Égető Eszter* tartalmát – a Google-kereső első linkjére kattintva – huszonöt sorban, hibás információkkal tűzdelve kínálja a rendszer.⁵ Természetesen javíthatók a hibák, így az említett mű esetében elegendő 6-700 regényoldal figyelmes átlapozása. Vagy éppenséggel gyanakvással teli újraolvasása.

Mindenképpen érdemes lassan átböngészni a regényszöveget (ó, a boldog emlékezetű *explication de texte!*...), lemenni sejszintig, s újfent megtapasztalni, hogy a Németh-próza jellegzetes eszközei és fordulatai – a beszédmód – alig változtak pályája során. Még a kevésbé tapasztalt olvasók is ráéreznek stílusának egyediségére, s felismerik írásművészetének megkülönböztető jegyeit: az intellektust megmozgató szemléletességet, a feszültségkeltő és váratlan nyelvi megoldások közben is megőrzött tanáros tempót, az ideák és az életvilág közt ide-oda nyilalló asszociáció-bőséget, a rejtett szándékok és érzelmek folytonos leleplezését, a dráma-és regényalakokat egyöntetű, emelt nyelven beszéltető költőiséget.

Bár olykor a legapróbb részletek vallanak az állandóságra. Az *Égető Eszter* szókézlete például a mezőföldi novelláig nyúlik vissza. Németh László már a *Horvátné meghalban* alkalmazta azt a három al-szótárt, amelyek a tájnyelv kifejezéseit, a középosztály műveltségsvajait és az egyedi szóteremtés leleményeit tartalmazták. Ugyanezek a csoportok felbukkannak az *Égető Eszterben* is. Táj(jellegű)szavak: *kumkodik* (zsémbel); *retyeg*, *kaccint* (nevet, felnevet); *tutyi* (női felsőruha); *vatat*, *matarász*, *tötölyözik* (tesz-vesz); *karmolkozás* (veszekedés); *tünekedik* (töpreng); *diblából* (téblából); *elkontyorodik* (elszontyolodik); *hápint* (sóhajt); *gyenisztrál* (foglalkozik valakivel); *gugyorodik* (guggol, lehúzódik); *kukó* (elmefogyatékos) stb. Műveltségsvajak: *akkomodáló*, *szcenázás*, *szuperlojális*, *abonál*, *szaturálva*, *homo ludens*, *fluidum* és így tovább. Egyedi szóalkotások például: *gépidióta*, *falufundátor*, *apostoljárás*, *észszító*, *embernyűvő*, *agyatekert*, *szójátékmező*, *nagyhomlokú/fényszánkázató fej* (kopasz). Vannak átmenetinek tekinthető alakok; tájiasított szóelemény: *böffen*, *kibukja* (önkéntelenül vagy váratlanul nyilvánul meg); *gödörkézik* (az áll sírás közben); *elenyészett* (megevett); olyan is akad, amelyik mindhárom csoporttulajdonsággal rendelkezik: *bevacillál* (bizonytalanul kerékpározik). A gyakorisági statisztikám szerint a *böffen* különböző változatai tizenegyszer, a *kibukja* kilencszer, a *kumkodik* ötször, a *retyeg* és a *vatat* három-három esetben fordul elő az *Égető Eszterben*.⁶

A regényszöveg trópusainak jellegzetes korpuszát képviselik az állat-metaforák. Rendszerint valamely testi jegy (jelleg vagy deformáció) és a személyiség összefüggését világítják meg. Az *Égető Eszter* „állatkertje” meglehetősen gazdag: vaddisznó, csimpánz, varangy, medve, pók, béka, hód, gorilla, disznó, bernáthegyi, sakál,

⁵ Az interneten megtalálható (<http://legeza.oszk.hu/sendpage.php?rec=li1584>) tartalmi kivonat szerint Eszternek két gyermeke volt (egy fiú és egy lány), a regény Méhes öngyilkosságával záruló kilencedik fejezete 1965-től ismert (az eredeti változatban erről szó sem volt), továbbá Méhes Zoltán különösebb indok nélkül lett öngyilkos. Publicisztikai fordulattal élve az *igazság ezzel szemben* az, hogy Eszternek három gyermeke született, az 1964-es ötödik kiadás állította vissza az írói szándéknak megfelelő befejezést, illetve Zoltán öngyilkossága előtt személyét támadó újságcikk jelent meg („*Magyar Gandhik vagy horthysta szabotőrök*”), letartóztatási hullám indult Pesten, tanítványának neve felkerült az összeesküvők listájára, éjjel becsöngettek Mátéékhoz, ahol épp meghúzódtak, és egy gyanús kocsi is megállt a ház közelében. A további tévedésekről és szemléleti torzulásokról kár szót ejtenem...

⁶ Gyűjtőmunkám melléktermékének tekintem az olyasfajta statisztikát, minthogy a „*hülye*” szó a regényben (szabad-függő beszédbé ágyazva) háromszor fordul elő (484., 561., 667.), vagy a pontosvesszőt négy ízben indokolatlanul használta az író (341., 428., 616., 618.). Példák fura megfogalmazásokra: „borzadt el Eszter borzalommal” (534.); „azért hordja azt az ördögszakállt szegény ördög” (576.); „Csak azt tudnám – bukta föl –, ki az a disznó, aki le akar buktatni?” (653.) (A zárójelben szereplő oldalszámok a lapalji jegyzetekben az *Égető Eszter* hetedik kiadására vonatkoznak.)

oroszlán, sün, papagáj, elefánt, egér. Csak a regény *Epilógusában* tűnődik el Eszter azon, hogy „*a lelkek különféle állatokhoz hasonlítanak*”, s ezzel mintegy felvezeti az elefánt – egér (Eszter – Anikó) allegóriát, s átszellemiti a korábbi, a testi mivoltra utaló metaforákat.

Németh a testiséget láttató leírásaiban különösen a kezet, az ujjakat, a szemet és a fogakat szerepelteti: a kéz lehet csontos, puffadt, kurta, húsos, nagy; az ujjak vastagok, kövérek, duzzadtak, zsírosak, átlátszóak; a szem dülledt, bepuffadt, kancsal, tasakos, komisz, kegyetlen; a fogak – ha szóba kerülnek – mindig sárgák. A teljes alakoknál sem kíméletes: a kis Eszti alacsony, himlőhelyes, vastag lábú, Gál Rózsika nyurga, öreges, kancsal, az *Elefánttemető* Leona nénije petyhüdt, Basedow-kóros, az öregedő Eszter kacászva jár, bokája, csípője megvastagodott, Szilágyinak ferde az orra és kancsal, a strand férfiai nevetségesek visszeres, pipaszár láb-szárakkal, csenevész izmaikkal. Az említett részletek (valamint a nyál és a szőr mikroképei, a szétloccsantott agyú kisgyermek, a farakásra dobott macskatetem) a szövegkörnyezet végletes átszínezése nélkül szétoldódnak a bővizű regényfolyamban, ám Józsi jellemzésekor Németh „klasszicizált naturalizmusa” elszabadul, és – nem éppen gyenge savként – elemeire marja a kövér patikust.⁷

Ugyane sorba illeszkedik Németh feltűnő érzékenysége az illatokra, kivált a nehéz szagokra. Az öregség, a betegség, a magát túlcicomázó nő, de még a hipokrita magatartás is bűdös. A szagok átlengik a jelenetek egyikét-másikat, de a vezérmotívum mégiscsak a hang: Décsi Feri, Leona néni, Emil bácsi, Gulácsi, Szirmai Béla, és maga Eszter is a mozarti muzsika búvkörében mozog. Ezt a jól ismert összefüggést érdemes kiegészíteni egyéb, a regénykohéziót legalább ilyen mértékben erősítő motívum-láncokkal. Önálló sorozatba rendeződnek az ételhez, az étkezés sokszor rituális alkalmaihoz fűződő képek: a kislánykori madártej (már-már Proust-i érzékenységgel előadva), a Wiesmayer-zsúrok, Tunyogi öreges falatozása, Égető és nagy tata szócsatázó vacsorázásai, a családi ebédek, a bankett a Szarvasban, az írók jóllakatása a Máté-házban, a pogácsasütés az internátusnak, Méhes írói jubileumának házi ünnepe, a Pestre vitt élelmiszeres batyu stb. Motívum-láncot képeznek a regény fejezetről fejezetre leépülő/felbomló „családtípusai”, a szabályos eloszlású halálesetek, a boldogtalanságnak (pokolkörökként lefelé szűkülő) fokozatai. S mire Eszter elveszíti mindenét: fiait, lányát, férjét, házat, patikáját, előre lép „*a megszabadult szent koldus fokozatába*”, és ettől kezdve valóban ő a legfontosabb személy: rábízott a Gyermek.

Az *Égető Eszter* regényességét/regényszerűségét a hang (az írói és a mozarti) harmóniája, a motívum-láncok összetartó ereje, és a sors alól felszabadult személyiség önmagára eszmélésének csendes diadala mint nyitott vég biztosítja. A befogadó talán nem élvezi/érti a regény utolsó harmadát uraló, magasztos, filozofikus és testamentumszerű szövegburjánzást, de miközben teljesíti az egyre kényelmetlenebbé váló tovább-olvasást, osztozik a hősök zavarában, és részesül az életbe/regénybe-vetettség tapasztalatából. A regényelemzőknek viszont rá kellene lelteniük a regényépítés „növényi” stratégiájának működési elveire. Igen, *Égető Eszter* egy növény, és az *Égető Eszter* is az.

Eszter vagy Vásárhely mítosza?

Németh László vásárhelyi korszakának Hódmezővásárhely az „ábrázolt tárgyiasságok” rétegében is megörökítő regénye a Vásárhely-mitológia legújabb kori alapműve. Ez a mitológia a századforduló táján, a pesti szellemességű „paraszt Párizs”-ra adott önértetes válaszként kezdett bontakozni. A Tornyai-, Gonda-, Kiss Lajos-féle sorsok tanúsága szerint a kulturális túlteljesítés megszállottjait nem bírta, vagy nem akarta eltartani a város, de szívesen visszafogadta, majd jelesei közé iktatta. Az *őrültek* szellemi túlbuzgóságának nemcsak a kalkuláló

⁷ A mester, Méhes Zoltán jellemhibával (a jellem leépülésével) vádolja meg a tanítványt, ifjabb Máté Józsefet, miután kegyetlen és pontos lélekrajzot ad róla Eszternek. A sors fintora, hogy míg a regényben Máté igaztalanul vádolja meg Lőrincet, az öccsét, hogy biztos be fogja süggni Méhest a nyilasoknak (Lőrincnek persze esze ágában sem volt), addig valós modellje, Kristó Nagy István Juhász Lajos fedőnéven ügynök lett, és „1956 novemberre és 1963 januárja között kilenc dossziét töltött meg adatokban és hangulati elemekben gazdag jelentéseivel” (Szőnyi Tamás).

hivatalosság szabott határt, hanem (Szei ti Tibort idézve) a „lelkületében máig falusi népesség” fogadó- és befogadó képessége is. Abban nagy egyetértés alakult ki, hogy itt, a magánszorgalom és a lelassult történelmi idő résében bárki elrejtőzhet, mert megvédi (persze el is szigeteli) a bennszülöttek derűs flegmája.

Az *Égető Eszter* a – Tornyai „sömmi”-je mögötti/alatti – Vásárhelyt szövi át a XX. század első felének személyes élményeivel. Az író páratlan leleménye, ahogyan a Máté-ház, a Kölcsey utca, Csomorkány, Magyarország és az összerberiség koncentrikus gyűrűin átfűzi a gondolatot, majd összefoglalásképpen egyetlen regényalak csendes szépségében pihenteti el. Németh nem tesz egyenlőségjelet Csomorkány/Vásárhely és a csomorkányizmus közé⁸, noha jól tudja, hogy elválaszthatatlan a kettő. A csomorkányizmus állandó nyugtalanságban élő rész-identitás, a lélek polgári felének izgalmi állapota.

A Vásárhely-mítosz másként közelíthető meg történelmi-szociológiai és esztétikai-létfilozófiai szempontból. Gyáni Gábor szerint „a csomorkányizmus néven összefoglalt, plasztikusan megrajzolt értelmiségi deformáltság imázsa közvetlenül magáról Némethről” és arról a szűk (főként tanárokból álló) értelmiségi köről szól, amelyben az idő tájt élt és mozgott. „Nem feltétlenül kell ugyanis elhinnünk a néhány évre Vásárhelyre száműzött Némethnek, hogy ténylegesen létezik (vagy létezett) csomorkányizmus.” A vásárhelyiséget az *Égető Eszternél* vagy az alföldi piktúránál autentikusabban közvetítik Kiss Lajos elbeszélő művészzel megírt néprajzi kötetei – vélekedett.⁹ Olasz Sándor az erre adott válaszában kifejtette, hogy az *Égető Eszterről* szólván „a magyar és világirodalmi inspirációktól elidegeníthetetlen, a pálya *egésében* formálódó gondolatrendszer kiteljesedéséről, s ennek mitikus megjelenítéséről” beszélhetünk [kiemelés tőlem – K. I. A.]. Nem a régi Vásárhely rekonstrukciója volt tehát a feladat, hanem a Vásárhely-modell mítoszivá alakítása teljesült íróilag. A „*Létfilozófiai érdekeltség felé billenő*” regény ezért nem elégítheti ki a realiztikus otthonosság képeire való (változtatlanul fenntartott) igényt.

A mű utolsó harmadában a „régí jó nagyregény lebontása” együtt jár a „nagyepikai alapok kamara jellegűvé szűkítésével” – ismerte fel Olasz az *Égető Eszter* egyik formateremtő elvét. Igen, a regény egyre inkább dramatikus jelenetek forgószínpadaként működik, ahol Méhes Zoltán és *Égető Eszter* allegorizálódó alakja az örület és a belátás elvont eszméjének bábja. Ez azért szükségszerű, mert – mint az embertermészet két fele – egyetlen, a valóság igaz szerkezetét feltáró mítoszi kölcsönösségben, *ellentétégységben* kell megnyilvánulniuk. És a csomorkányizmus is csak közvetett kapcsolatban áll a mítosz magjával, amely ezoterikus *tárgy*, s így (hol)létére legfeljebb az antagonizmusok sűrűsödése alapján következtethetünk. Vagyis ott *van*, ahol hiánya kirajzolódik.

A mítoszi végkifejlethez vezet a csomorkányi *lustaság* is, amely nem tétlen henyeség, hanem a reális időn való kívül kerülés és visszazökkenni nem akarás szava. A *lusták*, a kulturális színezetű pótcselekvések mesterei a mítoszi idő peremén élnek, s – ebbe belesodródva – az örök visszatérés jelének tartják, ha minduntalan régi hibáikkal szembesülnek. E magának való *lustaság* vonzza a jobbító dühtől áthatott *őrültséget*. *Őrültség* pedig mindaz, amit nem szentesít a közösség. Amire nincs megszokott válasz, tehát érdemben el sem utasítható. Amit csak kerülni, túrni lehet egy megcsontosodott életrend fölényével. A csomorkányizmusa *lustaság* és az *őrültség* elegye, amely mint oldhatatlan csapadék úszkál a kisváros állóvizében.

Mind ezt összefoglalva, tehát: a kibomló regényvilág oly mértékben veszít a vásárhelyi(es)ségből, amilyen mértékben mitizálódik, s amilyen mértékben mitizálódik, úgy válik a város a modell elidegeníthetetlen hordozójává, ugyanakkor hagyományőrző médiumává. Az *Égető Eszter* – igaza van Olasz Sándornak – „a Vásárhely-mítosz legfontosabb műve”. De nem valamiféle identitás-kódex, vagy irodalmi panoptikum értelmében. A legnagyobb igénnyel és igényre szólít fel, ha esetleg kedvünk támadna önvizsgálatot tartani.

⁸ A „csomorkányizmus” kifejezés egyetlen egyszer fordul elő a regényben, az ifjabb Máté Józsefnek egy vita hevében kipattant szó-leleménye. (397.)

⁹ Gyáni Gábor esszéjében ekként fájlat egy régi keletű hiányosságot: „annak sem láttam túl sok nyomát, hogy az írói élettörténet és az alkotó munka közti összefüggést kellően megvilágította volna a Németh-tel foglalkozó szakirodalom. Még valamikori kedves gimnáziumi igazgatóm, Grezsa Ferenc is homályosan utal csupán egy ilyen kapcsolatra...” Az észrevétel nyilvánvalóan álapos, s válaszul Kulcsár Szabó Ernőt lehet idézni: „Olyan eszmei, életrajzi motívumokra, amelyek mint külső regényteremtő indítékok vehetők számításba, csak a mű értelmezett szövege alapján ajánlatos következtetni.” Ez megtörtént Grezsa háromkötetes monográfiájában.

Fragmentumok és egy nagyregény – az üdvről

„Mialatt a londoni Globe-színházban a Hamletet játszották és Görlitzben, egy északnémet városkában Jakob Böhme értekezéseit írta, ugyanakkor Olaszországban Monteverdi az Orpheust komponálta, és egy kiszolgált spanyol katona, Cervantes, Don Quijote kalandjait gyűjtötte össze” – kezdte Hamvas Béla szentendrei földműves 1948-ban a *Regényelméleti fragmentumot*, miközben Németh László óraadó tanár (hol Sárospatakon, hol Balatonkenesén, hol Hódmezővásárhelyen) az *Égető Eszter* sorait róttá. Hamvas a regény alakulástörténetének és Európa modern válságának összefüggéseit kereste, s arra a következtetésre jutott, hogy a krízis enyhítése érdekében a személyes üdv megszerzésére törekvő, mértéktelenül elregényesedett életünket vissza kell terelni a közösségbe. A regény felszabadította a szubjektumot a sors személytelen uralma alól, de már sok a jóból. „Az üdv végül is csak az ember és az emberiség egybehangzásán valósulhat meg” – összegezte az individuális és kollektív utópiák bírálatát.

Németh László művében Méhes, az író alteregója így oktatta Esztert: „Minden nemzedék azt hiszi, hogy az emberiség őalatta ért kríziséhez. De ma talán csakugyan. Iszonyú lehetőségek le-fölfelé. Minden gazdasági föltétele megvan egy aranykornak. [...] Az egy emberiség most már meglesz...”. Hamvasnál a nemzet (mint archaikus, mitikus alakulat) a történeti exterieur része, kötöttség, amelyből úgy lehet megszabadulni a személynek, hogy szolgálja, s ezáltal meg is váltja. Méhes/Németh a kis népek *daimónjára* számít az üdvtörténet betetőzésében.

A *Regényelméleti fragmentum* és az *Égető Eszter* személyes utópiájának fogalomhasználatában figyelemre-méltó egyezések találhatók. Hamvasnak az örületről szőtt eszmefuttatása mintha Csomorkány megszállottjairól szólna, az emberi lélekben szüntelenül hangzó ének lehet a mozarti¹⁰ dallam, a nők üdvtörténeti szerepét méltató gondolat nyomán Eszter, a hősietlen hősnő alakja sejlik fel bennünk, aki éli, hogy „a megváltást minden heroikus tündöklés nélkül a hétköznapi éthoszában kell végrehajtani”. A *Fragmentumban* a Méhes Zoltán-i sorsra is akad megfelelés: Solness „építőmester nem tud olyan magas állványra állni, mint amilyen magas házat épített”.

Hamvas *Fragmentumát* és Németh László regényét a reménytelen szorongás hatja át, mert már mindketten elegendő tapasztalatot szereztek a személyes igazság fényességéről és a *realitás* árnyékoló machinációról. Az *Égető Eszter* szabálytalan regény(esség)e, a valós időről és térről lassacskán leváló mitikussága, az üdvösségig vivő gyötrelmes út elfogadásának története még mindig hozzáférhető. Vaskos kötete ott áll a könyvtári polcon. Nap mint nap felkapcsoljuk és ráoltjuk a villanyt.

¹⁰ Hamvas a rokokó „elbájoló hazugságát” Mozartban is érzi, az ő „ártatlan merő-érzék zenéjében” és a problémák iránti érzéketlenségében, bezzeg Beethoven a „személyes üdv válságának közepébe ugrik”. Némethnél Méhes a Beethoven-párti és Eszter a mozarti zenére rezonáló lélek.

„Írlak, világ!”

Vöröss István költészetéről

Osvát Ernőnek egy 1905-ös programcikke – egyebek mellett – a magyar irodalom torzóban maradt életművei és elkallódott géniuszai fölött borong. Jobb sorsra érdemes íróink sanyarú helyzetéért (és itt merítsünk nyugodtan a Széchenyi-féle néplélektanból!) nemcsak a magyar Ugar közönyössége vagy az obskúrus politika a felelős, hanem fura lelkiállapotuk: az önsorsrontó duhajság örülete is. Mindezt a Főváros szabadabb légköre (a vidék bágyasztó atmoszférájával szemben), a versengő székértáborok íratlan szabályai, a köztörténelem hercehurcái övezik.

A lokális irodalom művelői boldogabbak. Szerényebb tehetségüket a mellőzöttség néven nevezhető helyi tényezői mentegethetővé, szűkebb körük akolmelege pedig elviselhetővé tették/teszik a számukra. Sorsuk kevésbé modellszerű, mint a kánon jeleié. A szellemi termelés perifériáján, mondhatni láthatatlanul szerénykednek, vitázva és/vagy szolgálatkészen együttműködve kisviláguk kulcsembereivel.

Vöröss István az amatőrök vonuló légiói és a Parnasszuson lekövekeltek közti képzetes határsávbán alkotott. Műve utóbb elkeveredett (hatástörténetileg mindenképp) a névtelenek betűáradatában. Ez a közzes jelleg lírájának az irodalmi modern korszakfelosztását tekintve is érvényes. A '30-as években, a klasszikus modernség második hullámával indult, amelynek ihlető nyomai megjelentek a verseiben, mégis – a költői magatartás, szerepfelfogás tekintetében – a Nyugat első nemzedékéhez volt hű. Versei nem reflektáltak az avantgárd tapasztalatára sem, így a Szabó Lőrinc-, József Attila-, Radnóti-féle versbeszédet és létszemléletet csak ennek ihlető hatása nélkül imitálhatta. Vörössnek megvolt ugyan az esélye, hogy az ó-nyugatosokhoz való vonzódásából közvetlenül az utómodern (elsősorban Pilinszky képviselte) poétikájáig rukkoljon elő, de erre már nem maradt életideje. Határvonalon rekedtségének harmadik, a történelmi időben megragadható sajátja, hogy épp Magyarország szovjetizálásának hajnalán hunyt el, amikor még táplálhatott volna bizonyos illúziókat a koalíciós idők ígéreteit illetően; a kényszerintézkedéseket már nem kellett elszenvadnie.

Vöröss átmenetiségéhez (paradox módon az ilyen típusú életművek zárványosodnak leginkább az időben) a mindenkori költőszerep és -sors sztereotípiái kapcsolódtak. A szegénység, a betegség, a beteljesületlen szerelem, az elismerésért vívott szelmalomharc, a fiatal korban bekövetkezett halál (költészetének esztétikai szempontú mérlegelése nélkül is) átpoetizálták alakját. A Vöröss István-narratíva – főleg romantikus vonásaival – megalapozhatott egy mérsékelt kultuszt mind a kortárs baráti kör (Bethlen gimnázium, Tornyai Társaság), mind az örökséget azóta is ápolók körében.

Költészete hol naplószerűen követte életeseményeit vagy kedélyállapotának változásait, hol visszavisszatért egy-egy őt izgató témához, ám ezeket is rendre a versíró pillanat hangulatához igazította. Így sem versmondattana, sem trópusai nem kristályosodhattak egyedivé (vagy legalábbis nem tudatosultak), viszont lelki hangoltságának eltérő erősségű és irányú hullámai számos szemléletmódbeli és szövegfelszíni ellentmondást gerjesztettek – az eszerint – lírai önéletrajzként felfogható életművében. A Vöröss Istvánra jellemző kettősségek: felszólító jellegű erkölcsi iránymutatás (intelem) és önmaga körül forgolódnó vívódás; pietas és pogány romantika; bölceleti igény és ösztönkiélés; prófétai indulat/Don Quijote-i őrjöngés és fáradt rezignáció; leborulás/alázat és a kozmikussá növelt én mindenhatósága; a teremtéstörténet grandiozitásától ihletett szómágia és bensőséges képi miniatűrökbe való belefeledkezés; csönd és induló; magány és programos sorsközösség. Ez a kétarcúság látszólag szabad kezet ad az értelmezőnek, hogy mit és milyen mértékben hangsúlyoz Vörössnél, ugyanakkor a költészetéről tett bármely (egyértelműsége törekvő) kijelentés cáfolhatóvá is válik. Ezért örvendetes munkáinak teljesebb körű, elsősorban e belső feszültségekre rávilágító kiadása.

Az első vékonyka füzet, amely „lírójának javaterméséből” válogat, 1936 késő őszen jelent meg a „Hódmezővásárhelyi Református Bethlen Gábor Gimnázium tanuló ifjúságának” kiadványaként. Az előszóban Szathmáry Lajos – a méltatás mellett – jó előre védelmébe vette a diákköltőt a várható kritikai megjegyzésekkel szemben, s üzent a kiadványt valószínűleg elsiertettnek tartó kollégáknak is. A költői eszköztár kiforratlanságát és a tematika szűkösségét tanítványa életkorával és tolószékbe kényszerültségével indokolta. Szathmáry szerint Vöröss – szárnypróbálgatásainak sutaságaiért – a „holt dolgokat életre indító látásmódjával” kárpótolja olvasóit.

Kétségtelen, hogy a *Papírsárkány* huszonnyolc versén végigtekintve a XIX. századi almanachlíra (az úgynevezett „szobai költészet”) tájszemlélete, a két világháború közti női magazinok (pl. *Magyar Úriasszonyok Lapja*) érzelmes, finomkodó stílje köszön vissza, ám határozott törekvés figyelhető meg a váratlan hangulati váltásokra, asszociációkra. A zsáner nem egyszer kiegészül valami gondolati vagy erkölcsi tartalommal, a hangulat lételméleti távlatot kap, vagy a délutáni idillbe egyszerűen csak beletülköl egy automobil. Az alig tizennégy esztendő Vöröss István mintha meg akart volna felelni a népszerű, a közízlésben 100-150 éve kialakult líra-felfogásnak, miközben ennél feltűnőbb, modernebb megoldásokra törekedett. Saját erőből, megfelelő irodalmi tájékozottság híján.

A verseket a szerkesztő/válogató nem rendezte ciklusokba, de a *Papírsárkányban* így is elkülöníthetünk három szakaszt: az első tizenegy vers túlnyomórészt az esti/éjszakai miliőhöz kötődik – egyetlen ablakkeretben elférő tájleírások és átszínezett életképek sora; a következő hat versben kevesebb az árnyék, több a verőfény; ettől kezdve viszont az elmúlás vissza-visszatérő mélabúja kísér minden strófát. Vörössnél a vég képeinek megidézése (kötelező) költői póz, nem halálvágyra utal, inkább a beavatottság bizonyítéka kíván lenni. A *Papírsárkányban* – noha még nem alakult ki az erős költő-szerep, a prófétai/sámánisztikus egzaltáció nyelve, de – már megjelenik a nagy misztériumokról (Isten, halál) való szólás bátorsága, sőt illetékessége. Ezzel a gyermeki naivitást és a felnőtt világ üres/tévesztett hősködését állítja szembe, s értékeli fel saját pozícióját.

Szótára főleg a színek, a fényviszonyok, a napszakok, időjárási jelenségek, házkörűli látványok szavai-ból áll, a megszemélyesítések feltűnő gyakorisága és a transzcendencia felé fordulása az epikus életanyag hiányával függ össze. A formai megoldások bizonyos monotonitást mutatnak: a versek fele két négy soros szakaszból áll, ugyanilyen arányban alkalmaz félrímeket. Egy-két tisztarímtól eltekintve asszonánccokat ír, nem mindig sikerrel (megkopott – virágcsokrot; rajzol – unalomból stb.) Jellemzően a XIX. századi verses epika kedvelt sorfaját, a felező tizenkettest használja, de három, sőt négyütemű (a népdalokban és magyar nótákban kedvelt) változatokkal keverve. A sorok szótagszámát szabadon kezeli, huszonné sorban található eltérés a maga választotta sorhosszúságtól. Az ütemhangsúlyos verselés alkalmilag – szinte véletlenszerűen – a jambikus lejtés felé mozdul el. Az imént felvázolt tendenciát a háromsoros, párrimre épülő strófák térítik változatosabb dikció felé, bár a tizenketteseken belüli billegés is felfogható az élőbeszédszerűséghez való ösztönös közelítésként.

A *Papírsárkány* találó, Vöröss István bemutatkozásának lényegét összefoglaló, metaforikus cím. Valami olyasmi ellen vette fel a szentgyörgyös harcot, amelyet papíron idézett meg, amellyel papíron küzdött, s így győzelmét is csak papíron könyvelhette el.

Vöröss második, ugyancsak a „Hódmezővásárhelyi Református Bethlen Gábor Gimnázium tanuló ifjúsága” kiadványaként jelzett verses füzete egy évvel később, 1937 végén került ki a nyomdából (*Üvegpohár*). Mivel-hogy „színeinek meg-megcsillanását írástudók is észrevették”, Szathmáry Lajos előszavában már egy megmért tehetségért lelkesedhetett. Nyoma sincs a mentő körülmények emlegetésének, az óvatos felkínálásnak, sőt a tanár úr költői magaslatokba emelt, pátoszos nyelvel verseng a „lélek rezdülésének páratlan és pótolhatatlan [...], az Isten közelében járó gyermeknek üvegpohár-tükröződésű lelkének” kifejeződésével.

Az új kiadványban kevesebb vers szerepel, mint a *Papírsárkányban*, ami a válogatás szigorát vagy az eltelet egy esztendő rövidségét jelzi. Van ajánlása („Édesanyámnak és Nagyanyámnak”), s a huszonöt vers most már ciklusokba rendeződik. Az első (A győzedelmes árnyék) ott folytatja, ahol a *Papírsárkány* abbahagyta, vagyis az elmúlás-tematikát viszi tovább. Új elem az önfeléd/felelőtlen ifjúság ostorozása, a szertelen életöröm elutasítása a memento mori erkölcsének jegyében. A második szakasz mindössze három versből áll: az iskola és

a latinórák szorongató emlékét idézik fel, s végül – lelkének szeszélyes törvényei szerint – az élettől való búcsúvétel melodramatikusan képeinel köt ki. A Tavasztól télig három verse a télből kiolvadó boldog világtól eljut a félelembe és mélabúba süppedt esti tanyákig, a tájon átrobogó vonat-sárkány víziójáig. A verseknek csaknem felét kitevő utolsó ciklus Vöröss antropológiája (Egyszerű emberek). A mintaélet képviselői: földművesek, tanyai tanítók, szerzetesek, az életharcból kiesett öregek. A nem-költőkkel, a „színtelen lelkekkel” szemben fogékonyak a szépre, nem vesznek részt a csörtetésben, nem hallgatnak „tüzes jazz-dallamot”, mégis csöndes létükkel ők képviselik a világ értékeesebb felét.

Az Üvegphár továbbír/újrágondol néhány „papírsárkányos” képet: a Földnek (ilyen értelmű) folytatása a Szántóvető, az Április tréfának az Egyszerű ember, a Délutáni hangulat a tanteremben-nek az Iskolafolyosó reggel. Először néz szembe (igaz, általános alanyt használva) testi fogyatékoságával: „Néha fölállnak a rozoga karszékéről / Napfény után futnak rogyadozó lábbal, / Szellő egy sóhaja visszaküldi őket, / S bujócskáznak a zord, százszerű Halállal” (Öreg gyerekek). Itt jegyzendő meg, hogy Vöröss Istvánnak nem volt kínzó betegség-tudata, illetve – versei tanúsága szerint – kialakította azt a vigasztaló elméletet, amellyel megindokolta elesetségét. Eszerint ő nem mozgásképtelen, hanem öreg (gyenge, gyógyulásra szoruló). Bizonyíték erre a hajlott korhoz illő szókinccs és gondolkodásmód, a koravén intellektus, a nagy tanulságokba és titkokba való beavatottság. Feltűnő rokonszenvvel fordul hát az idősek felé, és verseiben a torz életelvek kifejezője általában a tánc, a fékevesztett mozgás lett. (A kéziratban maradt versek egyikében például a Kedvesnek úgy írja le testi állapotát, hogy egyszerűen csak fáradtak az izmai.)

Az egy évvel korábban publikált versekkel összehasonlítva a forma a megszokott maradt, de a strófák száma megszaporodott (a versek 70%-a két versszakosnál hosszabb). Gyakoriak a felező (három/négy ütemesekkel váltakozó) tizenkettesek és a félrímek, de próbaképpen egy-két háromütemű, jambizáló 10-es is megjelenik. A *Papírsárkányhoz* képest sokkal több eltérés van a sorok hosszúságát illetően: az *Üvegphár* 80%-a szabadon kezeli a szótagszámot. Összességében a forma fellazulásáról beszélhetünk, a jelzők és a trópusok Vöröss már megismert gyakorlatát követik.

A gimnáziumi évek után 1943-ban jelentkezhetett kötettel (*Tű hegyén*), amelyet Pápán adtak ki, mert mentora, Szathmáry Lajos ott folytatta tanári pályafutását. Az öt év várakozás jót tett lírájának, tematikája, formavilága gazdagodott. A *Tű hegyén* már egy felnőtt, a versírást hivatásának tekintő szerző első (és sajnos utolsó) igazi könyve. Mintha megjegyezte volna Vöröss, hogy több alkalma nem lesz a megmutatkozásra, a kötet anyaga zsúfolt; ahogy mondani szokás: kevesebb több lett volna. Ciklusai elé (talán Ady *Új versekének* mintájára) egy cím nélküli vers került mottónak, a végére pedig – a nyugatosok szokásos/kötelező penzumát letudva – műfordításaiból válogatott. Az irodalmi nyilvánosságba való bejelentkezéshez túl kellett lépnie a szobafogságban verselgető diákköltő imágóján, emberi/szellemi kapcsolatokat kellett prezentálnia, s erre a vásárhelyi ismerőseinek (Takács Ferenc, Pákozdy Ferenc, Deutsch Béla, Imolya Imre, Galyasi Miklós, Endrey Béla, Tárkány Szűcs Ernő) címzett/ajánlott versek tűnhetek a legalkalmasabbnak.

A *Tű hegyén* líraszemlélete a *Nyugat* hagyományaiban gyökerezik; jellemzően az első nemzedék (Ady, Babits, Kosztolányi) hatásának nyomait lelhetjük fel benne, de érvényesül a második nemzedék (József Attila, Szabó Lőrinc) ihlető szerepe is. A megnyomorítottak és megszorítottak felé fordulását (az *Üvegphár* „egyszerű emberei” már nem egy esztétizált életbölcselet, hanem a társadalmi igazságosság nézőpontjából kerültek szóba) néhányan József Attila-befolyásként könyvelhették el, noha egyértelmű, hogy Vöröss nem tartotta magát proletárnak, hiszen a szegények őt fenyegető irigységéről, megszelídítendő emberségéről töprengett. A társadalom perifériáján élők iránti szimpátiája inkább Adyéval rokonítható. Adból még sok minden átszűrtemlett a *Tű hegyén*-be: őskereseő orientalizmusa, a tragikus iránti (a nagyság lerombolásán megrendülő) érzékenysége, sajátos szimbolizmusa. Az Aranyökör, a Ragyogó lépcsők, Az éhség harsogása (mint szabadvers kísérletek) és a Dinnyehordó asszonyok Babits nyomdokain haladnak, utóbbi egészen közel áll a Danaidák poétikai képletéhez. Ami Kosztolányit illeti, Vöröss a korai lírájához (jelzőihez, „irodalmi íróságához”) kapcsolódik, a Tejesphár ciklus helyzetdala a szegény kisgyermek panaszainak reminiscenciája. Vöröss István költészetének József Attilá-s vonásai inkább a költő '20-as években írt verseit idézik, például a Barmok A jámbor tehén-t (1923).

A *Tű hegyén* utolsó ciklusa (Ördög szerénádja) látszólag a dekadencia sátánosságát aktualizálja, már-már a keresztény misztériumok karneváli kifordításának tűnik, valójában csak rímjáték és bizarréria, Szabó Lőrinc A sátán műremekei című kötetének (1926) ártatlanabb párja.

A kötetben megjelennek a szerelmes versek (Kedves című ciklus). Mint a középkori lovagi költészetben, az imádott személy eszményített ugyan, de erősen általánosított (sablonos) fordulatokkal epekedik; a hölgy nem valódi, hús-vér alak. Töredékek láncolatában (a végén egy szonettben) vallja meg érzéseit, a rajongása mintha nem is a Kedvesnek, hanem egy remélt, idilli állapot eljövételének szólna. A *Tű hegyén*-ben egy konkrét olvasmányélményére is utal (Tamási Áron: Jégtörő Mátyás). A regény elindította gondolathullám utóéletét az állatokat megszemélyesítő, beszéltető versekben lehetjük fel. Lelkes, érző állat a kutya, az ökör, a varjú, a sünn, a farkas, a darázs.

Vöröss a romantikától megörökölt költő-szerep Ady-féle változatával azonosult. Így a társadalmi haladásért folytatott küzdelmet a századforduló népi forradalmiságával, és nem a proletariátus osztályharcával kötötte össze. Meg-megbökte a magyar Ugar lusta/műveletlen barmait, de kritikája nem terjedt ki az egész nemzetre. Olyannyira, hogy az Adynál lényeges magyarság tematika, vagy miként ugyanő a magyar sorskérdéseket körüljárta, en bloc hiányzott lírájából. Vöröss, mint egy Babitscsal „katolizált” Ady, egyetemes perspektívából szemlélte a dolgokat, s miután a Nyugat második nemzedékének a népi-urbánus csatározásban csekély szerepet játszó költőit méltányolta, kimaradt a harmincas évek nacionalizmusából. De mint mondtam, ennek a magyar-ságkérdés – nyilván higgadtabb felvetésének is a – háttérbe szorítása volt az ára.

A *Tű hegyén* hat ciklusában valószínűleg a művek megírásának indíttatása volt a válogató elv: a Gyalognép a szűk baráti kör megrendeléseire, társalgási témákra reflektálhatott, a Dúdoló (egy önmegszólító verssel az élén) a költői hang hitelességéért folytatott műhelymunka sikerültebb darbjait vonultatja fel, a Harsogó a mindenféle hatalommal szembeni önbátorítást próbálgatja, a Kedves tagolatlan, a fel-feltörő érzést naplózó ciklus, a Tejespohárban az öreg-lét korábbi szcénáival szemben a gyermeki világtérhez pártol, végül az Ördög szerénádjában a halál-tematikát a kárhózzal való incselkedésre cseréli.

Formai jellemzőit tekintve a *Tű hegyén* előrelépést mutat. Bár a versek 40%-a négy versszakos, és több mint a fele 4 soros strófaból áll (a félríme megőrizték dominanciájukat), bőven van 8 soros, sőt akad egy 9 soros strófájú is. A jambus időnként ott lüktet az ütemhangsúlyos versekben, de található négy- és ötlábú, vagy 8-as/7-es jambusi sorokból építkező mű is, és felbukkan egy tiszta anakreóni hetes. Az ütemhangsúlyos hetesek gyakran 4/3-as metszetűek, a nyolcas vagy felező, vagy háromütemű. Három ízben alkalmazza a négyütemű tizenégyest, az úgynevezett kanásznóta ritmust. A négy szonett (három klasszikus és egy Shakespeare-szonett) egyike sem szabályos, és úgy általában a kötet egésze el-eltér a maga választotta szabályoktól, megközelítőleg 70%-ban.

A műfordítások közül a két Verlaine verset (*Chanson d'automne; La lune blanche*) emelném ki, hiszen kínálkozik az összehasonlításuk Szabó Lőrinc és Tóth Árpád magyarításaival. Vöröss Őszi sanzonja abban különbözik Szabó Őszi dalától és Tóth Őszi chansonjától (Örök virágok, 1923.), hogy nem képszerűen érzékeltet, hanem (költői szótárában amúgy is gyakori) szavakra bízta a hatást: bús, halk, vén, réveteg; eped, borong; bánat, lélek. A szótagszám és a (itt-ott sutácska) rímelés mind a francia eredetitől, mind a másik két fordítástól eltér. Valószínű, hogy a Szabó Lőrinc-féle változat ismeretében készíthette el a magáét. Erre nemcsak a szöveg-párhuzamokból következtethetünk, hanem a *Tű hegyén* másik Verlaine fordításának (Bűvös éj) címadásából is. Szabó Lőrinc az Örök barátaink első kötetében (1941) – ebben Vöröss kedvelt költői: Francis Jammé és Walt Whitman is szerepelnek – közli Tyutcev Bűvös éjszakáját. Szabó A hold a fák közt-nek, Tóth Fehér a hold...-nak fordítja Verlaine La lune blanche-át, míg Vöröss a Bűvös éj címet tartja megfelelőnek, talán az Örök barátainkból merített ötlet alapján.

Életében már nem jelent meg több kötete. A második világháború tragikus, zavaros időszakában (és azt követő években is) pangott a könyvkiadás, vásárhelyi ismerőseitől/barátaiktól nem számíthatott anyagi támogatásra, versei sem kaptak országos elismerést, és mozgáskorlátozottsága kizárta abból az aktív és személyes kapcsolatrendszerből, amely újabb kötetéhez segíthette volna. A Juhász Gyula-féle vidékiség második vonalában

igyekezett észrevétni magát. Hagyatékában fennmaradt, többségükben kiadatlan versei kiegészítik/árnyalják a kötetei anyagát, s ami még fontosabb: kirajzolódnak belőlük azok a lehetséges irányok, amelyek folytatódhattak, markánsabbá válhattak volna egy kiteljesedő életműben. A Vöröss-kultusz nyilván egy egy-séges és esztétikailag egésznek tekinthető örökség felmutatásában érdekelt, viszont a (helyi kuriozitáson túlmutató) jelentőségét éppen azok a törekvések hordozzák, amelyek felé az első lépéseket megtette.

Vöröss István a '30-as, '40-es évek fordulójától egyre gyakrabban kísérletezik a szabadvers formátlan formájával. Lendülete/indulata s a benne megpendített kritikus (mások szerint tiszteletlen) hang Babits Fortissimójához fogható. A '39-es Fekete apácák vörösmartys (Az Éj monológja) és babitos (Vakok a hídon) ízeket mutat, ennek párverse az 1940-es Szerzetesek, majd következik a Föľoldozom az Istent, az Isten, a Püspök, a Jaajjajajj, a Messzeség. Ez utóbbiban létösszegző perspektívát nyit; a londoni lebuajtól Buddháig, Indiától Amerikáig szövi az asszociációit, a Mesterrel (Shakespeare), Petőfivel és Villonnal együtt megidézi Walt Whitmant, míg eljut az én egyetlen megtapasztalható valóságáig, a kartéziánus tétel lírai parafrázisáig: „magam vagyok a Végtelen csak”. Vörössnek az egyházi személyeket távolságtartással vagy némi gúnyal meg-verselő írásai, vagy a saját istenélményét a konvenciók/dogmák alól felszabadító nagy vallomása (Föľoldozom az Istent), és a Messzeség „szedett-vedett” műveltségi elemeket felvonultató, a transzcendenciát a személy körébe utaló, kötetlen meditációja ki kellett hogy maradjon a *Tű hegyén*-ből. Szathmáry Lajos el tudta intézni Pápán, hogy a szegények haragjával fenyegetőző írások átmenjenek a cenzúra rostjában, ám a formát is felforgató versek kimaradtak a válogatásból. Pedig a *Tű hegyén* mögött ott volt egy másik, egy sokkal izgalmasabb költő. Vöröss tisztelte és próbálgatta a poétikai formulákat, de az e téren elvárható következetesség nem felelt meg költői hajlamának (lásd három kötetének forma-statisztikáját). A publikált versek árnyékában ott várakozott az a Vöröss líra, amelyet utóbb maga alá temetett a szerelmi költészet szonett-áradata, a háborús élmények (idillel ütköztetett, radnóti karakterű) naplózása, a magány jeremiádjai, az önutálat és apokaliptikus látomások egész serege.

1943. szeptember 9-én Vöröss István és a Kedves eljegyezték egymást. Innen, a legmagasabb fokú elragadtatottság elfűlő hangjától az E vers is erre tanít (1947) salamoni bölcsességéig józanodik: „te vagy magadnak egymagadban híved”. Vöröss szerelmi költészete kezdettől összefonódott istenes verseivel: a műveit esendőnek mondja az Igéhez képest, amely lge legigazabb verse maga a Kedves, tehát a vele való találkozás és kapcsolat az isteni szándék és kegyelem jele. A nő tartózkodását vagy tétovázását az isteni terv akadályozásaként rója fel szerelmének, és a csókok és simogatások enygelő kedveskedései után szeretne már végre közelebb kerülni hozzá (a gyermek Isten tükre lesz). Kapcsolatuk lazulásával a Kedves alakja belesimul a személyes üdvtörténet most már Istenben megnyugvó képeibe, sőt a „szűzi szerető” helyére teljes egészében – a tanító, csósz, költő, halász, öreg juhász, sőt csiga képében megjelenő – Úr lép. Reményei veszvéen elengedi a szerelmet, és csak a férfi – nő viszonyról (a teremtés cselvetéséről) elmélkedik egy keveset.

1944/45-től át- meg átszövik egymást a szerelmes-, az istenes- és a háborús versek motívumai, de ezekben is – mint a változások, hangsúlyeltolódások vagy variációk más eseteiben – a Vöröss-hagyaték belső logikája/logikátlansága érvényesül. Ez pedig nem más, mint az írásom elején már említett minden téren, témában és megszólalásban kifejeződő dualitás. Feszültség van nyomorúságos fizikai állapota és szellemének elhivatottsága, elfojtott ösztönéletének vágyai és lelkének Isten-éhsége, a férfiaságot, vadságot, egészséget képviselő pogány életöröm és beteg testének (keresztény) aszketizmusra rendeltsége, konfessziózus jeremiádjai és élet-bölcsélettel vegyes maximái között. A kint és a bent, az igaz és a hamis, az erős és a gyenge, az állati és az emberi, a köznapi és az orfikus stb. paradoxái együttesen és külön-külön is szembekerülnek az ideális/harmonikus/idilli nem-valóságával.

Az imént jellemzett kettősség például többszörösen tükröztetett én-képet eredményez egy önmegszólító típusú verse esetében (Kihívás, acsargó Gonoszhoz): saját maga jobbik (az Úr által támogatott) fele fenyegeti a szintén benne lakozó sátánt, vagyis az én megosztottsága miatt eldönthetetlen, hogy ki kit szólít meg. A lírai holtpont, ez az eldönt(het)etlenség a lírájának felívelő szakaszában válik kimondhatóvá (Számvetés): „Számot vetettem, hát szomorú vagyok. / A mérleg karja meg se billen. / A lelkemben lágy, csillanó fagyok. / Amott az ördög, itt az Isten.”

Vöröss István munkásságának elemzését/értékelését egyszerű volna csak „beleírni” a hódmezővásárhelyi irodalomról szóló narratívába, megtalálni a helyét a lokális alkotómunka kis elbeszélésében, rávilágítani a helyi irodalmi tudat hagyománytörténetében játszott szerepére stb. De nemcsak ilyen elbeszélhető dicső múlt nincs (a Vásárhelyi irodalmát vizsgáló tanulmányok ezt nem cáfolják), hanem a befogadástörténet szükséges dokumentumaival sem rendelkezünk. Igen, voltak írástudó, tollforgató emberek, akik – az országos/nemzeti események perifériáján, és a kisvárosi közönség jóindulatú, de hullámzó érdeklődésétől nem ösztönözve – kitermeltek egy időben reflektálatlan szöveghalmazt. Mára Vásárhelyi irodalmi múltjának muzealizálódása gyakorlatilag befejeződött.

Vöröss esetében a kéziratos hagyaték feltáratlansága is késleltette irodalmi portréjának megrajzolását. A korábbi értékelések csak egy kisebb szövegkorpuszból indulhattak ki, s ennek tanulságait általánosították. Eszerint Vöröss a diákköltőtségét teljesen meghaladni nem tudó, impresszionista látásmódú verselő. Ebben van igazság, hiszen költeményeinek teljesebb körére is igaz, hogy gondjai vannak a formabiztonsággal, a rímekkel (hajszála – mocnását [1939]; föld – gyűlt [1943]; bólogok – dobott [1946]), a költői képekkel („eredben új élet acélos lépte döng”; „A tülével mind pici nyíl, / illat-zápora lődöző”; „csilló bánatok terhe sújt deresre”), s az impresszionizmus az érettebb munkáiból sem hiányzik: „Az úton nyárfák villatag / lombja lángolt a lobbanó levegőbe. / Vas napverés ragyogása / zuhogott fehér ruhádon.”

Impresszionizmusa a *Papírsárkányban* és az *Üvegphárban* inkább csak modorosság, szerelmi költészetében viszont Tóth Árpád-i hitelességűvé vált. (Tóth Árpádot a műfordításain túlmenően is tanulmányozhatta, próbálkozott stanzával, és jellegzetes, nyolcsoros strófái Villon balladái mellett Tóth Árpád oktáviával rokoníthatók.) A negyvenes évek közepétől Shakespeare iránti rajongása (pl. a Mester szonettformáját követi) erőteljesen romantikus irányba fordította, utolsó alkotó éveit egy vörösmartys túlfűtöttség hatja át. Ha napjainkban közismertté, vagy egyáltalán olvasottá válhatna Vöröss, akkor azt a modern ember tépettségére hajazó romantikus „őrületének”, a még meg nem talált életcél helyettesítő lázadásának, az Előszót kizengő Vörösmarty és Az őrltet kibukó Petőfi klasszikus korszerűsége visszfényének, a Petőfi-kortárs Walt Whitmant idéző versbeszédének köszönhetné. Bár mostanság az olvasás is muzealizálódik...

A jövőre nézve pedig... Több száz versét elolvasva, elemezve kigyűjtöttem egy Vöröss István írói szó-tárat, amely nemcsak a gyakorisági szempontot veszi számításba, hanem az egyes szavak helyi (a kontextus felerősítette) értékét is. Íme a költő száz kiemelt gyakoriságú és helyzetű szava: álom, árny, bor, bódult, bölcs, bő, bús, bűn, döng, csend, csillag, csók, csósz, csúf, dél, dér, domb, dús, erdő, est, ezüst, ég, éj, fáj, fák, fátyol, fény, füst, fűszál, gyász, gyér, halk, hant, harmat, ház, hév, hold, holt, hó, hős, hull, hús, inog, Isten, jég, kalász, kert, kék, kép, kín, korty, köd, könny, kő, langy, lágy, láng, lány, láz, lég, lét, lomb, lusta, mag, menny, mécs, méla, mély, méz, nap, néma, part, por, rest, rét, rossz, rög, rőt, rügy, seb, sír, szent, szél, szív, szűk, tar, tág, tó, tűnt, vak, vas, vágy, vers, vén, vér, víg, víz, zord, zöld, zsong (és ezek todalékolt és/vagy szószerkezetben összekapcsolt alakjai). Ha nem is fejtettük meg ezzel az extraktummal Vöröss lírájának a titkát, bárki szabadon átélheti a halmazból áradó hangulatot, vagy tetszése szerint képezhet szintaktikai kombinációkat. Az ideális közvetítés viszont az összegyűjtött kéziratoknak a jelen érdeklődéséhez igazított, válogatott és kommentált kiadása lenne.

**„Mély sebet kell vágni,
hogy templomot építhessünk”**

Kós Károly: Az országépítő

Szerb Antal pályadíjnyertes *Magyar irodalomtörténete* az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában jelent meg Kolozsvárott 1934-ben „*Kemény János bárónak és Kemény János bárónénak, irodalmunk nemes barátainak*” ajánlva. Szerb Antallal 1932-ben kötött szerződést a kiadó, miután a tizenegy benyújtott pályamű közül az ő munkaterve felelt meg leginkább a kiírás feltételeinek. Ezeket Makkai Sándor foglalta össze újfent a két-kötetes mű előszavában. Idézem: „A mű szóljon az egész magyar társadalomhoz, de elsősorban a kisebbségi sorban élő magyarsághoz. Hozza közel a jelentős irodalmi alkotásokat főként a mai nemzedékhez, s mélyítse el a magyar irodalom tanulmányozásának vágyát. Bontakozzék ki belőle a magyar irodalom és a világszellem kölcsönhatása, de éles körvonalakban emelkedjék ki a műben a magyar zseni minden más néptől különböző sajátossága. Az esztétikai szempont vezető szerepe mellett súlyt kapjanak az irodalmat formáló eszmei, szociális, gazdasági és politikai történeti erőforrások is. Tegye jóvá a mű azokat az igazságtalanságokat, melyeket az irodalom és a haladás ellenségei egyes írók, művek, irodalmi mozgalmak ellen elkövettek.” Egy évtized múltán Szerb munkája indexre került, ám a népi demokráciában is csak megcsonkítva, „*A mai irodalom*” fejezetei nélkül volt olvasható. Az előbbi tiltásra nyilván az antiszemitizmus vádló elutasítása adhatott okot, az utóbbira a „*karddal csinált országhatárokon*” túlra szakadt magyarság helyzetének hangsúlyos tárgyalása.

A kötetzáró, „*Az utód-államok irodalma*” című vázlat – nemcsak a megbízó iránti lojalitásból – az Erdélyi Szépmíves Céh és a Magyar Helikon korszakos vállalkozását emelte ki. Külön szólt a történeti regény műfajáról, idézem: „Az erdélyi történelmi regény a Szépmíves Céh alapítását követő években virult fel, amikor Magyarországon is erős volt az érdeklődés a történelmi műfajok iránt. Erdély története újra nagy inspiráló lett, mint a magyar regény születése korában.” Makkai Sándor és Kós Károly ez irányú törekvéseiről Schöpflin Aladár is nyilatkozott a Nyugatban¹, mint amelyek a „*Jókai-típusú és a Kemény-típusú történelmi ábrázolásmód áthidalását*” célozták.

Mindenesetre érdekes – térben és időben való – egybeesésnek tartom, hogy mind Kós Károly *Az országépítő* című regénye, mind Szerb magyar irodalomtörténete az Erdélyi Szépmíves Céh 1934-es kolozsvári kiadványa volt². A kommersz, különutas transzilvanizmust mindkettő összmagyar nézőponttal és értékrenddel ellensúlyozta: Kós az európai célokat és a magyar egységet megvalósítani akaró király alakjának megrajzolásával, Szerb az irodalmi-szellemi folytonosság – világirodalomra nyitott – kárpát-medencei narratívájával. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Szerb nem irodalomtudós, Kós pedig nem par excellence regényíró. És Kós legalább annyira literary gentleman, mint amennyire Szerb ezermester. A lényeg, hogy műveik megnyugtatták a pesti írókat – az ő korábbi kételyeikről többek között Babits írt együttérző sorokat³ –, hogy tudniillik Erdélyben nem valamiféle önálló irodalmat játszani akaró, forrongó provinciális dilettantizmus hangjait lehet csak hallani. Szerb irodalomtörténeti tablója a Macaulay-ország, a politikai esetlegességeken felülkerekedő örök művészet eszménye jegyében fogant, Kós pedig minden magyarok szent királyához mérte imádott Erdélyét is.

1 Schöpflin a következőket írja cikkében: Kós a „romantikát a népmese stílusáig bővíti azzal a motívumával, hogy valahány győzelmet arat [István az] ellenfelein, Koppányon, Ajtonyon, Gyulán, annyiszor meghal egy-egy gyermeke.” Ezzel szemben Koppányt István és Gizella esküvője előtt öli meg Vecelin, Ajtony megmérgezésére Vecelin lovasbalesete lesz a sorsváltás, harmadik gyermeke halálát pedig Sarolt Istvánt megtagadó átkával kapcsolja össze a regény.

2 Köszönhető ez többek között az Erdélyi Szépmíves Céh 10 éves jubileumi kiadványsorozatának is, amely ilyen szépen összehozta a nevezett szerzőket.

3 Babits Mihály: *Transzylvanizmus. Tabéry Géza: Emlékkönyv – kiadja az Erdélyi Szépmíves Céh*

Az *országépítő* úgy fél évszázadot jelenetez végig az István körül forgó és forrongó magyar történelemből. A szerző négy könyvre osztja fel a mesét: az elsőt István erdélyi követsége a téma, ahová az erdélyi vajda rokoni támogatásért indítják útnak szülei, Géza nagyfejedelem és Sarolt. István pajzsra emelése persze csak közbülső állomása a trónig vivő küzdelmeknek. Az első könyv végére biztossá válik Gyula pártállása, illetve fellobban István reménytelen szerelme Iréne, a vajda görög származású felesége iránt. A második könyv István fejedelemmé választásától Gizellával kötött frigyéig viszi tovább a cselekményt. Közben Vecelin lovag a veszpéri csatában megöli Koppányt, akit Csanád, István leghűségesebb hadnagya árul el. Géza nagyúr sajnos nem éri meg István esküvőjét, egy-két gyászoló jelenletében, pogány mód, szinte titokban temetik el. A harmadik könyv István megkoronázásától a trónutódlás tekintetében esélyes Imre herceg és Velencés Péter alakjának a történetbe emeléséig tart. Közben Iréne testvére, Zoé megmérgezi férjét, Ajtony vezírt, valamint parázsló viszály alakul ki István és Gyula között, hogy akkor most ki is parancsol Erdélyországban... Hogy, hogy nem, Sarolt, Gyula nővére megtagadja fiát, Istvánt. A negyedik könyv Gellért püspöknek a házitanításáról lemondó monológjától István haláláig folytatja, majd zárja le a regény szent királyunkról szerzett krónikáját. Az utolsó fejezetekben olvashatjuk Tonuzobának és feleségének az élve eltemetetését, Konrád hadainak tönkreverését, valamint Vazul megvakítását és megsüketítését. Imre herceg életét veszti egy vadászaton, így a haldokló király – környezetének tanácsára – Velencés Pétert jelöli trónutódnak.

Ha csak István sorsára szűkítjük a szinopszist, akkor az engedelmes nagyfiú ország dolgába való beavatásától a házasságával véglegessé váló magányáig, majd anyjának a vele való meghasonlásán át utolsó, életben maradt gyermekének a tragédiájáig jutunk. Ennek a személyes hanyatlástörténetnek az időlegesen felívelő ágában ott az uralkodói program sikeres végrehajtása, az ország megerősödése. A regény másik kulcsfigurája Csanád, a hű szolga, a vérbő vitéz és fortélyos hadvezető. István sápadt, ám belső tűz emésztette alakja mellett Csanád hordozza a dionüszoszi minőséget. Kettejük vállalkozásának irányát is jól jellemzi Vecelin lovag számvetése: „...nagy dolog, ha az Úr akar valamit, és még nagyobb, ha a császár akar. Legnagyobb, ha az Úristen akarja. De a végén mégis az lesz, amit karddal és nyíllal és kopjával végeznek el vidáman verekedő, szilaj legények ott kinn, a véres páston.”

István és Csanád együttműködő, egymást kiegészítő kettőssével szemben az erdélyi vajda, a komor férfiasságú Gyula az ellenpont. A hatalmi spekulációkban edződött, egyakarató király nyugatos logikája, a pogány életerőtől duzzadó Csanád nyílt gyakorlatiassága még nem tölti ki teljesen a tágasra tervezett történelmi teret. Gyula – a história hermetikus felfogásának jegyében – a megfoghatatlan ősiség hordozója. Fantomszerű figurája jelenvalóságában is rejtély. Hadaival váratlanul bukkan föl, majd tűnik el nyomtalanul. Még halála is észrevétlen, mintha egy nyitva hagyott zárójel mögül figyelné tovább az eseményeket.

Az *országépítőben* két nő vonja magára a figyelmet: Sarolt, aki Gézából (Taksony erélytelenségével szakító) Nagyurat farag, és Gizella, aki eszébe juttatja Istvánnak, hogy nem kellene-é mégis királyi koronát kérnie a pápától... Elkerülhetetlen, hogy a két erősakarató, céltudatos asszony ellenféllé ne váljon: Gizella szemére hányja Istvánnak, hogy Sarolt bábja, Sarolt viszont nem tekinti többé fiának a királyt, mert tetteiből Gizella vértelen hidegsége süt felé. Csak az egzotikus szépségű Iréne jár-kezel illatosan a regényben, bájolja a királyt, illetve háborgatja István lelki nyugalmát, és hol aláveti magát az uralkodó kényének, hol átkot szór rá. István és Iréne titkos szerelméről az egész udvar tud, beleértve Gizellát. Radla apátúr szavai viszont nemigen akarnak teljesedni, aki egykor azzal hűtötte le a szép karrier elé néző Istvánt, hogy „Te arra vagy választva, hogy országot építs. A kicsi rózsza illata hamar elszáll, s kinek kell az elhervadt rózsza?” Ám Iréne haja cseppet sem őszül, míg a király térdre belerokkan a birodalmát át- meg átszelő lovaglásokba.

S a többi regényalak? A német vitézek vastagok és magabiztosak, a papok szelíd hajthatatlansággal végzik szolgálatukat. Koppány és Ajtony két igazi dúvad, állatiasak és ravaszak, mint a ragadozók. A szesz és a nők boldondítják meg őket leginkább, ilyenkor sebezhetőek vagy szájalmasak. A várnépek és a közemberek legfeljebb áthidalják a drámai haditanácsok és csatajelenetek szüneteit.

Kós e három csoportot (úgy mint: István – Csanád – Gyula; Sarolt – Gizella – Iréne; behívott fegyveresek – egyházi személyek – magyar vezírek)⁴ mozgatja, keveri négy könyvön keresztül, miközben kétféle beszéd-móddal él: van egy lírizált, díszes, részletező, és van egy drámai, elhallgatásos, minimalista diskurzus. Az előzőt a tájleírások, a vásári-, hadbéli-, törvénytörési stb. sokaság epikus nagytotáljánál és a monológoknál alkalmazza, az utóbbit a főemberek megnyilvánulásaihoz és a hadműveletek krónikás leírásához használja. Végül is a mű terjedelméhez képest elég szűkös eszköztárral dolgozik, ugyanakkor gondoskodik a szereplők és a beszédmódok változatos, ritmikus elrendezéséről. Ezért a mű az irodalmi értékénél jobb benyomást kelt.

Hajlok rá, hogy – a fenti észrevételek alapján – Kóst inkább regényépítőnek mondjam, mintsem regény-írónak. Egy regényépületet ró össze Árpád-korira faragott epizódokból és történelmi oszlopfőkből⁵. De kiváló érzékkel. Azt is mondhatnám, hogy a hézagmentesre tervezett struktúra talán túl tökéletes is, egy kis belefeledkezés, stílusterés, aszimmetria kibillenthetné az olvasót befogadói kényelméből, felismerhetetlenné tenné a mérnöki koncepciót, de így „*kiketyeg az óramű*”. Stendhal vagy Balzac regényei elbírják az improvizációt, a regény zsákjában ide-oda lendülő anyag végig egyben marad. Kós írhatott volna „*meddőn tökéletes művet*”, ha lehetett volna görög korszaka. Ehhez viszont túl elfoglalt volt.

Számomra *Az országépítő* legmeghökentőbb tanulsága, hogy valójában talán nincs is Istváni gondolat. Sarolt Tordán szembesül a király lényének legmélyével: „Témedek nagy követ lóditottál meg, s hogy gurulni kezdett a kő, letiporta útjában, ami eléje került, s leütötte, aki szembe állott vele vakmerőn. De elsőnek engemet ütött meg, anyám. Megütött engemet, és én azért nem tagadtalak meg téged. De most a vajda állott a guruló kő elé, akit te lóditottál meg, anyám, s a kő keresztül fog rajta hengeredni, és nem tehetek semmit sem. És te sem tehetsz semmit, és senki ember nem tehet semmit...” monologizál István. A fizika törvényeinek engedelmessé, nyers kő metaforája egy sorsszerűséget vagy aszketikus eltökéltséget kifejező kép. Szemléletessége helyettesíti a gondolatot, s amit kifejez, az sem az önmagán elborzadó felismerés. A gondolat helyén a vak engedelmesség áll, amelyet egy magasabb rendű érzület ír elő. A tett és a gondolat közti hamleti ingadozás lélektanisége nemhogy Istvánra nem jellemző – egyetlen bölcselkedő, paradox kérdésekkel bajlódó szereplője sincs a regénynek. Minden problémára van frappáns vagy régi, jól bevált megoldás, esetleg előrangotott ürügy. A magamagán töprengő, intellektualista lélek túl lágy kötőanyaga lett volna István épületéhez.

Kós a politika felnőtt játékába sem akar elmerülni. Nála nincs machiavellista furmányosság, a cselszövényeket indulatok vezérik, a békebeli udvari ravaszság a haditaktika mintájára működik. Szó sincs a politika bonyolult dramaturgiájáról: a törzsek és népek anarchikus kiszorítódásával szemben a monolitikus államrend igyekszik érvényre jutni. Talán ez az istváni gondolat: a politika hamis gondolatiságát elutasító gondolat-talanság. S miből meríthet erőt a király? Miután nem a hatalom akarása hajtja, a transzcendenciára támaszkodik. István keresztény elkötelezettsége fokozatosan emberfelettivé növekszik a pogány hataloméhséggel szemben – de azzal viaskodva lesz módszereiben embertelen.

4 A regény végén majd ugyanilyen hármast alkot Imre herceg, Vazulfia Béla és Velencés Péter.

5 Érdemes volna végigvizsgálni *Az országépítő* bizonyos szabadkőműves szimbólumok előfordulását illetően, vagy részletesebb analízisbe fogni, mondjuk Pomogáts Béla: *Tamási Áron elbeszéléseinek architektúrája* című tanulmányának nyomán, amely a strukturalizmust nem pusztán formakultusznak tartja.

A legérdekesebb – és jelen esetben a legfontosabb – kérdés *Az országépítő* erdélyiségének mibenléte. Schöpflin a regényről írott recenziójában észrevételezi, hogy Kós „érdeklődésének erős transzilván részrehajlása van, igazi, élményszerű tájképeket csak Erdélyről rajzol, magyarországi képei sokkal konvencionálisabbak.” Kristóf György még 1926-ban, jóval Kós művének a megjelenése előtt, tehát nem Schöpflinnek válaszolva vagy vele vitázva írja, hogy „a transzilvánizmus igazi közege mégis nem a természet, a hegyek és völgyek vagy a Jókai levegője, hanem az erdélyi ember, az erdélyi ember életfolytatása”. Vagyis az erdélyiség aligha holmi couleur locale, és szerinte a fogalom tisztázása szempontjából a földrajzi megközelítés meglehetősen primitív eljárás. Majd megint a Nyugatos szerzőhöz ugorva, Kós méltatása így folytatódik: „Nyelvének is van, minden tájbeszédi színezés nélkül, bizonyos erdélyi íze...”⁶ Kristóf a nyelvi produkciót, a „pattogó, epigrammatikus előadásmódot” sem tekinti a hamisítatlan transzilvánizmus ismervének. De hogyan hasonlítsuk össze Schöpflin irodalmi (a tájleírás atmoszféráját és a nyelvezet emelkedett mértéktartását dicsérő) megjegyzéseit, amelyek egy bizonyos mű méltatásához kapcsolódnak, a transzilvánizmust elméletírói módszerességgel firtató Kristóf Györgyével? Maradjunk a regénynél...

Az országépítőben két rend feszül egymásnak: a törzsi és a nyugat-európai. A legeltető, állattenyésztő, a gyepük határait tologató, olykor kalandor vezíreké, és az állami és egyházi érdekeket ravaszul összeszerkesztő, nagy erőket mozgató külhoni uralkodóké. A belső harcok mindkettőben bizonytalanná teszik a viszonyokat, de nyilvánvaló, hogy hosszabb távon az utóbbi lesz a történelem nyertese.

A törzsi rend plurálisabb, szabadabb. A területeket az éppen megszerzett előny alapján felosztó csoportok megférnek egymással. Szervezeti szétforgácsoltságuk fölött ott lebeg Árpád mítosza, illetve a külső erőszak ellen az akár egymással is összefogásra sarkalló szabadságvágy. A lovagok világa egységesebbnek tűnik a kereszténység központosítást váró, egyetemes ethosza révén. Ez esetben nem a szabadság a legfőbb érték, hanem a kegyelem. Ez csak a földi és égi hierarchia örökös egyeztetése által, a szüntelen egyensúlykereséssel érdemelhető ki. A keresztény útkeresés dinamizmusát a biztos középpont felé törekvő, sokszor világi célokért folyó küzdelmek adják.

Az erdélyi vajda, Gyula kisvilága egy harmadik fajta rendet képvisel. A külső erőszak vagy kényszer epizodikus a számára, hiszen változhatnak az erőviszonyok. Nem tér ki a harc elől, de a hősködés vagy a transzcendens segítségbe vetett túlzott bizalom helyett inkább alkalmazkodik. Az alkalmazkodáson túl viszont mindig és makacsul ragaszkodik az önelvűséghez. Igen, ez a regény erdélyiségének kulcsa: az alkalmazkodás mögötti önelvűség.

Kós a hegy-metaforával világítja meg a sajátos erdélyi „vallást”: e természeti monumentumok mint földre szállt pogány istenségek magasodnak, s takarják a horizontot. Uralják és őrzik az óriások földjét, Erdélyt. Aki megpróbálja felmérni méltóságos nagyságukat, annak a szemében már jelentéktelennek tetszhet minden efemer emberi iparkodás, hemzsegés, érvényesülni akarás. István érzi, hogy távol áll tőle a hegyek kegyelem nélküli mitológiája. Kós, mint egy látomást vetíti elének a felismerést: „A hegyeket nézte a király, s mintha a hegyek visszabólintottak volna: tudtak ők is mindent jól, azok a mozdulatlan, titokzatos, hősapkás öreg hegyek; azért bólogattak ők is bizonyosan. Azok az iszonyatos hegyek, akik egymás megett tornyosulnak, taréjznak, komolyan és némán és mozdulás nélkül, szilárdan és súlyosan, hidegen és örökkévalóan. S íme, most bólogatnak és imbolyognak és mozdulnak és jönnek; jönnek mind közelebb, és nőnek és ijeszten magasodnak; jönnek fenyegetően és setéten és feketén és rettenetesen jönnek mind feléje.”

Kós Károly regénye a Gyulák véréből származó Istvánnal meghozatta a legnagyobb áldozatot: az alkalmazkodásban elvitte az önfeladásig. Istvánnak szakítania kellett „erdélyiségével” ahhoz, hogy nyugati mintájú államot kényszerítsen a magyarokra. Erdélyiként nem tette volna meg, de Erdélyből érkezvén csak ő volt rá képes. Nos, *Az országépítőben* ez a transzilván hányad: az Erdély hegyeiről legördült István-kő.

⁶ Kigyűjtöttem néhány szót: hiú (padiás); csuma (kolera vagy bubópestis); huruba (kunyhó); sáté (sás); tóka (a munka végén egy fakalapáccsal vert fellógatott deszka). Az, hogy *megfázott*, annyit tesz, hogy *megborzongott*. A fű háromszor kap „bujá” jelzőt, mintegy eposzi következetességgel...

**Olvasói jegyzetek
egy Popper könyvhöz**

Jó volna közös beszédtemává tennünk (kibeszélnünk) kedvrontó, netán nyomasztó érzéseinket, amelyek beárnyékolják mindennapjaink nyugalmát. Találnánk egynémely, a lelki sarokba szorítottságunkat magyarázó körülményt. De eljuthatnánk-e a megnevezhető s így elhárítható okokig is, amelyek – mint a szorongásos tünetek mögöttesei – éppenséggel a legbizonytalanabbak? Fantomokkal kell hát küzdenünk? A válasz többértelműnek ígérkezik, noha bonyolultabbnak sem gondolnám, mint magát az embert.

A szorongás gyökerének megtalálása hosszadalmas szakfeladat. A hozzá vivő út az élettörténetek, hangoltságok, sajátos belső világok ösvényein át vezet. Olvasmányaimból azt szűrtem le, hogy a milliófajta szorongás ugyanattól fél: a fénytől. Szorongásaink fényérzékenyek. A „szellem napvilágánál” zsugorodni kezdenek. Ezért különösen fontosak a megvilágító, a leküzdésüket dokumentáló művek. Ilyen bátorító könyvnek tartom Popper Péter: *666 – A sátán a XXI. században* című nagyesszéjét.

Popper sok mindent és sokfélét mond: mitológiai morzsák, vallástörténeti utalások, szabadgondolkodói kalandok, teozófiai tanulságok, irodalmi idézetek sorát kínálja. Elnézést is kér az olvasótól: „Mint író, sok jogos szemrehányást kaptam azért, hogy gondolatok tömegét vetem fel anélkül, hogy kifejtjeném őket, és hogy nagyon gyorsan váltom a témákat...” Írói módszernek tartja olvasóinak illetően való szellemi kiéheztesését. Majd folytatódik a beavatás, felidéri két erős halál-élményt, melyek a jelen műhöz vezették.

Szorongása – s ez Popper bevallása szerint végigkísérte őt a könyv megírása közben – az (újraélt) halál-félelemből táplálkozhatott. Sőt, egy merész, megelőlegezett sejtésem szerint *mindenféle* szorongás ebből fakad. Márpedig ha erőt tudunk venni az elmúlás ősi rettenetén, akkor megzabolázhatók az „öntudatalatti kényszeres félelmei”. S ehhez mi szükségünk van ördögre? Nyilván a halálfélelem ellentmondásossága miatt: a félelem reális szorongás, ellenben a halál titokzatos. De az ördög... – megölelhető, mielőtt elfutnánk előle!

Kecsegtető ez a feloldás. Gördülékeny a magyarázat. Nem kellene-e hűvös jóindulatot tanúsítanunk – miként Freud ironizál – „saját gondolati erőlködésünkkel” szemben? Nevezett mester nagy hatású tanulmányában, a *Túl az örömelven*-ben (magyar kiadásának címe: *A halálösztön és az életösztönök*) feltételezte e két „menygyei hatalom” dualisztikus együttműködését. A vágy elfojtása (miközben ez kulturálisan kívánatosnak tetszik) a halálösztönök fel- és elszabadításához, játékba hozásához vezet. A szorongás az Erősz és a halál felé törekvő organizmus függő játszmájának érzelmi lenyomata volna?

Freud az 1930-as *Rossz közérzet a kultúrában* című esszéjében társadalomfilozófiává szélesíti a *Túl az örömelven* eredményeit. Felveti a pszichoanalízisnek a közösségre történő áttételét, mondván, így elemezhető lenne egy kulturális korszak neurotikussá válása. A társadalmi rossz közérzet oka – szögezi le – a kulturális felettes én szigorú morál-követelményeinek nem teljesítése miatt kialakult lelkiismereti szorongás. Saját jelenét a „nyugtalanság, boldogtalanság, szorongó hangulat” koraként aposztrofálja. Popper, vagy hetven évvel később: „van valamiféle gyorsan erősödő gonosz sugárzás a világban”.

Mind Freud világháborús tapasztalata („az emberek képesek egymást az utolsó emberig kiirtani”), mind Popper Káli Júga kor utáni helyzetjelentése („a sötétség szellemei teleszórják az emberek világát én nélküli álemberekkel, spirituális robotokkal”) a (f)elszabaduló, agresszióként tárgyiasuló halálösztönök térnyerését igazolják.

A sátán a XXI. században foglalkozik a bibliai bűnbeesés következményeivel, ám magával a bűnnel és a bűntetéssel nem. Vagyis Popper szorongása nem erkölcsi természetű, s valószínűleg az etikáról ugyanolyan lesújtó véleménye van, mint Kierkegaardnak, aki szerint az etika „csak ítélezik, és nem alkot”. A dán filozófus (róla, nem melleleg mint a mélylélektan alapjainak megteremtőjéről emlékeznek meg) fontos könyvet írt a szorongásról.

Kierkegaard elsősorban pszichológiai tárgyúnak tekinti vállalkozását, már csak a témaválasztás okán is, hiszen – mint megjegyzi – a pszichológia hangulata a nyomozó szorongás; a tudományos maga által létrehozott rajzolatától szorong.

Terjedelmes írásának bemutatása helyett csak egy érdekes párhuzamot emelnék ki, amelyet a dán gondolkodó felfogásmódja és a popperi látásmód között leltem. Kierkegaard írja: „aki a ma élő nemzedékeket megfigyelte, aligha tagadhatja, hogy a benne lévő ellentétek valamint szorongások és nyugtalanságok oka abban rejlik, hogy az igazság az egyik irányban terjedelmében, tömegében és részben absztrakt tisztaságában is gyarapszik, miközben a bizonyosság folyton csökken.” Popper úgyszintén elválasztja a Maya igazságát a megvilágosodás bizonyosságától.

Kierkegaard azért nem beszél a halálról (bár ördögről/démonról egy röpké közvetítés erejéig igen: „minden ördögnek eljön a maga ideje”), mert a szellem és a szabadság ideáihoz kötött szorongás érdekesebb számára, mint az anyagszerűen szennyezett, biológikumhoz kötött halál. Míg az örök dolgok Kierkegaardnak eleve adóttak, addig Popper e tekintetben némi hendikeppel küzd, s áll helyt a szellemtudományos megismerés keserves edzőpályáján. (Freud még nála is szkeptikusabb, az *Egy illúzió jövője* című írásában kétellyel közelít a transzcendenciához; filozófiai-művészeti érdeklődése ellenére elsősorban klinikus. Schopenhauerben talán izgatta a gondolat, Kierkegaardban viszont zavarta a „kolléga”.)

Aki bőven és rendszerezetten értekezik a szorongásról, az a Kierkegaard-olvasó Heidegger. *A lét és időben* – a Hegel-hatás kárhóztatása ellenére – nem mulasztja el (lábjegyzetben) kétszer is megdicsérni *A szorongás fogalmát*. Heidegger a jelenvalólét sivárságába befáradt ember helyzetéről írja: „Ha az ember szorong, akkor »hátborzongató idegenséget« érez. Ebben mindenekelőtt az a sajátos meghatározatlanság fejeződik ki, ahol a jelenvalólét a szorongásban van: a semmi és a sehol.” Popper felhasználná a szorongás semmijét: „az ember előtt az üresség nyílik meg, a Semmi [...] ha van bátorsága beleoldódni ebbe az ürességbe, akkor egyszer csak észreveszi, hogy a világ és ő maga megint összerakódik és kiformalódik a Semmiből.” Heideggernél az „önmagát-választás és -megragadás szabadságára való szabad lét kinyilvánítása” a tét, Poppnernél a dolgok szellemi lényegének megpillantása. (Mondanom sem kell, hogy Heidegger a főművében hosszan elemzi a halál-félelem keltette szorongást is.)

Nyilván el lehet tekinteni ezektől a nehezen olvasható szerzőktől, a kibogarázott párhuzamok részleteitől. A nagy egészre való művészi rákérdezéssel lerövidíthetnénk a filologizáló pepecselést. Vagy megpróbálhatnánk három-négy köznapi példával alkalmazkodni a probléma időszerűségéhez. Ezt sem gondolnám haszontalannak, sőt! Vegyük sorra: a (heideggeri) jelenvalólétben a felszínen maradás mindennapi pszichés megterhelése nehezedik ránk. A felgyorsult élettémpó kiszámíthatatlanná teszi a jövőt, döntéseink így kényszerűen gyorsabban, kockázatosabban. Az emberi játszmákban snellezünk, pár túlélési technikát variálunk. Teljesítőképességünk határáig eljutván ráébredünk helyettesíthetőségünkre, olykor feleslegességünkre. A struggle for life nagy, közös rohanatában gyűrődünk.

A felszínen maradásért való fáradozásunk önmagában nem volna nyomasztó a nem-megfelelés veszély-érzete nélkül. És itt nem a nyilvános normáknak, a köztudomású értékrendnek az esetlegesen kínos félreértése fenyeget bennünket. Hanem az a makacs gyanú kísért, hogy efemer látszatok sokasága vesz körül. A felszíni rend háttérben húzódik valami (kafkai) mechanizmus, és valójában ez ítélkezik felettünk. Hovatovább már nemcsak a szellem dolgaiban vagyunk tájékozatlanok, hanem a világ sem kínál elegendő szilárd viszonyponthoz. Praktikus józanságunkat ironikusan felülírja az egyetemes szimulákrum, és utóbb önkényesen dönt rólunk egy ismeretlen, mögöttes hatalom.

A külső ingerek ellen még csak-csak védekezik a tudat, igyekszik elhárítani a káosz „összeesküvését”, de a belső kételyek elnémitása nem történhet akaratlagosan. A saját démonikus mélységeinkből érkező késztetések, hangulatok, emléknymok stb. nem feltétlen állnak össze lelki-ismeretté, vagy ha igen, akkor a Karinthy-féle *Találkozás egy fiatalemberrel* megrendültségébe torkollhatnak (hol „a nagy szimfónia, a rettenetes színjáték a szürke láthatárról és a gögös istenekről, akik ott lüktetnek és vonaglanak a láthatár mögött”?) A magasztosnak, a nálunk-többnek tartozás önismereti feladatáról való lemondás volna a megnevezhetetlen veszély? Mi van, ha lelepleződünk...

Egy Erdély Dánieltől vett hosszabb idézet pontosan kifejezi a (poszt)modern embernek a fentiekől (is) terhelt világképét: „Az úgynevezett valóság, a virtuális világok, az álom és az illúziókeltést is eszköztárába vevő művészi megformálás határai egymásba olvadtak. Ezekre a furcsa rétegződésekre figyelhetünk föl a kiüresedett utcákon vagy éppen a tömeg süketségében. A sok-sok személyre szabott interaktív, integrált transzdiszciplináris termék és szolgáltatás is ezt az átrendeződést sejteti, sőt lassan harsogja. Révületben utazó, dolgozó vagy fogyasztó emberhordák legtöbbször értelmüket veszített, letűnt technológiák alkalmazói, szenvedélyek heroizmusukat veszített betegek és idejétmúlt szakmák mímelői mindenütt.”

Nos, Baudelaire ördöge sikerrel járt: elhitette magáról, hogy nem létezik... Heidegger filozofikus metaforái a szellemében korlátozott (az ördöggel nem számoló) modern én csapdahelyzetét ragadják meg: a szabadság lehetőségétől szorongó ember a fecsegő-kíváncsi-kétértelmű köznapiságba menekül, amely ráébreszti kiszolgáltatottságára, s ettől újfent szorongani kezd. Popper Péter – az általa sokat hivatkozott Szergej Olegovics Prokofjevvel egybehangzóan – a beszorítottságnak (szorongásnak) az okát az ahrimáni-materialista intelligencia és az állati, lelkiismeretlen céltudatosság határolta „emberi közép” kiüresedésében jelöli meg. Akár így, akár úgy, nincs más lehetőségünk, mint végességünk elfogadásának bölcsességével „túllépni e mai kocsmán”.

Nem akarom a gondolatmenetemet egy Popper Pétert érintő személyes vallomás nélkül zárni. Mi az, ami őt hallgatván mindig magával ragadott? Elsősorban a tartalom és a forma egysége. Koboldszerű fizikumával teljes összhangban volt az olykor meghökkenően nyers, mégis a „házat” rendben tartó mondandója. Ízlésében egyszerre volt az egyetemes műveltség gourmet-ja és a modern étkezési szokásokon elszőnyedő jó vadember. Nem dolgozott ki tételes világnézetet, mindenre ráhúzható kátét, ezért elmaradt a rendszeralkotás is; mindenünnen kölcsönzött, de nem irigyelt semmit. Nem vált guruvá, felsőbbbbséges apa-figurává. Inkább nagybácsi volt: egy Nagy Bácsi, az Ottliktól ismert pasas, és mégis... Hát, ennyi. Remélem, Popper-Szókratésznek méltó Platónjai akadnak majd.

MÁSODIK FEJEZET
(subtilitas applicandi₂)

**Naiv vagy szentimentális legyen
a helytörténész?**

„A csak ismeretként, az »objektív megismerés«
eredményeként jelen levő múlt nem alakíthat mássá bennünket.”
(Kulcsár Szabó Ernő)

A címben feltett kérdés nem egy túlbuzgó, a helytörténész szemléletmódját szabályozni akaró kiskátéból való, és nem is egy töprengésre készített önismereti feladvány. Sokkal inkább egy *léthelyzetet* tudatosítani szándékozó metafora-pár. Friedrich Schiller: *A naiv és a szentimentális költészetéről* című tanulmányából¹ kölcsönöztem, amely főleg esztétikai (tehát/és filozófiai) kérdéseket feszeget, mígnem eljut a kultúránkat ígéretesen megosztó realista – idealista szembenállás örök (történetileg mégis artikulálható) problémájáig.²

Mielőtt rátérnék a schilleri segédfogalmak értelmezésére, célszerű meghatározni: ki/mi a helytörténész.³ A rövid változat úgy szól, hogy egy település múltját önkéntesen vagy közfeladatszerűen feltáró és narratívába foglaló, (többszörfé) helyben élő írástudó, aki nem feltétlenül rendelkezik történettudományi előképzettséggel, szemlélettel és módszertannal; tevékenységét motiválhatja a civil foglalkozása, egyéb speciális ismeretei, a régiséghez fűződő érzelmi kötődése stb.

A képzettséggel nem rendelkező helytörténész másképp viszonyul tárgyához, mint egy mikrotörténelmi vizsgálatot végző szaktudós. A lépték ugyanaz, a kontextus (a téma történelmi beágyazottságának extenzitása) igen eltérő. Ami mégis történelmi funkciót ellátó személynél avatja őt, az a múltra vonatkozó (helyi) tudás előállítását/karbantartását illető *bizalom*. Amennyivel kisebb a történetész-céhen belüli presztízse, annnyival többre tartják odahaza a közösséghez tartozását, a település szokásjogában való jártasságát és magától értetődő lokálpatriotizmusát. Mivel a helyben lakásból adódóan sokkal több információt birtokol a kommunikatív emlékezetből, így nem annyira *tudja*, de pontosabban *érti* a helyi történelmet. (Gondoljunk Ricœurnek a „történelemben való benne élés” ontológiai fogalmára!)

A bennszülött lét a helyzeti előnyön túl korlátokat is jelent(het): helytörténelmi tevékenységére nem tud egzisztenciát alapozni, nem-professzionális működésének hatékonysága függ kenyérkereső munkájának időbeosztásától. Falu vagy kisváros esetében a „mindenki ismer mindenkit” szituációja órá is érvényes, tehát a személyét körülvevő rokon- vagy ellenszenvet pszicho-klimájában kell a feladatára összpontosítania. Harmadsorban számolnia kell a település kulturális emlékezetének megbolygathatatlanságával. A helyi narratíva – amely leképezi az éppen fennálló hatalmi⁴ viszonyokat – érinthetlenebb a nemzeti nagy elbeszélésnél.

1 A *Horen* című folyóiratban jelent meg először, folytatásokban (1795. november, december, illetve 1796. január). A tanulmány gondolatmenetére is jellemző ez a „szakaszosság”, ahogy Papp Zoltán írja: „A sokféle motívumot Schiller nem érleli egységes elméletté”. (Érdekli a költészet maga – Schiller irodalmi tipológiájáról)

2 Schiller 1789. május 26-i jénai székfoglaló beszédének címét (Was heißt und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte? – Mi az egyetemes történelem, és mivégre is tanulmányozzuk?) mind Hans Robert Jaub („milyen célból és milyen joggal tanulmányozzuk még mindig – vagy már megint – az irodalomtörténetet?”), mind Kulcsár Szabó Ernő („Hogyan s mivégre tanulmányozzuk az irodalomértés hagyományát?”) vég-, illetve kiinduló pontjával tette meg az irodalomtörténetírás és a történetírás kapcsolatát bővebben tárgyaló tanulmányának. Hogy jelen esetben magam is Schillertől kölcsönözök, arra a tudós írásként szerény reflexiójaként került sor.

3 Keszeg Vilmos pontosan összefoglalja, hogy mit csinál(hat) egy helytörténész: „átveszi/kiigazítja a hivatalos történelem korszakolását, toposzait, történelmet szerkeszt a település lakói számára. Archívumot hoz létre a múlt dokumentumainak tárolására, múzeumban állítja ki a történelmi időt dokumentáló tárgyakat, szerepeket és alkalmakat állandósít a múltból való beszélés számára.” (A történelmi emlékezet alakzatai) Engem – jelen esetben – inkább a *személyi feltételek* érdekeltek.

4 Itt a hatalom a befolyásolás (legsúlyosabb értelemben vett) képességét jelenti, amely nem feltétlenül közigazgatási/intézményi beavatkozás, hanem annak gyakran csak közvetett kiváltója.

Rátérve az írásom címében előrebocsátott kategóriákra, röviden összefoglalom, hogy mit ért Schiller naivon, illetve szentimentálison. Bár költői műfajokkal példálózik⁵, egyértelmű, hogy általánosabb, sőt egyetemesebb problémákat vesz célba. A naiv lényege a természettel való teljes összhang; jellemzője a boldogság- és szabadságvágytól nem zavartatott, az önnön korlátairól nem tudó, de ezen belül a teljességérzetet átélő és közvetítő lélekállapot. A szentimentális – az *eszményi* búvkörében – eltaszítja magától a környezet (az anyagi világ) természetes egyszerűségét, soha be nem fejezhető elmeművekbe fog, s bár törekvései (valamely ideális végállapot elérése reményében) hasztalanok, általuk jön létre a kultúra. A szentimentális érzésvilágára a reménytelenségnek és a kultúrateremtés méltóságának együttes, keserű átélése jellemző.

Schiller szívesen és bőszégesen pszichologizál⁶, de nem csak az érzésekről/érzelmekekről szól. A naiv – szentimentális dichotómiát (amelyet később átír realista – idealista „kulcsba”) kiterjeszti kognitív területekre is. Eszerint a naiv (realista) józan megfigyelő szellem, és szilárdan ragaszkodik az érzékek egybehangzó tanúságához; a szentimentális (idealista) a spekuláció nyugtalan szelleme. Schiller szerint egyikük tudása sem megbízható. „Mivel a tapasztalat összegződése sosem fejeződik be, így a legtöbb, amit a realista tudásában elér, bizonyos komparatív általánosság lesz. Belátását a hasonló esetek visszatérésére építi, s ezért helyesen ítél mindenben, ami beleillik a rendbe, viszont ha olyasvalamivel találkozik, amit akkor lát először, bölcsessége mindig visszasülyed kezdetéhez”. Az idealista „uralhatja ugyan filozófiai tudásával az egészet, de lehet, hogy ezzel semmit sem nyert a különös tekintetében, a gyakorlat számára [...] figyelmét mindenütt csak az általánosra irányítván, mely a legkülönfélébb eseteket azonossá teszi egymással, könnyen elhanyagolhatja a különöst, mely megkülönbözteti azokat egymástól [...] nagyon sokat képes tehát tudásával átfogni, s talán éppen ezért keveset felfogni, és gyakran elveszíti belátásban azt, amit átlátásban nyer.”⁸

Mindenféle szempontok és körülmények mérlegelése után Schiller arra az (erkölcsi) végkövetkeztetésre jut, hogy „sem a naiv, sem a szentimentális jellem nem meríti ki egészen a szép emberség eszményét, mely csak a kettő szövsőséges összekapcsolódásából származhat”. Az egyesülés pedig sehol másutt nem valósulhat meg, mint a költészetben: „a két érzésmód csak a költőiség fogalmában találkozhat, különbözőségük és kölcsönös fogyatékos voltuk abban a mértékben lesz egyre szembetűnőbb, ahogyan levetik a költői jelleget; márpedig a közönséges életben ez történik. Minél közelebb ereszkednek le hozzá, annál többet veszítenek nembeli karakterükből, amely közelíti őket egymáshoz, míg végül karikatúráikban csak a fajta karaktere marad meg, amely ellentétbe állítja őket egymással.”

Most már konkretizálhatjuk az analógiánkat: a helytörténész („ideáltipikus” alakjának rövid bemutatásából kitűnt) eleve naiv, míg a szaktörténész (lelki/szellemi attribútumait tekintve) szentimentális. Nos, a kérdés, hogy a helytörténész melyik legyen inkább, naiv-e vagy szentimentális, azt a zavarba ejtő alternatívát rejti, hogy váljon-e önmaga karikatúrájává, vagy – szaktörténészi rangra emelkedvén – szűnjön meg helytörténésznek lenni. Vajon „létfeladett” állapotban kell-e továbbra is fecsegni, vagy próbáljon szert tenni a történelem eszméjére? Schiller tanulmányából kiindulva: mind az autodidakta, mind a klasszikus történetírással való kísérletezés feladásában látom a megoldást. A helytörténész üdvét az szolgálná, ha kivonná magát az említett diskurzusokból, és a múltat – úgy mond „megénekelve” – költői magasságokba emelkedne.⁹ Első lépésként, mondjuk, (esztétikai értelemben) megtanulna írni.

5 Schiller értekezését szokták/lehet az antik és a modern irodalom szembeállításaként vagy Goethe-től „eltérő művészi gyakorlatának elméleti reflexiójaként” is értelmezni. Schiller a szentimentális költő típusát ábrázolásmódok (szatíra, elégia, idill) szerint bontja tovább, Hayden White a *Metahistoryban* a történetírói stílusok tipológiáját majd trópusok (metafora, metonímia, szinekdoché, irónia) szerint fogja rendszerezni.

6 Akár egész fejezetet szentelve a „karakterológiájának”. („A naiv és szentimentális költőkről szóló értekezés befejezése, kiegészítve néhány észrevétellel az emberek között fennálló karakterbeli különbségről.”)

7 A realista – idealista kettősség Schiller szerint „művelődő századunk embereit megosztó pszichológiai antagonizmus”, „örök kulturális kérdés”. Mint írja: „Az ellentét kétségkívül egység a kultúrával, s annak vége előtt alkalmasint nem is szűnik meg, hacsak egyes ritka szubjektumokban nem, amilyenek remélhetőleg mindig voltak és mindig lesznek”.

8 Rövid kitérőként jegyzem meg, hogy az általánosítást végző komparáció több problémát is felvet: miképpen határozom meg egy „hasonlósági sor” kezdőpontját; ha a komparációba bevont (mondjuk) szövegegyeségeket halmazként kezeltem, akkor a más halmazokkal való szükségszerű összehasonlítás végtelen processzusát generálom (*minden mindennel összefügg*) stb.

9 Azért illúzóiunk ne legyenek! Kiss Lajos a XX. század elején már e felfogás szerint írta a *Vásárhelyi tálások* több fejezetét,

Az irodalomhoz való közeledés/közelítés megfosztaná a helytörténészt a tudományosság dekórumaitól (amelyeket eddig is csak szűkebb környezetében hordhatott), le kellene vetnie az objektivitás merev álarcát, és modern (posztmodern?) Tinódi Lantos Sebestyénként a „művészet élvező tapasztalatában” részesíteni olvasóját/hallgatóját. Schiller még az emberiséget akarta egyetlen műélvező áramkörbe kapcsolni, a helytörténész, mondjuk, meglehetősen a helyi sensus communis ilyen értelmű ápolásával.

A hely szelleme-e a szellem helye?

A helytörténetírás (*inerciájának* köszönhetően) túléli a történettudomány útkereséseit, az interpretációs lehetőségek túltermelését, senkitől és semmitől nem háborítottván tény-kedik (!). Lassúságának vitathatatlan pozitívuma, hogy ez a szemléleti és módszertani konzervativizmus kizárja a kapkodást. Ha részvényeit nem is jegyzik az új paradigmák és kulcsfogalmak ötletbörzójén, a csőd rendre elkerüli. Sőt, mint „szegény rokon”, most léphetne előrébb a történettudományosság felbolydult fórumain, hiszen úgy tűnik, bizonyos konvergencia tapasztalható az újszerű felfogásmód(ok) érdeklődése és a helytörténet tárgyköre(i) között.

Mit kínálhat a helytörténetírás a maga szerény eszközeivel és tematikájával? Úgy kell-e majd rátekintenünk, mint a túlrejt, saját problémáiba gabalyodott elit tudományosságot helyrezoökkentő „józan, paraszti ész” panaceájára? A *jó vadember* szerepére kell-e vállalkoznia, aki rádöbben a civilizált világot göggyének nevétséges voltára? Talán mégsem. A világ-egész víziójának elvesztése után archimédeszi pontot kereső értelem, jelen esetben a történettudomány, a helyben, a lokalításban találhatja fel/meg azt a biztos fogódzót, amely szűkösnek tűnő, ám kétségtelen realitásával az egyik utolsó, felénk nyúló ágacska a teóriák lópvidékén.

A hely-ben, mindennapiságunk reális terében még vannak tartalékok. Jegcesedési pont, modell-kezdemény, elemi egység. S ebben a lokális valóságban működő helytörténetírás még olyasmiről beszél, ami talán nem veszítette el sem egzisztenciális, sem ontológiai alapjait.

A történettudomány részdizciplínákra való széttagozódásával alászállt a segédtudományok empirikus szintjéig; a nagy elbeszélés legitimitásvésztésével kénytelen volt elfordulni a dedukciótól. Talán a helytörténetírásnak a lokalitást mint önálló entitást vizsgáló, a részeket a képzetes település-egész alá rendelő szemléletmódja új lelket lehel belé. A történettudomány reménykedhet abban, hogy a kis- és nagy települések emlékezetközösségére támaszkodva még marad mit (és kinek) elbeszélnie, a helytörténetírás pedig várhatja jószolgálati munkájának elismerését.

Két ismert – és a témám szempontjából fontos – tanulmánnyal¹⁰ szemléltetném a történelemről való gondolkodás/gondoskodás és a kisközösségek múlt-termelése közti gondolati átjárhatóságot. Pierre Nora a történelem (a társadalom önmagáról való tudása) hódító és gyökértelenítő előretörésében az emlékezet-közösségek felszámolásának veszélyét, a kritikai furor mindent nyommá és válogatássá alakító szellemi kolonializációját látja. Az a romboló lendület, amely az elődök mitológiájára támad, (Babits metaforájával) az *őrült kertész* munkáját végzi: olyasmit is kiirt, ami a természet öngyógyító mechanizmusához tartozik, vagy – rosszabb esetben – egy sajátos logika torz rendjét kényszeríti az organikus életformákra. Az emlékezet-ideológiákkal szemben „a történelem tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs”. Nora szerint a nemzet a közösségi tudatot megerősítő keret (volt), ám miután betöltötte hivatását (béke, virágzás), helyébe a társadalom lépett, a történelem(írás) pedig a nemzeti ideológia gondozójából a társadalom jövőjét előkészítő diszciplínává vált. A spontán emlékezet

de megközelítésmódja nem talált sem szakmai, sem közönség visszhangra. A *Vásárhelyi kistűkör* előszavában erre így emlékezik: „A tálások belső életéről, sok panaszairól, szenvedéseiről, kevés örömeiről, általában a lelki világokról szóló részeket szépirodalomnak tartották a szaklapok szerkesztői, az irodalmi lapok pedig terjedelmessége miatt küldték vissza. Az ifjúság számára megindított *A falu* című kis füzetekben próbáltam elhelyezni néhány novellaszerű történetet, de ugyan érdekelte-e az ifjúságot a tálások élete?”

10 Pierre Nora: Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája (1989); Arjun Appadurai: A lokalitás teremtése (1996).

kisebbségi felügyelet alá került (Nora megemlíti a regionális-émlékezetet), féltékenyen védett és óvott helyeken. Diagnóza (amely erőteljesen kötődik francia benyomásokhoz és példákhoz, s így maga is a hely-történeész szemüvegén át látja/láttatja a folyamatokat) egyértelmű: a történetírás privatizálódik, az emlékezet pedig kiváltságos kisközösségek oltalma alá vagy anyagi-szimbolikus-funkcionális jelenségekbe, dologiságokba (lieux de mémoire) költözik. Pierre Nora tanulmányának meglepően személyes a stílusa¹¹, alig leplezi sajnálkozását a „rég szép idők” elmúlta felett, anélkül, persze, hogy engedne az edesbús szentimentalizmus csábításának. Ha marad megjegyezni valónk, az csupán annyi, hogy az ellentmondások nem csupán a tradíció és a modernitás konfliktusának termékei, hiszen a modernitás önmagában is számtalan új problémát generál.¹²

Ha nem is készült el az emlékezet helyeinek osztályozása, szép feladat volna egy leendő helytörténeész számára a lieu de mémoire-ok átalakulási képességét, jelentéskörük állandó feléledését és elágazásait (sokszor előre nem látható) bokrosodását görccső alá venni. (Nora tulajdonképpen ezt jelöli meg kutatási célként.) Más szempontból értékelődik fel a lokalitás (bár megváltozott jelentéstartalommal) Arjun Appadurai: *A lokalitás teremtése* c. etnográfiai ihletésű tanulmányában. Bár az időnek és az időbeliségnek a szerepét nem vizsgálja a lokalitás (nagyjából csoportidentitást ért alatta) termelésében, az 1990-es évek társadalomtudománya(i)nak nacionalizmus-konjunktúrájába kapcsolódva a történettudománnyal is (hogy saját fogalmát alkalmazza rá) „szomszédságba”¹³ került. Nora elemzésében a nemzetet fel/leváltotta a társadalom, Appadurai szerint már társadalom sincs, csak állam. A világ drámai módon elveszíti a lokalitást, vagyis leépülnek a kisközösségi érzelmi struktúrák. A hely fizikailag továbbra is adott marad, csak szociálisan-kulturálisan kiüresedik. A modern körülmények között egyre inkább elvész az emberi kapcsolatrendszerek „területisége”: a nemzetállam mindennél jelen van, térfoglalásával megszűnnek a „helyek”; a transznacionális migráció szétszabdálja a lokalitást; az elektronikus média csupán virtuális szomszédságokat, illékony táv-lokalitásokat támogat. Appadurai elég tanácstalanul áll a fő gonosz (nemzetállam) minden csoportidentitást fenyegető hatalmi gyakorlata és a világ-méretű kulturális (és nem-kulturális) áramlatok káosza előtt. Szívesen elmerül a yanomami indiánok életének bemutatásában, de a városi háborúkról szólván csak egyet tud javasolni: költözz el!

Az önmagával foglalatalkodó, kritikai szellemét a saját tevékenységére kiterjesztő történettudomány elszakad az időbeliségtől, de az örök dolgoktól is viszolyog, tehát kérdéses, hogy valójában milyen tudás megszerzésének reményében érdemes művelni. A történeész(mint az imént láttuk) a maga metatudományos kétségeit lecseréli az etnográfia és antropológia fogalomkészletével körülhatárolható problémahalmazra. Az igazság és a tudás szétválik: nem egy garantált és végleges formákban megnyilatkozó megismerés a cél, hanem a tudások közti közvetítés. Appadurai a helyi tudást a következőképpen határozza meg: „Amit helyi tudásnak tekintünk, többnyire valójában annak ismerete, hogyan hozzuk létre és termeljük újra a lokalitást a szorongás és entrópia, a társadalmi elhasználódás és szakadatlan változás, az ökológiai bizonytalanság és kozmikus illékonyosság, a rokonok, az ellenségek, a lelkek és mindenféle kvarkok kavargása közepette. [...] A helyi tudás alapvetően annak ismeretét jelenti, hogy miként kell megbízható lokális szubjektumokat, valamint olyan lokális szomszédságokat létrehozni, amelyekben ezek a szubjektumok felismerhetők és szervezhetők lesznek. Ebben az értelemben helyi tudásnak nem azt tekintjük, ami alapvetően ellentétben áll egyéb tudásokkal – és (nem lokális nézőpontból) a megfigyelő kevésbé lokalizáltak tart –, hanem amit a helyi teleológia és ethosz annak tekint.”

A nagytörténelem és a helytörténetírás tematikai és részben módszertani közeledése több mint reményt keltő – volna. Az egymásra utaltság felismerésének baráti légkörében bizonyos jelek viszont arra intenek, hogy az a világ, amelynek történeti képét megalkotni igyekeznek a felek, jelentősen átalakult, sőt folyvást alakulóban van. A történelem(írás) felgyorsult, de nem eléggé. (Olyan fejleményekre gondolhatunk, mint például: az Internet virtuális élményvilága és a globális ökológiai katasztrófa lehetőségének valós tapasztalata közti

11 Nora – nyilván szándékosan, esszéírói szabadsággal – Lautréamont bon mot-ját („szép, mint egy esernyő és egy varrógép véletlen találkozása a boncaszalon”) így fogalmazza újra: „...a Pére-Lachaise és Franciaország általános statisztikájának összekapcsolása nem az esernyő és a vasaló szürrealisztikus találkozása”.

12 A modern(itás) ellentmondásait tanulságosan taglalja Bodó Barna: *Identitás, lokalitás, hálózatok*. (Magyar Kisebbség, 2003/2-3.)

13 Appadurai érdekes elképzelése szerint a szomszédságok termelnék azt, ami önmegalkotásuk előfeltétele is egyben.

feszültség feldolgozatlansága; a fogyasztói társadalom modelljének tarthatatlansága és az így támasz nélkül maradt *posztmodern állapot* értelmezési keretbe foglalásának nehézsége; folytatódik a nemzetállam felvilágosult kritikája, holott inkább a nemzetek feletti destabilizáció nyomasztja a világot stb.) Appadurai koncepciójába a helytörténész mint egy bennszülött *etnográfus* illik bele leginkább, aki a modern rituális technikák adat- és szöveg-szolgáltatója, aki nem azért nem érzékeny a jelen fejleményeire, mert neki elsősorban a múlttal van dolga, s egyébként is más horizontot választott, hanem mert a jelen a politika terepének tekinti. Persze a jelenkor viszonyainak való kitettség olykor közvetlenül is megnyilatkozik.¹⁴ Feladata eszerint egy olyan „helyi” narratíva megalkotása lehet, amely – a nagytörténelem megtépzott tekintélyétől függetlenül – alkalmas egy érzelmi struktúra fenntartására és újratermelésére. Az, hogy nem illeszkedik a történelem támogatta államideológia törekvéseibe, inkább csak érdemül szolgál. Korlátozott érvényessége nem a *valósággal* szemben vetődik fel, hanem az önfejlődés keretein belül, illetve a külső hatások őt alakító kontextusában. A helytörténetírást, mint a helyi teleológia és ethosz gondozóját, el kell szakítani a szigorú tudományosság körétől, amely (akár egy zárt logikai renhez kötöten, akár a diszkurzivitásra nyitottan) túllépett teleologikus előfeltevésein, és továbbra sem méltányolja a humán létmód transzcendenciáját.¹⁵

Hazai vizekre evezve, Gyáni Gábor¹⁶ – a nagytörténet perspektívájából szemlélve a témát – a következőket emeli ki: „...a helyi történetet megkonstruáló racionális megismerés a nemzeti történetíráshoz viszonyítva fejletlenebb intézményes keretek közt kénytelen működni. S még ha történetírói igényrel beszélünk is el adott hely (település) múltját, az így megszerzett tudás kanonizálásának és elterjesztésének láthatóan csekélyebb a lehetősége, mint a nemzeti történeti narratívának. [...] Ráadásul a helyi múlt képe többnyire töredékes...” A helytörténetírás *nyomorúsága* tehát: eszköztelenség, alacsony presztízs, megoldhatatlan szakmai problémák. Kétségtelen, hogy a történetírói elitől való elszigeteltségüknek ezek a fő okai: kézműves tempó; intézményközi kapcsolatok híján a szakmai kontroll hiánya; a feltárt anyag irrelevanciája; a kitöltetlen helyek történeti módszerekkel való megközelíthetlensége. Bár hozzátehetjük, hogy a nemzeti történetírást jobbra ugyanilyen gondok nyomaszthatják a tudományosság nemzetközi porondjára lépve. Meglévő intézményeink állapotáról, működési feltételeiről bizonyára tudnának referálni az ott dolgozók, illetve össze tudnák vetni honi viszonyainkat a nyugati kollégák helyzetével. A kiválóság így is adott, miként a kérdés: vajon sikerül-e elismertetni a *magyar* történettudomány eredményeit, vagy legalább elterjeszteni a világ vezető tudományos fórumain? És nem feltételezhető-e, hogy az egyetemes történelem előadásában alig jutnak szóhoz az európai fél-periféria történései, hogy ebben nagyon is el tudnak tekinteni „Kelet-Európa kavargó posztkommunista társadalmainak” (Appadurai) történelmi profiljától?

A Gyáni által felsorolt hátráltató körülményeket ismerik a helytörténet munkásai. Mi szól amellet, hogy ne hagyják ott hídfőállásaikat? Az autochton történetírás otthonos légköre, amely mentes mind a külső kritikától, mind a belső konkurenciaharctól. A szaktörténészek nem olvassák és értékelik rendszeresen a helyi történetírás produktumait, ugyanakkor a település (szerencsés) forrásbősége egymást elkerülő köröket kínál a kutatóknak. Emiatt nem jön létre önreflexió sem, ezért hiányolja – okkal s joggal – Gyáni a helytörténetírás elméleti megalapozottságát. A teoretikus tudatosság viszont nem feltétlen velejárója a kutatói magatartásnak¹⁷, mert sem rendszeres kritika, sem megrendelői igény nem kényszeríti ki. A helytörténetírás mégsem pusztán barkácsolás,

14 Ma már komikusan hat egy a helytörténeti kutatómunka és városismeret múltját összefoglaló, 1974-es reprezentatív tanulmány mondata: „A csapatvezető irányításával a helyi Zalka Máté Általános Iskola úttörőcsapatának »Vosztok 6« leányőrső feldolgozta »a 4013 számú Braun Éva úttörőcsapat történetét«, s a folyóirat [Úttörővezető, 1970. szeptember – K. I. A.] mintegy 7 oldalon keresztül részleteket közölt ebből.”

15 Kulcsár Szabó Ernő idézi Jean Grondint: „az az igazság, amelyben a tudomány részesíti az embert, transzcendens, [vagysis] magunkat önmagunk fölé emelő marad.” (Üzem vagy műhely? Tiszatáj, 2009/7.)

16 Hódmezővásárhelyen publikálta: Helytörténet, várostörténet és regionális kutatások új megvilágításban (Vásárhelyi Tanulmányok IX., 1979); Társadalmi önszerveződés és helytörténet (Juss, 1988. december); Gyáni szerzője volt a Hódmezővásárhely története II./1. kötetének is.

17 Kálmán C. György a kis népek irodalmi kánonjainak kutatásában fölöttébb szükségesnek tartja a teoretikus igényt: „...az elméleti megfontolások nélküli adatgyűjtögetés aligha lehet több, mint illúzió” (Helikon, 1998/3.) A tárgy csekélyége – csakúgy, mint a helytörténet esetében – nem nélkülözheti a szokásos eljárásokat.

mert a megőrző-rendszerező alaposság eszménye, a kis-pozitivista öntudat hatja át. Képzünk el egy zsúfolt csatajelenetet ábrázoló hatalmas táblaképet, amelynek valamelyik sarkában egy elgurult sisak látható. A csatából kiragadott csoportkép (ide értve a teljes hadjáratról, a világtörténelmi okokkal magyarázható háborúskodásról, továbbá a nagyhatalmi taktikák és diplomáciai sakkhúzások érzékeny mérlegjártékáról birtokolt tudást), vajon módosítják-e ennek a sisaknak a pontos ábrázolását? S ne feledjük: a tét valójában a sisak gazdájának azonosítása. Az ironikusnak tűnő példa ellenére mindez roppant komoly dolog!

A helytörténész sokkal inkább gondolhatja magát „időutazónak”, mint professzionális kollégája. Szabadon közlekedhet a témák és korszakok között, mert a feltárt részletek legfeljebb dobozregény-szerűen rendezhetők el, nem szükséges megalkotnia a petit récit-t; továbbá a rendelkezésre álló adathalmaz szinte kimeríthetetlen, és – ez sem utolsó szempont – senki sem tolaakszik a helyére lépni. Talán nem is tudna, hisz amit Nora a történeésről mond, a helytörténészre nézve is találó: „már nem emlékezet-embert testesít meg, hanem személyében vált emlékezhelyé”. Beavatottságát senki sem vitatja, szerény, de állandó közreműködője a helyi tudat bővített újatermelésének. Kismesteri rendíthetlenségében a történeész szakma távoli, már-már ezoterikus kétségei sem ejtik kétségbe: közszolgálatinak tekintett munkáját nem befolyásolja a szak identitásválsága, az elméleti jövés-menés. Provinciális jelenség – a szó jó értelmében –, s ez a *vidékiség* megőrzi benne az emlékezet folyamatosságának (a *genius locival* azonosított) meggyőződését. Tehát nem kell tudnia arról, hogy vége a történeelemnek, vége az emlékezetnek, s annak sincs különösebb jelentősége, hogy immár csak a két kiüresedett fogalom közti, anyagi természetűknél fogva valóságosabb médiumokkal kívánatos törődnünk. A helytörténész biztonságban érzi magát: tudományosságára tárgyának partikularitása a garancia. Ahogy Romsics fogalmaz: „a tudományok mai szintjén csak egy jól körülhatárolt szűk területnek lehetünk a mesterei”. Lehet-e jobban specializálódni, jobban szűkíteni a vizsgált jelenségek (tények) körét, mint azt és ahogyan a helytörténész teszi?

Talán lett volna lehetőség a történettudományosság nemzetközi műhelyei és helyi múltörzés elszigetelt csoportjai közti érdemi együttműködésre. Gyáni Gábor harmincöt éve javasolta, hogy az 1960-as évek közepétől megerősödő Cambridge Group és a New Urban History család- és háztartáskutatásába, illetve mobilitás és vándorlást vizsgáló munkájába kapcsolódjanak be a helytörténészek. Követhetnék az angol mintát, mint írja: P. Laslett és E. A. Wrigley az „angol helytörténészek százaiával léptek levelezési kapcsolatba, melyek eredményeként ez utóbbiak hozzáálltak – gondosan kidolgozott útmutatásokat követve – a forrásanyag feldolgozásához.” Gyáni a kibontakozó paradigmaváltásban felismeri a kínáló alkalmat: a leíró-eseményközpontú történettudományt felváltani látszó, strukturákban gondolkodó, analitikus eszközökkel élő történettudománynak szükség van egy minden korábbinál nagyobb tömegű, a mikrostrukturákig hatoló adatbázisra. Az összehasonlító történettudomány kvantifikációs módszere csak óriási analóg databankra támaszkodhat, s ennek operátori segédcapatát (mi a tudomány iránti alázat, ha nem ez?) a helytörténészek alkothatnak. A „kutatásmódszertan radikális megváltozását” (alulról felfelé haladó)¹⁸ mégsem követte a helytörténészek gyakorlata, talán a „gondosan kidolgozott útmutatások” helyi autoritásukat csorbító kilátásai és/vagy a „politikai-közigazgatási egységként tekintett lokalitáshoz” való (érzelmileg színezett) kötődésük miatt. Foglyai maradtak „a helyi közösségi élet extenzív teljességének”. A (modern történelmi tudat szempontjából) soha vissza nem térő lehetőség kihasználatlanul maradt. Bár ki a megmondhatója, utólag, hogy mivel járt volna ez az elköteleződés? Egy apró adalék ehhez Romsics Ignác értékelése: „A történetírás egzakt tudományként való felfogásának az 1960-as évek elejétől újabb impulzusokat adott a számítógépek megjelenése, illetve a segítségükkel lehetővé váló kvantifikáció. Ez a számokon alapuló és magát matematikai modellekben kifejező – ún. kliometrikus – történetírás számos eredményt mutatott fel a történetírás szokásos minősítő jelzőinek – nagy, jelentős, kis részben, ámbár, noha stb. – pontosítása terén. Meghirdetett programját, a történetírás természettudományos értelemben vett egzakt diszciplínává alakítását azonban távolról sem érte el, mivel nem is érthette el.”

18 Az a posztmodern érdeklődésű történetírás (amely már lemondott az egységes, sima lefolyású kronológiáról, de nem akar egy bizonyultabb időszemlélettel bajlódni) szintén próbálkozik az „alulról fölfelé” való haladási iránnyal, elsősorban az etnikai témák bevonása révén.

A történelem, amely „írva van”

A helytörténetírás talán legnagyobb dilemmája, hogy sem a modern, sem a posztmodern történetírói vonulatra nem reflektálhat fenntartások nélkül. A tudományos mintáktól függetlenül lehet olyan helyzetben, hogy tevékenységébe ezek a viszonyok beleíródnak. Különben ki van szolgáltatva saját tájékozatlanságának és/vagy a helyi körülmények különösségének. A helytörténész úgy tudja, hogy településének a múltját valami nemes (hasznos, tanulságos, példamutató) célból archiválja, s arányos mértékben a nemzeti történelmet is kiegészíti. Viszont a helyi identitás alakítása és kontrollálása – politikai tevékenység lévén – nem feladata; ezt állami intézmények végzik. A helytörténetírás szabadságát a politika terén való kívülmaradása és az intézményesített hagyományápolással már kiszolgált „lokális individuumok” csekély érdeklődése biztosítja. A tudományos történetírás kritikus, újríró lendületét az utolsó modern narratíva bukása fékezte le: a szocialista üdvtörténet lezárulásával kezdte lebontani önnön korábbi alapjait, s mindenféle alkalmi, tudományközi kalandokba bocsátkozott. A posztmodern (az 1970-es évektől) szétírta a már meglévő anyagot, s mikor ez a két folyamat egymást erősítő hullámokat vetett, a helytörténésznek – mint mondani szokták – csak hátra kellett volna dőlnie, és rendelni egy kávé.

A történetírás (időleges) zavarát nem volna bölcs dolog kaján elégtétellel szemlélni. Hiszen mindannyian nyálgig ülünk a szószban. Nem (csak) a diszciplínák kerültek bajba: a racionális élek mentén felosztott világegész kezd likvid állapotba kerülni. A (történet)tudománytól persze aligha várhatjuk el, hogy ne a racionalitás pozíciójából szemlélje tárgyát, mégis épp ez az ész-elvűség párolog el viselt dolgaink firtatása közben. S ez nem a történet-tudomány intellektuális elégtelenségének a következménye, az okok (bár ez a szó gyanúsán kartézianus ízü) általánosabbak. A haladás-eszme kifulladását még nem heverte ki a szak. Egy narratívát megalkotni már nem számít korszerűnek, egy struktúrákból kibontakozó társadalomképbe viszont vissza kellene csempészni az időt.¹⁹ Vajda Mihály a modernizáció történelemelméleti problémáiról szólván kifejti, hogy „Az univerzális racionalitás tételezéséből (kultúránk szellemiségének ebből az alapvető karakterisztikumából) következik a teleologikus világfelfogás – ha egyszer a létezés racionális, ugyanakkor minden, csak nem tökéletes, akkor az egésznek tökéletesednie kell –, a jól kivethető mozgásirány érzékelése viszont a racionalitás gondolatának állandó megerősítésével jár.”²⁰ A racionalitás és a haladás gondolat összekapcsolódása, iker-fogalomként való összenövése krízishelyzetben (mikor nincs az?) mindkettőt kérdéssé teszi. Így a történettudományra nézve igen kellemetlen felismerésként jelentkezik, hogy nem létezik ideális társadalom (kutatásainak tehát nincs gyakorlati haszna), de le kell mondania a nagy történetfilozófiák panorámájáról is. A racionális világmagyarázatok (illetve ezek történetbölcséleti megjelenése) a nagy narratíváért folytatott, a XX. századra kimerülő utóvédharc győztes csatái (Hegelnél is, Fukuyamánál is vége a világnak), de a háború valószínűleg elveszett. Amennyiben – az így felfogott – racionalitás cserben hagy bennünket, vajon visszahelyeződik-e jogaiba a mitologikus gondolkodás? A posztmodern a válaszadás elhalasztását – nagyon magas szinten és vonzó formában – a sokféleségbe való alámerítéssel éri el. A posztmodern e tekintetben az időhúzás (ez már-már a történelem illúzióját kínálja), a halogatás kultúrája.

Romsics Ignác dilemmája sem okoz kevesebb fejtörést, hogy ugyanis „megismerjük, vagy csináljuk-e a történelmet?” Ezt nehéz eldöntendő kérdésként értelmeznünk. Ha velünk történt események láncolataként vizsgáljuk a múltat, akkor ebben benne foglaltatik mind az erről való rendszerezett tudás iránti igény, mind a benne-lét alakíthatóságának reménye. Lehet nem-csinálva tapasztalatot szerezni? A bennünket körülvevő valóság kontinuuma kiterjeszhetőnek tűnik a mögöttünk hagyottra, és előre vetülni látszik a még fel nem tárultra. A megismerhetőség pozitívista ismeretelméleti optimizmusát vagy a marxi „megváltoztatni a történelmet” ambícióját osszuk hát? Az értelmes hozzáférést szorgalmazzuk, vagy a tudatos beavatkozásban bízunk?

19 Reinhart Koselleck az „egyenes vonalú, homogén idő” helyére a „történeti idők” sokaságát állítja, majd ezek kapcsolatát egy dualisztikus modell (tapasztalati tér – várakozási horizont) keretein belül értelmezi. A modell pikantériája, hogy tulajdonképpen egy apóriát rejt (a tapasztalat nem látja előre a jövőt, de az előrejelzések a tapasztalaton alapulnak), vagyis a talányt egy rejtélyre cserélte.

20 Íme a haladás-gondolat logikai sémája. Itt nyomatékosan jeleznem kell, hogy Vajda a történelemnek mindenfajta filozófiai elméletét problematikusnak tartja, így a racionális világmagyarázatokat is. A modernitás történetfelfogását úgy összegzi, mint arra vonatkozó meggyőződést, hogy a világ mozog „valahonnan valahová”. A posztmodern szakít ezzel a szemlélettel.

Nem is a történetfilozófia (részben válságtünetként felfogható) fellendülése, vagy White nyelvi fordulata ad(ott) új perspektívát a fent taglalt kérdéseknek, hanem White és Ricœur vitája, amely a morál és az igazság természetes igényének a diskurzusba való bevonásával „behúzza” az esztétikait is. Tehát újfent az irodalomnál²¹ kötünk ki, amely (Lionel Gossman szerint²²) csak a XVIII–XIX. században szakadt el a történetírástól (amely addig a retorika kézikönyvekben kapott helyet)²³.

A posztmodern történetírás fokozottan érdeklődik az irodalom iránt. Magyarics Tamás, az amerikai fejleményeket összefoglalva, a következőkről tudósít: „...a történetírásnak tulajdonított tulajdonságok egyértelműen az irodalom felé mutatnak, s az irodalmi műfajokon belül is a narrativitás okán a regény felé. [...] Ugyanakkor a regény is elmozdul napjainkban a történelem felé, amennyiben egyre többen elvetik a realizmust, egyre inkább eltűnik az egyén mint a cselekmény összetartó ereje, s a szépirok is egyre nagyobb figyelmet szentelnek a szintaxis és a szavak korlátozó és egyben felszabadító voltának.”

A történetírás és a regény kapcsolatát nem mindenki látja olyan magától értetődőnek, mint Dominick La Capra, Lukács János vagy Mott F. Oja.²⁴Nora például úgy véli, hogy az irodalmat végül is bekebelezi a történelem: „Az emlékezet [...] csak kétfajta legitimitást ismer: történetit és irodalmi. [...] Történelem: a mélységből kiemelt korszak mélysége, egy igazi regény nélküli korszak igazi regénye. Emlékezet – előléptetve a történelem középpontjába: az irodalom látványos gyúszója ez.” Romsics Ignác elismeri a közös vonásokat („Az, ahogyan az adatokat összefűzzük és a hiányzó láncszemeket fantáziánk segítségével elképzeljük, inkább hasonlít a regényíró, mint a természettudós munkájára.”), de az összehasonlítást mégiscsak a történetírás önállóságának fenntartásával zárja. Miként fejtegeti: a történetíró nem lehet önkényes, mindig érvelnie kell, és munkájának színvonala kétségkívül értékelhető. Ellenben az irodalom köztársaságában – tehetnénk hozzá – a fantázia kötelező, a stílus hitelesít, és a remek-művek között (a témabeli egyezés mit sem számít!) csak laikus olvasóként állíthatunk fel erősortrendet.

Romsics felfogásában nem esztétikai, hanem retorikai ismérvek döntenek egy történeti tárgyú szöveg megalkotottságának helyes volta felől. A történész nem *jól ír*, hanem *jól fogalmaz*. Gyáni Gábor (ha nem is pont a regényt, de) szóba hozza az irodalmat, jelesül a helytörténetírás kapcsán: „Nem csoda, ha a nagytörténet,

21 Nem hiszem, hogy túl sok jóval kecsegtet ez a közeledés. Mind a történettudomány, mind az irodalomtudomány napi csatáit vívja intézményes működésének autonómiájáért (Kulcsár Szabó Ernő idézi Derridát: „a humán tudományok olyan szakterületek túszaivá lesznek, [...] amelyekre olyan beruházások összpontosulnak, amilyeneket a felsőoktatás világától idegen tőke rentábilisnak tart”), hovatovább feltételeiért. (A filozófia berkeiben valami hasonló zajlik, lásd erről Nánay Bence: *Filozófia és a tudományok – vitaindító*. Magyar Tudomány, 2011. december) A hazai és nemzetközi tudományosság termelő üzemeitől (és sajnos műhelyeitől is) távol, a kritikátlanság békeeséges periferiáján működik a helyi tudás adatszolgáltatója, a helytörténész. Míg a tudós (használjuk most ezt az elavult fogalmat) kénytelen hadakozni a megváltozott társadalmi környezet pragmatizmusával, egyezsére bírni a kutatás szabadságának finanszírozása ügyében, addig a helyi értelmiséginek elegendő feladat önkiszákmányolásának megszervezése. A gondolat az ő fejében mindenféle külső szűrő, környütlálás, bonyolult áttétel közbejött nélkül megszülethet. Sajnos az esetek döntő többségében hiányzik az *inkubáló* szellemi környezet.

22 Lionel Gossman: *Történetírás és irodalom – Reprodukció vagy jelentéstulajdonítás*.

23 Csak egy magyar nyelvű példát hoznék: Acsay Ferenc (bencés tanár): *Próza műfajok története*. Kóky Lajos Kiadása, Budapest, 1889. (A szerző Alexander Bain műveit olvasta és használta fel a történetírás forrásainak és módszerének tárgyalásához.) A történetírás és az irodalom (szorosabban véve a tragédia műfaja) már a Poétikában egy lapra került – bár a költő szellemi teljesítményének elsőbbsége melletti érvekkel. Arisztotelész szerint a költészet „filozofikusabb és mélyebb a történetírásnál”. A múlt dolgainak előadója hozott anyagból dolgozik, míg az író a „történet mestere”, mert – megtartja ugyan a történelmi személyeket – az általánosítás révén a lehetségesből hihetőt alkot. Akár Hayden White is írhatta volna, amit Arisztotelész a tragédiáról lejegyzett, csak épp a történetíróra vonatkoztatva: „Semmivel sem kevésbé költő, ha megtörtént eseményeket ír meg, mert némely megtörtént eseménynél semmi akadály sincs, hogy olyan legyen, amilyen a valószínűség alapján lenne; enniben ő azoknak a költője lesz.” A posztmodern eszerint csak a szerző (?) személyét cserélte fel (a költőt a történetíróval), ráadásul Arisztotelész (a Barthes-i értelemben is) abszolút halott szerző. A történet (narratíva) felbomlik a posztmodern diskurzusban, tehát eltér az arisztotelészi egység-eszménytől, de nem tagadja az irodalom produktumainak műszerűségét. Az esztétikai hatásegész viszont ismét a dekonstrukciós technikák darálójába kerül, és így tovább, ad infinitum. A történetírás (és benne a helytörténet) epizódok szervesen halmazává lesz, ami ellene hat a valószínűségnek és a szükségszerűségnek. Ez aggaszhatta volna a görög filozófust, de mára egyik fogalom sem játszik szerepet a posztmodern állapotot leíró elméleti munkákban. A történetírás és az irodalom (az antikvitásban gyökerező) egymásra találása tehát a „minden szöveg”-ben már szinte magától értetődő, különösen, hogy mindkettő elveszítette biztos diszciplináris alapjait, megbízható kánonját és fogyasztóit. Annyit még hozzátehetünk, hogy az első lépést az irodalom-elmélet tette meg, a történettudomány csak irányzatos szétetéséje kapcsán kezdett kísérletezni a szépliteratúrával.

24 Magyarics Tamás: *Klió és/vagy Kalliopé? A posztmodern amerikai történetírás néhány kérdése* (Aetas, 1996/1.)

a nemzet historikumának történelmi fogalma többnyire elnyomja, majd pedig a feledés, netán az *irodalmi megnyilatkozás zárványába* [kiemelés tőlem – K. I. A.] számúzi a helyi történelmi tudást és érzékenységet. Ezért is viseli magán gyakran a nemzeti történetírás árnyékában a 19. század végén kibontakozó helytörténetírás az alsóbbrendűség bélyegét...” Ez nem csupán a helytörténetírás szempontjából sajnálatos (hogy művelőinek az „irodalmi munkásságához” sorolódik), hanem egyúttal a szépírást is hátrébb helyezi az elmeművek presztízstáblázatán. Ugyanakkor a (hely)történetírói munkák egybevetése a regénnyel nem föltétlen kell kölcsönös minősítésekbe torkolljon. Ezt annál is könnyebb megcselekedni, mert az újabb prózaírói törekvések tükrében már a regény poetológiai helye sem biztos. Nora elégedetlen („regény nélküli korszak”), noha megszabadult legfőbb riválisától!

A történettudomány perspektívájából talán nem is a műfaji párhuzamok lehetnek a legtanulságosabbak, hanem az irodalomtörténetírás elhúzódó kálváriája. Hans Robert Jauß, a recepcióesztétika atyja, alapvető elméleti munkájában²⁵ felvázolja az irodalomtörténetírás hanyatlástörténetét. Hogy idáig jutott a szak, véli, abban a XIX. századi történetírás megismerési ideálja a ludas, amely bukásával magával rántotta az irodalomtörténetírást (a további fejlemények, mint korrekciós próbálkozások, nem vezettek eredményre), és hibás a marxizmus és a formalizmus, mert elmélyítették a történelem és az irodalom közti szakadékat. Jauß ezt kívánja áthidalni a közönség megnövelt szerepével. Hogy mégsem valósult meg az általa elképzelt paradigmaváltás, az főleg az irodalmat fogyasztók táborának (utóbb vészes) lecsökkenése vontta maga után. A szerző megállapítja, hogy a hagyomány nem hagyományozhatja önmagát, tehát kellenek a befogadók; nos, ők lettek egyre kevesebben. Ha igaz, hogy irodalomtörténetet írni csak akkor lehet, ha az irodalmi mű esemény, vagyis megtörténik a befogadás és az újraértelmezés, akkor a komputerezált és a tömegmédiával kiszolgált népesség ehhez nem megfelelő alany. Ám legyen ez a jelen problémája, Jauß a régi korok (még) olvasóiban bízhat – tehát nem is vállalkozhat másra, mint irodalomtörténetírásra. Idézi Schiller lesújtó véleményét a történelem iránti érdeklődésről, hivatkozik Baudelaire *Madame Bovary* elemzésére, amelyben az író a társadalom önzését és szellemet elutasító tompaságát panaszolja – de rendszere épül, igazsága terebélyesedik. Az utókor mindig okosabb.

No, de: van-e utalás az irodalomtörténet elvi kérdéseit tárgyaló munkákban a „helytörténetírásra”? Megjelenik-e a nemzetenél kisebb, de a nyelvi-kulturális összetartozás sajátos helyi színeit magán viselő közösségek irodalomtörténete? A magyar irodalomtörténetírás (német mintát követő) kezdeteinél felvetődik ennek lehetősége, és rögtön határozott elutasítása is. Ifj. Szinyei József: *A magyar irodalomtörténet-írás ismertetése* (1877) című könyvében haszontalannak tartja egy város irodalmának tanulmányozását. A helyi irodalomtörténeti monográfiákat taglalván a következőt állapítja meg: „Egy nemzet irodalma tehát különálló²⁶, s így külön tárgyalható; de lehet-e ezt tenni pl. egy város irodalmával? Ha egy város irodalmáról írunk, természetesen azokat az írókat vesszük fel, kik ott születtek vagy éltek. Már most: van-e ezen írókban azért, hogy ott születtek vagy működtek, valami lényeges különbség? más-e eszük járása, mint a többi íróké? van-e köztük oly különbség, mint pl. két különböző nemzet írói közt? Ezekre hihetőleg senki sem fog igennel felelni. Egy város íróit csak az esetlegesség csatolja egymáshoz, hogy ott születtek, vagy laktak, nem pedig oly kapcsok, milyeneket egy nemzet írói közt találunk, hacsak nyelvüket nem vesszük ilyennek, de ez sem annyira egymáshoz, mint inkább a többi íróhoz csatolja őket. Minek tehát kiszakítani egy város irodalmát az egész irodalomból. Ugyanez áll a nagyobb országrterületekre nézve is, hacsak oly állást nem foglalnak el az egész országgal szemben, mint pl. Erdély.”²⁷ Eztán még az ötlete sem merül fel annak, hogy a helyi panteonok külön vizsgálat tárgyát képezzék. A tudományosság Toldynál, Beöthynél egyet jelentett a nemzeti irodalomtörténet eszméjével/eszményével,

²⁵ *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* (1967). Max Wehrli (akinek gondolatmenetét Jauß is követi) az *Általános irodalomtudomány* c. könyvében (1951) nincs túl jó véleménnyel az irodalomtörténetről: „időrendi felsorolása olyan tényeknek, amelyeket ugyanilyen jól, de áttekinthetőbben lehetett volna lexikális formában elrendezni.” Felfigyel a történelmi tudat bomlására; a naptári és az egzisztenciális idő szétválásával az irodalom nagy hagyományoszerkezete is szétbomlik, tulajdonképpen a '20-as évek közepétől figyelhet meg a történeti módszer kétségbevonása – írja.

²⁶ Szinyei erről a különállásról a következőket mondja: „megvan a maga külön jelleme, mely egyrészt különválasztja a többi irodalmaktól, másrészt a benne foglalt egyedeket, az irodalmi termékeket egy egészé egyesíti”.

²⁷ Maga a téma, valamint a kötet ritkasága indokolja a hosszabb idézetet.

majd csak Horváth János gondolja azt, hogy a nemzeti elv nem saját elve az irodalmiságnak²⁸. Ahogy a történet-tudomány „helyére tette” a helytörténetírást, ugyanúgy védte a maga tudományosságát az irodalomtörténet is a helyiérdekű dicsőséglistákkal szemben. Egy település irodalmi életének feldolgozása a helytörténet részé- nek számított, tehát egy ingtag presztízű résztudomány alvállalkozásának. Később, a társadalomtörténetként felfogott helytörténetírás (ideális megoldásnak tetszett: nem kötődik sem a kronológiához, sem a narrativitás- hoz, és a saját múltja iránt még mindig érdeklődő, laikus buzgalmat a tudományosság védpajzsa alá helyezte volna) munkatervében ott lehetett a szociokulturális szempont.

Csakhogy az irodalomtörténet, és általában az irodalomtudomány belső problémáinak sokasodásával ez a részfeladat – fogalmi és módszertani bizonytalanságok miatt – szakmai támasz nélkül maradt. Az irodalom már sehol sem volt, miközben a posztmodern jóvoltából (mint szöveg) mindenütt jelenlévőnek számított. Bele kellett törődni, hogy a múlt elmúlt, a maradványok pedig ki vannak szolgáltatva az értelmező szubjektivitásának és a befogadók igényeit közvetítő/gerjesztő hatalmi viszonyoknak. Az irodalomtudományosság, hogy ilyen szépen maga alá gyűrte – a fikcionalitás utolsó, mérsékelt társadalmi befolyással rendelkező specialistájaként – a történelmet is, akár fel is hagyhatott volna önmaga létmódjának tisztázásával, nehogy kínos dolgok derüljenek ki. (Heidegger még okosan visszalépett a létezőktől, és a léttel magával kezdett foglalkozni. Egyet hátra lépett, és ezzel kivonta magát az egymásra mutató metafizikák örök körforgásából.) Itt hosszan hivatkozhatnánk különböz konferenciákra, tanulmányokra, amelyek feltárni igyekeztek az irodalomtudományosság – finoman szól- va is – megváltozott helyzetét²⁹, noha a kérdéses diszciplína már Molnár Ferenc *Valakijére* hasonlít leginkább. A székszis nemcsak a szakot veszi körül, de tárgyát is: „Az irodalomtudomány legitimációs krízise az irodalom exodusát vetíti előre. Az aktuális kérdés már nem az irodalomtörténetírás, nem is az irodalomtudomány, hanem az irodalom esélye a Gutenberg–Galaxis végére ért civilizációnkban.”³⁰

„Időnként egy fehér elefánt”

Vannak városok, amelyek szenvedélyesen kutatták/kutatják a múlt rájuk eső darabját. Hódmezővásárhely fel- tétlen ezek közé tartozik. Sipka Sándor – Grezsa Ferenc: *Hódmezővásárhely az irodalomban* c. cikksorozata³¹ az önkép megalkotásának tematikailag és műfajilag idetartozó, reprezentatív kísérlete volt. Noha értekezésű- ket művelődéstörténeti tárgyúként határozták meg, a zárófejezetben a várostörténet (jelen keretek közötti) pótlását is elvégzettnek tekintették. Hangsúlyozták az iskolai segédkönyv-jelleget, mint amely „a magyar és a történelem tanítását a város múltja felől támogatja”. Fő törekvésük volt, hogy kiderítsék: a „különféle irodalmi igényű írásokban milyen kép bontakozik ki a régi és új Vásárhelyről”, s ehhez forrásaikból gondosan megszürt³² válogatást mellékeltek. A bevezetőben kitértek arra, hogy bár Vásárhely nem játszott vezető szerepet az ország történetében, nem volt kulturális központ, sőt természeti szépségei sem vonzották a turistákat, mégis valami sajátos atmoszféra, szellemiség lengte/lengi körül. A genius loci auraként árad az alföldi táj és az itt élő emberek mindennapjaiból. Az átutazók rácsodálkozó/felfedező írásaiból és a helybéliek szövegeiből kellene kibontakoznia egy (konkrétan a „vásárhelyiség”) esztétikai-erkölcsi minőségnek.

28 Horváth János: *Magyar irodalomismeret*. (1922)

29 Farkas Zsolt példál az eredetileg is kaotikus diszciplínák közé sorolja az irodalomtudományt. (*A paralógia lovagja. A posztmodern kondícióról*)

30 Hima Gabriella: *Új historizmus. Historizáló tendenciák a mai irodalomtudományban*. (Alföld, 1997. május)

31 A Bethlen gimnázium három Évkönyvében (1964, 1968, 1970). Sipka Sándor és Grezsa Ferenc kritikus észrevételei és kresztomátiája sem tölthették be a hiányt, hogy nem jöttek létre helyi vonatkozásban kánonképző kommentárok és szövegválogatások.

32 A kor lenyomata, hogy az első közlésben (1964) Friedrich Engelsnek a Magyarországi Szociáldemokrata Párt kongresszusa alkalmá- ból írt üdvözlő levele is szerepel az irodalmi szövegemlékek között. A második közlést tartalmazó *Évkönyvben* (1968) – nem a Sipka – Grezsa cikkben! – még mindig van kötelező penzum. („A marxizmus és a természettudományok legújabb forradalma” – Diner–Dénes József tanul- mánya, melyre Lenin is felfigyelt.)

Ami a helyi írókat, költőket illeti, Sipka és Grezsa nem bánt velük kesztyűs kézzel. Rövid mustra kritikai megjegyzéseikből: „szegényes művészetű”; „patetikus hűségnyilatkozatok”; „egyhangú, terjengős”; „várostörténeti jelentőségű, de csekély költői értéke van”; „epigon” stb.³³A cikksorozat elhúzódó megjelenése meglátszik a koncepción (az első közlés java részt időrendi, krónika-szerű, míg a harmadik rövidebb tanulmányvázlatok füzére), ezért indokolt lett egyetlen ívben összefogni a kutatási eredményeket. Grezsa Ferenc: *Irodalom Vásárhelyen – Vásárhely az irodalomban* c. áttekintése Horváth Jánoshoz hú elvi és módszertani szigorral dolgozta fel a témát. Tanulmányának summája, hogy Vásárhely nem játszott (megkésettisége miatt nem is játszhatott) vezető szerepet a magyar irodalomban, de általában a haladókhoz vonzódott; *jót akart*. Hódmezővásárhelynek mind a mai napig (1987) nincs a városról irodalmi képe, nem jelenik meg folyóirata, nincs önálló stílustörekvése (iskolája), és irodalmi élete úgy általában szegényes. Grezsa önálló munkájában sokkal élesebb a vásárhelyi szerzőket érintő kritika³⁴, mint a társszerzővel közölt cikksorozatban. Szándéka nyilvánvalóan a helyi kultúrpolitika ébresztése, a figyelemfelhívás.

Sipka Sándor és Grezsa Ferenc talán azért végezhetek jó munkát, mert nem voltak par excellence helytörténészek. Írásaik tárgyválasztása viszont épp elég elkötelezettséget mutatott, főleg úgy, hogy jelentős(ebb) személyek művének vizsgálatától vonta el a tudóst. Nem szolgálták az őszintétlen kultuszépítést, kárpótlásul viszont nem traktálták pozitivistá adathalmazzal a gyanútlan olvasót. A helytörténetírás akkor áll hivatala magaslatán (a példa erre próbált rávilágítani), ha elszakad a rutintól, az elvárástól, a kismesterség biztonságot adó műhelyétől. Intézményi (nem társasági!) háttér nélkül nem dolgozhat oly módon, mintha bármiféle szervezeti elvárás nehezedne rá. A helytörténetírást ma már nem segíti (de nem is presszionálja) sem a történetírás egyértelműsítő múltértelmezése, módszertana, sem a humaniórák megingathatatlan tudomány-rendszeri pozíciója; annyira lehet okos, amennyire önerejéből futja. (Tájékozódnia azért nem árt!)

Harminc éve jelent meg a lokális történelem legújabb kori főművének szánt, a Hódmezővásárhely történeti múltját összefoglaló nagyszabású könyvsorozat első kötete, amely az elődök (elsősorban Szeremlei Sámuel) gyűjtő- és rendszerező munkáját teljesítette ki további forrásfeltárásokkal, modernebb történelemszemlélettel és módszertannal. Ezt 1993-ban követte a második nagy korpusz (két kötet), a harmadik, a záró darab még várat magára. Harminc év a történelem (vagy mondjuk úgy: a múlt) egésze szempontjából csekély idő, ám egy kézikönyv eredeti célkitűzésének időtállósága (relevanciája) már okkal vethető fel egy emberöltő múltán. Használak vagy ártanak a Luca székeként készülő várostörténetnek ezek a gyorsan lepergő évtizedek?³⁵ Vagy – ami lehangoló volna – éppenséggel mit sem számítanak? Szakmai maximalizmus, szerzői fegyelmezetlenség, netán a befejezt-megjelenést kikényszerítő olvasói várakozás hiánya áll a háttérben? Emlékszünk még a hatkötetes akadémiai irodalomtörténetre (közkeletű nevén „spenót”), melyet megjelenése pillanatában önmaga emlékműveként aposztrofáltak, s inkább a körülötte kibontakozó vita okozott szellemi izgalmat, mintsem maga mű. Persze a várostörténet, ha úgy is jár, mint a „spenót”, már mint egy lieu de mémoire íródhat bele a posztmodern³⁶ diskurzuba.

33 Szinnyei a kritikát hiányolja leginkább az irodalomtörténet-íróinkból. A szigorú követelményeknek szinte csak Toldy Ferenc felel meg, akit – az általa elmondottak szellemében – markánsan megbírált. (Toldy „nem éles eszű és boncoló tehetségű kritikus, sem kiváló aesthetikus”; „elragadja a lelkesedés”; „esztétikai ítélőereje tompa” stb.)

34 Grezsa Ferenc mintha egyik mesterének, Horváth Jánosnak a *Magyar irodalom fejlődéstörténetében* megfogalmazott dilemmájával szembesült volna: „A művésziesség elvével haladva végig, oly pusztítást kellene véghezvinnem a régiségben, amely ellen minden történeti érzék felháborodva tiltakoznék.” (Sipka sem gondolhatta másként, sőt. A hagyományteremtés buzgalmától vezetettve mint vásárhelyi íróról emlékezett meg Balassi Bálintról és gróf Balassi Bálintról, akiknek annyi közül volt az alföldi mezőváros, hogy birtokrészeik voltak a környéken. [Sipka Sándor: A legrégebbi „vásárhelyi” írók. Vásárhelyi Szó, 1956. május – a címben lévő idézőjelet a cikk szövegében már feloldotta!]) Megjegyzendő, hogy Grezsa Ferencen kívül más nem írt mérvadó, értékelő elemeket is hordozó tanulmányt a vásárhelyi irodalmi múltrol.

35 Az első kötet még a rendszerváltoztatás előtt jelent meg; a szerkesztőbizottság élén a tanácselnök (Csizmadia Sándorné dr.) állt, a bizottság harmadát párt- és állami vezetők alkották. 1993 az Antall-korszak utolsó, a politikai illúzióvesztés első esztendeje. Napjainkban a történelem átértékelésének periódusát éljük.

36 A lieu de mémoire-ok (*emlékezhelyek*) „elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái... [...] Múzeumok, levéltárak, temetők és gyűjtemények, ünnepek, évfordulók, szerződés, jegyzőkönyvek, emlékművek, szentélyek, társaságok mind-mind egy régi kor határkövei, az örökkévalóság illúziói” – írja Nora. Ugyanakkor egy várostörténeti mű megjelenésében – tehetnének hozzá –, „tisztán anyagi természetű hely”-ként csak akkor válhat lieu de mémoire-rá, „ha a képzelet szimbolikus aurával ruhazza fel. Egy tisztán funkcionális hely, mint egy iskolai tankönyv, egy végrendelet, egy bajtársi szövetség csak akkor lép be e kategóriába, ha egy ritus tárgya.” (ld. 9. jegyzet)

Hódmezővásárhely várostörténeti monográfiája – a zárt, lineáris elbeszélés és pozitívista ambíciója okán, úgy tűnik – az emlékezet helyéből a történelem helyévé válik az idő múlásával. A teljes sorozat majd a megőrzés történeti nyoma, morális szempontból pedig a kötelességteljesítés emlékműve lesz.

A történelem iránt érdeklődők monotonitástűrését meghaladja a több ezer oldal átböngészése, ám nem csupán mennyiségi akadálya van a várostörténet helyi recepciójának. A már idézett Nora szerint (francia tapasztalatai és példái általánosnak mondható változásokra világítanak rá) a múlt iránti érdeklődés látványos megnövekedése és a kortárs emlékezet pszichologizálódása zajlik. A köztörténelem egészelvű és távolságtartó narratíváinak csodálatát a személyesség, az intimitás mikroképei közti tallózás öröme váltja fel. A hódmezővásárhelyi várostörténeti monográfia ma sokkal időszzerűbb (szándékosan nem azt írtam, hogy *korszerűbb*) volna, ha anno nem Szeremlei, hanem Fejérváry³⁷ nyomdokaiba lép. Ez nyilván lehetetlen volt az 1980-as évek elején, amikor döntöttek a koncepcióról. A helytörténetírás vásárhelyi történetében előbb-utóbb mérföldkövé váló – a kővé válást aligha úszhatja meg – monográfiának nem is az önmagát egyelőre be nem teljesítő vállalkozása gondolkodtat el. Ha úgy tekintünk rá, mint a lokális történetírás csúcsteljesítményére, akkor a figyelmünk (ismét) a mögötte/alatta serénykedő, napi szorgalmú, gyűjtő- és kommentáló munkát végzőkre, a helytörténelemszerekre terelődhet.

Most, hogy „minden ember a maga történésze”³⁸ lett, s a nyelvi fordulat után minden szöveggé vált³⁹, a helytörténész egy csapásra emancipálódott, igaz, bájos különállását is elveszítette. Dönthetett volna úgy, hogy felvértezi magát etnográfiai, antropológiai, szociálpszichológiai, kognitív pszichológiai stb. többlettudással, vagy irodalmi karakterű szövegeket alkot; mégis többnyire egy szolid, XIX. századi praxis keréknyomában haladt tovább. Pedig ragyogó lehetőség nyílt volna stílusbravúrokra (az ezredforduló közönsége ugyanis csak kétféle kategóriát ismer: a mű meggyőző vagy unatkozott)⁴⁰, ám ezek a felkavaró, elgondolkodtató, netán szórakoztató írások nem születtek meg. A céhenkívüliség, a vidék fedezékében való rejtezés nem ösztönzött kockázatvállalásra, bár az sem kizárt, hogy a személyes adottságok hiányoztak.

A helytörténetírás („szerény, de biztos tudás” letéteményeseként) háromféle szerepet vállal: a nagytörténelem beszállítója; a helyi kíváncsiság kielégítője; az iskolai tananyag kiegészítője⁴¹. Így feladatköre a múltat,

A posztmodern regionális jellemezőket is mutat; így Kelet-Közép-Európában is, ahol a fogyasztói társadalom, mint gazdasági „alap”, nem volt adott. (Erdély vonatkozásában lásd erről Cs. Gyimesi Éva és Szócs Géza vitáját.) Vajda Mihály szerint a végig nem vitt modern, vagy annak korrekciójára tett kísérletek tűnhetnek sokszor posztmodernnek.

37 Fejérváry József: *Vásárhely története családok tükrében* c. munkája ugyanabban az évben (1929) jelent meg, mint Sir Lewis Namier: *The Structure of Politics at the Accession of George III.* c. úttörő, a prozopográfiai kutatási módszert kezdeményező könyve. Több minden választja el a két szerzőt (és műveiket), így nyilván bizarr felvetés volna, ha Fejérváryt a népi-helytörténeti prozopográfia műfajteremtőjének méltatnánk.

38 Magyarics Tamás említi, hogy a „minden ember a maga történésze” (1931) kijelentés Carl N. Beckertől, az American Historical Society elnökétől származik. Pierre Nora vendégszövegként használja, Veres András pedig továbbgondolja: „bárki létrehozhatja saját irodalomtörténetét”. (*Elhangzott az Irodalom a történelemben – irodalomtörténet* c. konferencián, 2008-ban.)

39 „A szövegnek a 80-as évekig domináló metaforája diszkurzív jelek és értelevonatkozások világává változtatta a kultúrvilágot” – majd következett a kultúratudományok frontális áttörése. (Kulcsár Szabó Ernő: Üzem vagy műhely?)

40 Bernáth Árpád szerint Nietzsche-nél múlt (igaz, Heidegger közbejöttével), hogy „az irodalom fontossága is megkérdőjeleződjék, s ezzel kétségessé válik az irodalomtudomány művelésének, pláne egy irodalomtörténet megírásának lehetősége is.” (*Tudomány és Társaság, Irodalomismeret*, 2012/1.) Egyébként Nietzsche-nél az antikvárius szemléletű emberről adott jellemzésében – habár karikatúrisztikusan – a helytörténészre ismerhetünk. (*A történelem hasznáról és káráról*)

41 Gyáni Gábor nehezményezi, hogy a helytörténet „nem kerül be a kötelezően előírt iskolai tananyagba, ezért kevesen is tudhatnak róla”. Akár szerepel a helyi tantervben, akár nem, a helytörténet iránti érdeklődés egy lelkes tanár közösség- és műhelyplántáló buzgalma nélkül nem gyökeresedhet meg. A kötelezővé tétel biztosítja a témával való rendszeres találkozást, még akár kedvet is ébreszt néhány diákban a stúdium iránt. Mégis, ez a tantárgyasítás elidegenítheti (főleg érzelmileg) a fiatalok zömét. A szakkörök létszám-versengésében a hasznosítható tudást kínálók járnak az élen, vagy azok, amelyek szórakozást vagy „beavatottságot” ígérnek.

a jelent és a jövőt (az idő teljességét) átfogja. A hagyomány homályosuló képét kiélesítő mikroelemzései, az emlékező vagy eredetkutató témák feldolgozásai, a tantervet színező petit récit-jei kellőképp igazolják majd ténykedésének szükségességét. A helytörténetírás ezzel a rendíthetlenségével még a történettudomány grundjának Nemecek Ernője is lehet. S ha már irodalom, – a keretes szerkezet jegyében – egy újabb kérdéssel zárom (valójában nyitom, további vitára) írástomat – fel lehet-e bárkit is (ellentmondást nem tűrő szigorral!) szólítani arra, hogy ugorja át saját árnyékát?

A motiváció szempontjából elsőrendű a médium megválasztása. Ha a helytörténet bemutatásában és a vele való foglalkozás megszerkesztésében nem játszik szerepet a számítógép, akkor a fiatal generációk nem vesznek tudomást a létezéséről. Nem óriási felfedezés ez, mégis hiányoznak az érdekes, humoros, animációval felpörgetett multimédiás anyagok, amelyek helyi fejlesztésűek, és nem egy bizottság „nagyon tudományos”, a korosztály ízlése szempontjából tetszalott produktumai. A felnőtt lakosságot (nem digitális bennszülöttek!) a régiség nosztalgijával, és ennek megfelelő médiummal lehet megnyerni.

A kalendáriumok hagyományát felelevenítve érdemes volna kiadni egy évente megjelenő (a helytörténeti vonatkozásokat is számon tartó) eseménynaptárt, ünnepeket soroló, populáris cikkeket, kevés irodalmat kínáló, tartós kötésű, „archaizáló” kivitelű könyvet. Ehhez nyilván kultúrpolitikai előrelátás, szerkesztői szakszerűség és az olvasmányosságnak tett engedmény szükséges.

„Innen figyelmeztetem Turman elnököt!”¹

Várostarténeti adalékok a Rákosi-korhoz

1 Idézet Oláh Mihály hírhedt, Mártélyon elmondott beszédéből, amelyben megfenyegette az Amerikai Egyesült Államok elnökét. Truman nevét nem tudta helyesen kimondani, de így még „fenyegetőbb” az üzenet. (Oláh Mihály 1944 és 1946 között a KMP helyi titkára, 1945-től '48-ig országgyűlési képviselő, 1948 és 1954 között polgármester, illetve tanácselnök. Egy ideig az MNDSZ (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége) elnöke. Polgármesteri kinevezésekor – 1948. május 25. – Karácsonyi Ferenc főispán a következőképpen méltatta személyét: „Ahhoz pedig, hogy valaki egy város közigazgatását vezetni tudja, nem feltétlenül szükséges 20 évi iskola. Becsületes szív kell hozzá csupán, a dolgozók érdekében kifejtett alázatos munka, hogy városunkat kiemeljük az elmaradottságból és széppé, virágzóvá fejlesszük.” Oláh 1952-ben sikeresen elvégezte az általános iskola nyolcadik osztályát. („Országlása” alatt lett Vásárhely megyeszékhely, s került betelepítésre az első nagyobb ipari létesítmény, a Mérleggyár. Hódmezővásárhelyen az „ötvenes éveket” bizvást nevezhetjük Oláh-korszaknak.)

Valamikor a hetvenes évek második felében (helyszín egy megyei jogú város boroshordó-bejáratú, túrós lepényéről – is – híres pubja) Tücsi hahotázva „vetítette” szűk baráti körünknek a *Tanú* abszurdabb jeleneteit. Hogy *meg kell ölni a Dezsőt!* Hiába, no, ő mindenről hamarabb értesült (légkrémbalett, Eszkimó asszony fázik, AEB stb.), mert Pest az Pest... Ekkor a Bacsó film még válogatott közönség előtt futott, de a legjobb bon mot-k hamarosan országszerte elterjedtek. Jómagam először Nagy Pista tanszéki házimozijában láttam Pelikán elvtárs történelmi csetlés-botlását. A *Tanú* ötletének világirodalmi előzménye Hašek *Švejkje*, honi ihletője pedig Örkény befejezetlen kisregénye, a *Babik* lehetett. Ebből a kontextusból lépett elő Pelikán József gátór, és azonnal a hülyeség és a hatalom egymást kiszorítani nem, csak időnként felülmúlni tudó örök megnyilvánulásaival találta szemben magát.

Az egyetemista- és értelmiségi körök tesztjén átment a *Tanú*; az ő szimpátiájuk (nevetésük) biztosította, hogy e komikus narratíva állandó hivatkozási helylyé válhatott a korszakot át nem élt korosztályok számára. A hivatalos főkk megnyerésére/megnugtatására ott volt a film mottója, egy Marx-idézet, továbbá az újrakezésben reménykedő, a tévedéseit túlélő Virág elvtárs, és a – kegyetlenkedésekről tudni nem akaró – burlieszk tanmese (Pelikán fogait természetesen a Horthy-rendőrség verte ki, az '50-es évek börtönében viszont az volt a legrettenetesebb, hogy folyton tarhonyát főztek a raboknak). A *Tanú* forgalmazásának hosszú előtörténete akkor zárult le, amikor – a rendszerhez gyaníthatóan a legkritikusabban viszonyuló társadalmi csoportok – kultuszfilmmé avatták. Most már bárki megnézhet, mert ettől kezdve nem az ötvenes évekről szólt, hanem a film köré szőtt mítoszról, és az ebben való részesülés (beavatódás) nyújtotta kielégülésről.

A karakterek közül az egyik legmulatságosabb, bár másodvonalbeli alak: Bástya elvtárs. Obskúrus (fogalmazunk úgy: vonatott észjárású), kevés érzelmet felvonultató és variáló, militáns típus. Tábornoki egyenruhája utal a felsőbb, döntéshozó (szovjet) hatalomra. Bástya ugyanakkor nem a hierarchia csúcsa, így a végső mozgató(k) kiléte végig rejtve marad. Úgy készül el a Rajk-per karikatúrája, hogy a megszálló szovjeteket sejtető, allegorikus szerepű Bástyán kívül semmi fogódzót nem kapunk az események értelmezéséhez. A motívumok zárt rendjét a múlt sugalmazott lezártasága és az örület logikája helyettesíti. Ez nem ment fel bennünket a történelmi felelősség alól, miként az sem, hogy egy megnevezhetetlen, idegen erő árnyéka vetül mindenre, amely torz realitást kölcsönöz a mesének.

Ebből a szempontból – szerintem – telitalálat a *Tanú*. Hiszen lényegileg a Kreml delegálta szovjet tanácsadók mozgatták a magyar pártirányítást. Kartasov ezredesnek (a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának tanácsadója az ÁVO-nál) egy 1950. február 10-ei, Abakumov állambiztonsági miniszternek írt jelentéséből² világosan kirajzolódik, hogy milyen szerepet játszottak a szovjet szakértők az „ötvenes évek” hatalmi mechanizmusának kiépítésében és megszilárdításában. Magyarország (Rákosi Máttyás) és a SZU viszonyát a Kartasov-jelentés következő mondata foglalja össze a legfrappánsabban: „Rákosi nem egyszer hangsúlyozta, hogy Magyarország kis ország, nem nagyobb Moszkva megyénél, és ő »csak egy megyei titkár«.” Bacsó ezt a hatalmi provincializmust vitte filmre, hiszen tényleg provinciaként kell elgondolnunk a korabeli Magyarországot – helytartóival, poroszlóival, éljenző tömegeivel és meghurcolt, nyomorúságos hőseivel egyetemben. Az egyik oldalon ott volt a nyers diktátum, a másikon az alattvalói alkalmazkodás bonyolult kultúrája. Ezért lehetséges az, hogy sem a tudomány leíró modelljei, sem a részletek konok továbbszaporítása nem veheti fel a versenyt – legalább is a közgondolkodásra gyakorolt közvetlen hatását tekintve – a művészet komplexebb igazságával.

² Közli Baráth Magdolna. (*Szovjet tanácsadó feljegyzése Magyarországról, 1950.* Betekintő. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata, 2008/4.)

A nyolcvanas évek párttörténet-írása legalább annyira távolságtartó a témával kapcsolatban, mint a Tanú. Míg Bacsó az iróniával idegeníti el az utókort a kínos történelmi tapasztalattól, és feldolgozhatónak (talán már fel is dolgozott) mutatja a Rákosi-éra tanulságait, addig a párttörténet-író Szabó Bálint az ideológiailag kötött frazeológián belül maradván, a marxista ideológiára jellemző nyelv használójaként néma marad a lényegyet illetően. Szabó pártossága (már a publikálás évtizedében) visszaveti/előlépteti (?) monográfiáját³ forrásművé, hiszen az elemzése visszaíródik egy általa az „ötvenes évektől” folyamatosnak (és még mindig érvényesnek) tekintett diskurzusba. Lássuk, miként vázolja a kezdeteket Szabó!

Az MKP és a Szociáldemokrata Párt egyesülésével (1948. június 12-14.) létrejött a munkásosztály szervezett politikai egysége. A Magyar Dolgozók Pártjának megalakulása után két héttel a Kommunista Pártok Tájékoztató Irodája (Kominfo) határozatot hozott Jugoszlávia Kommunista Pártja helyzetéről, amelynek vezetői – így szólt a központi verdikt – szovjetellenes, nacionalista vonalra tértek át, és el akarnak szakadni a szocialista fronttól.⁴ A lengyelek erre rögtön Gomułka jobboldali és nacionalista elhajlásának bírálataival reagáltak. A magyar pártvezetés lassabban eszmélt. Sőt, Révai az 1948. szeptemberi oktatási értekezleten még azt képviselte, hogy „a népi demokrácia állama történelmileg ahhoz az államtípushoz tartozik, mint a szovjet állam: a kapitalizmusból a szocializmusba vezető átmenet államtípusához.” Vagyis elméletileg és történelmileg, a cél szempontjából egyenértékűnek tartotta a saját és a szovjet utat. Ugyanekkor (a szeptembertől november közepéig egy Moszkva melletti szanatóriumban gyógyulató, és Sztálinnal konzultáló) Dimitrov, a bolgár kommunista párt V. kongresszusa előadói beszédét fogalmazva, arra a praktikus következtetésre jutott, hogy „a népi demokrácia betölti a proletárdiktatúra alapvető funkcióit”. Gerő Ernő Lengyelországban, Bierut referátumából értesült az új tézisről, és 1948. december 26-ai levelében gyorsan figyelmeztette Rákosit, hogy fordul a hajó: immáron nem lehet szocializmust építeni proletárdiktatúra nélkül, ergo erősíteni kell a népi demokrácia diktatúra jellegét. Rákosi értett a szóból, és a Szabad Nép 1949. január 16-ai számában (*A népi demokrácia néhány problémájáról*) iparkodott leszögezni, hogy „a népi demokrácia funkciójára nézve proletárdiktatúra szovjet forma nélkül”. Közben Révai revidálta korábbi álláspontját, és a Központi Vezetőség márciusi ülésén – Rákosira is rálicitálva – már úgy fogalmazott, hogy „a mi államunk szervezetének közelednie kell a proletárdiktatúra szovjet típusához”. Közben a SZU volt nyugati szövetségesei aktivizálódtak, 1949. április 4-én létrejött a NATO, május 23-án kettészakadt Németország. Rá egy hétre letartóztatták Rajkot, Révaiból pedig népművelési miniszter lett a Dobi-kormányban⁵ stb.

Szabó Bálint az MDP megalakulásától az MSZMP (1957. június 27-én összeülő) Országos Pártértekezletéig tartó periódust érti „ötvenes évek” alatt. Az egyesülési kongresszus '48 nyarán munkásegységet teremtett, a pártértekezlet pedig – mely deklarálta, hogy az MSZMP folytatja az MDP munkásságát – az önkritikát követően új korszakot hirdetett. A pártértekezlet indította el a kétfrontos harcot. Ennek első, kirívó személyi konzekvenciája a kipróbált elvtársak reaktiválásáért kardoskodó Révai eltávolítása volt.

Szabó konstrukciója (pártszempontból) nem rossz. Egybetartja a narratívát (az MSZMP a megújult MDP), és azt sugallja, hogy a dogmatikus Rákosi-érát és az 56-os „ellenforradalmat” egymást kioltó, zéróösszegű történelmi játszámának tekintsük. Ebből a perspektívából az „ötvenes évek” a szocialista építés – bal- és jobboldali kilengések után nyugalomba jutó – első időszaka Magyarországon. Szerinte a vezetés hibái kizárólag a politikai

³ Szabó Bálint: *Az „ötvenes évek”*. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986.

⁴ Szabó – mivel különböző tanulmányjaiban ezt már megtette, indokolja – nem tér ki a külpolitikai összefüggésekre. A szovjet–jugoszláv viszony Tito balkáni konföderációs törekvéseivel romlott meg. Miután nem sikerült Jugoszláviára rátukmálni a centrális erőpolitikát, Sztálin kiátkozta a blokkból, majd a Rajk perrel – demonstratív határozottsággal és kíméletlenül – letörte a szovjet érdekszférához tartozó államok különutas illúzióit.

⁵ És a folytatás, az „ötvenes évek” birodalmi nyitánya: „Rákosi Mátyas már 1949. július 12-én levélben fordult a budapesti szovjet nagykövethoz, Jevgenyij Kiszeljovhoz, és kérte, hogy legyen segítségére 14 állambiztonsági tanácsadó Magyarországra küldésében, mivel »a magyar szerveknek semmiféle lehetőségük nincs munkatársaik képzésére, csupán saját tapasztalataik«. Kérése nyomán, 1949 őszén 15 tanácsadó érkezett a helyi állambiztonsági szervek és a határőr csapatok munkájának segítésére. [...] Feladatuk a teljesen önálló, a Belügyminisztériumból kiváló Államvédelmi Hatóság megszervezésének segítése volt. Ettől kezdve az államvédelmi szervek irányításában jelentős szerepet töltek be a szovjet tanácsadók, elsősorban Kartasov, illetve helyettesei, akikkel Péter Gábor hetente találkozott.” (Baráth Magdolna)

döntések tudományos megalapozatlanságából származtak. Vagyis nem alkalmazták alkotó módon a forradalmi elméletet, és nem általánosították az új történelmi tapasztalatokat. Miután Szabó Bálint a saját pártjának a történetét írja, érthető, hogy az ideológia fontosságát hangsúlyozza, és nem a szabadságjogok durva megsértését. Könyvéből annyi szemrehányás azért kiolvasható, hogy *több eszetek is lehetett volna, elvtársak!* Ezzel együtt (és éppen ezért) felajánlik, hogy mind elméleti tudásával, mind személyes tapasztalataival áll az új vezetés rendelkezésére.

A *Tanú* a hatvanas évek végén (de már a hetvenes évtizedre nyíló) új ablakot vágott a világra, a nyolcvanas évek közepén mentették, ami menthető, végül a kilencvenesekben a szétmálló falakból elindulhatott a történelem (Hundertwassertől ihletett – egyébként mély tisztelem a Mesternek!) renoválása. Meg a múltásás, kinek-kinek a szakmai érdeklődése szerint. Így az ezredforduló legitim kérdésének számított, hogy *kik is voltak azok a nyilasok* (Ungváry Krisztián), illetve hogy *kik azok a kommunisták* (Kende Tamás). Ha Bacsó az irónia spanyolfala mögött táncoltatja egykori szerelmünket, s vetíti elének annak idomtalan sziluettjét, ha Szabó Bálint több száz oldalon keresztül hurcolja, mint Brecht halott katonáját, a pártot, akkor Kende Tamás a reménytelenségnek egy harmadik fokozatát képviseli, igaz, igen magas színvonalon. A kommunista grand récit-t a lokalitás felől kikezdeni, rést ütni a Nagy Terv mítoszában, és a posztmodern decentralitás előképeit még a kommunista diktatúrából is kihüvelyezni, ez azért *nem semmi*.

„A kommunizmusról mint meghatározás szerint forradalmi eszméről (eszmékről) és forradalmi politikai irányzatról (irányzatokról) való beszédmod sokban hasonlít a forradalmakról szóló több évszázados tudományos diskurzusra. Leegyszerűsítve két meghatározó hagyományos megközelítést tudunk megfigyelni. Az egyiket nevezzük üdvtörténetinek, míg a másikat összeesküvés-elméletinek”⁶ – írja. Kende kifejezett célja, hogy cáfolja a kelet-európai államoknak a „Nagy Terv” alapján megvalósított szovjetizálását. Egyrészt viszolyog a kollégáknak az összeesküvés-elmélet⁷ ősbűnébe esett teóriáitól, másrészt társadalomtörténészként izgalmas kutatási témát lát abban, hogy – ironikusan fogalmazva – „kik is voltak valójában a kommunisták, mondjuk Taktaszadán”. Kende Tamás a centrumtól való térbeli és hierarchikus-szervezeti távolságban, s (kimondatlanul) a helyi vezetők korlátoltságában látja a vidéki társadalmak – az elvárt (szovjet) mintakövetéstől való – elhajlása okát. („Valóban Rákosi (sőt Sztálin) egyetlen szemöldökrándításának azonnali és sorsdöntő hatása volt, mondjuk, a taktaszadai párttitkára és a falu lakosságára?”) Az esetek többségében ez nem vonakodást, urambocsá’ szabotázst jelentett, sőt. A kis, helyiérdekű Rákosik buzgón próbálták áthangszerezni a központi határozatok szimfóniáit falusi tűzoltózenekarokra.

Nagyjából 1945 és 1948 között a SZU maga alá gyűrte és hatalomhoz segítette a befolyási övezetébe tartozó országok kommunista pártjait (az egy Jugoszlávia kivételével). Ez a bekebelezés országonként (kultúránként) nyilván sajátos körülmények között történt, de a végeredmény közel azonos lett. Azt feltételezni, hogy Sztálin eközben improvizált⁸, mialatt nem tudta, hogy egy birodalmat kell egybetartania, ellene mond a Nagy Tervnek – és a realitásoknak. Igaza van Kendének (is), hogy a keleti blokk megszilárdítása során egy részleteiben változatos, soktényezős, egyedi elemeket tartalmazó folyamat zajlott, amelyet egy pártirányítással újra- és újrahangolt marxista dogmatika közvetített – volna – a tömegeknek. Ezt a hatalomgyakorlási és ideológiai konglomerátumot egy primitív modell (vagy akármilyen Nagy Terv) nem tarthatta kordában. Csak az erőszak.

Azt hiszem, pontosan ez a probléma a kelet-európai kommunista kísérletek post festa elemzéseivel. Az rendben van, hogy előítéletesség-mentesen, kutatói felelősséggel, elmélyült gondolkodással, a kollektív és személyes szembenézést sem mellőzve értekeznek – de közben „*megérteni a Párt, a pártok működését*”?! Értelmes magyarázat még akkor sem adható, ha kizárjuk a morális fenntartásainkat, tehát nem ítélni,

6 Kende Tamás: *A Nagy Terv, avagy kik azok a kommunisták*. Beszélő, 2003/12.

7 Az ún. összeesküvés-elméletek szakmai-intellektuális elégtelensége primitív szerkezetükből és ösztönökre ható közhelyeikből fakad. Persze ugyanilyen (csak ellentett elfogultságú) leegyszerűsítés valamely okfejtést – kizárólag a hírbehozás szándékával – e gyanús teóriák közé sorolni. Katona József *Bánk bánját* mindnyájan ismerjük, s tudjuk, hogy Gertrudist Bánk ölte meg. Ám aki azt állítja, hogy egyébként Petürék nem szöttek összeesküvést a királynő ellen, az nem olvasta a művet.

8 Aligha kétséges, hogy a változó helyzet kikényszerítette gyors döntéseit is egy kimunkált stratégia jegyében hozta.

csak bemutatni/kommentálni akarunk, hiszen e kor eseményei egy zárt(nak szánt) eszmerendszer és egy diffúz hatalmi logika paradox kölcsönhatása uralta társadalmi térben zajlottak. Értésünk tehát az így-úgy egybetartható történelmi epizódokra vonatkozik, az Egyetemes Történelem (az „ötvenes évek” ízlésével nagyon is egybevágó) előfeltevéseivel szemben.

Mindazonáltal jó irányban halad a történetírás érdeklődése, ha a helyi társadalmak alávetésének folyamatára kérdez rá. Ezzel egyfelől megvilágítja és konkretizálja az Illyés feszegette közös felelősséget (*Egy mondat a zsarnokságról*), fellebbenti a névtelenség fátylát a diktatúra vidéki ágenseiről, valódivá – fájdalommassá – teszi a gyászunkát. Másfelől az emlékezésnek egy olyan mélyrétegét szabadítja fel, amely használ a szak elismertségének (*mirólunk szól*), s általában a közértelmesség, a commonsens felrissítésének.

Az „ötvenes évek” és közvetlen előzményeinek helytörténeti perspektívából való feldolgozása a nagy történelemre nem jellemző erkölcsi megfontolásokat igényel, vagy ilyesfajta reakciókat válthat ki. Bacsó Tanúja a példázatszerűséggel és a szatírával, Szabó Bálint parttörténete az elvi-elméleti elvontsággal, Kende a helyi kivételek felnagyításának esélyével menti/mentheti át önbecsülésünket egy nyugalmasabb korba. Ki-ki kedvére választhat!

Az idő urai

Az „ötvenes évek” szókapcsolat olyasfajta (nyilván artikulálatlan) történelmi képzeteket idéz fel, amelyek az előkép, a Kun Béla-féle proletárdiktatúra – kalács- és kakaóosztó gesztusai és Szamuely halálvonata határolta – tudati/emlékezeti tartományában keresendők. A korszak-megnevezés gyakorlatilag a kommunizmus szinonimája, elvontabb formájában metaforája lett. Ez egyfelől elősegíti a szocialistává újult frazeológia elfogadtatását, másfelől (e különbségtételre nem igazán érzékenyek számára) örök botránykővé teszi a baloldali pártpolitikát. Ennek a pártpolitikának az 1944-es hódmezővásárhelyi geneziséét vizsgálva hasonló belső ellentmondásokra bukkanhatunk (emelkedett elvek vs. politikai haszonelvűség), mint bármely más város esetében. Ugyanakkor a helyi szereplők néven nevezhetősége, a lokális emlékezetben való jelenléte miatt túllépünk (s ezáltal némi-képp kívül is maradunk) a tudományos absztrakción, még ha nem is ez az eredeti szándékunk.

Például annak a nagyon egyszerű kérdésnek a tisztázását, hogy mikor alakult meg a vásárhelyi kommunista pártszervezet, éppen ezek a személyes vonatkozások nehezítik. „A hódmezővásárhelyi kommunista pártszervezet megalakulásának időpontjában a helytörténet mindmáig bizonytalan”⁹ – szögezi le a szemtanú, s noha megkísérelte 1976-os dolgozatában lezárni a kérdést, a szaktörténész vagy harminc évvel később még mindig kénytelen megjegyezni, hogy „a levéltári források ellentmondásosak a pártszervezet alapítási idejével kapcsolatban”¹⁰. A jelzett dátum politikai jelentősége elhalványult ugyan, ám az alapító atyák viselt dolgai az „ötvenes évek” előjátékként és a diktatúra korai magatartásmintáiként – változatlanul tanulságosak.

A források feldolgozása után a következő eseménysort tartom a legvalószínűbbnek. A szovjet hadsereggel együtt, október 8-án érkezett Hódmezővásárhelyre Vas Zoltán, akit Rákosiék különleges meghatalmazással küldtek haza Moszkvából a németektől megtisztított területek közigazgatásának megindítása és a kommunista párt megszervezésének feladatával. Vas ez idő tájt három megyét felügyelt, állandóan úton volt¹¹, párhuzamosan ellenőrizte/instruálta a településeket, továbbá azok katonai parancsnokait. A szovjetek tájékozatlanok voltak

9 Kovács Mihály: *A hódmezővásárhelyi kommunisták megszerveződése és tevékenysége a fõlszabadulástól az ideiglenes nemzetgyûlés összehívásáig*. Kézirat, Hódmezővásárhely, 1977.

10 Bencsik Péter: *Hódmezővásárhely politikai élete 1944-1950 között*. Kézirat.

11 „Mint a párt különleges megbízottja szabadúszó voltam, egyedül tartózkodtam a frontközeli városokban, ami azt jelentette, hogy mindig én kerültem előre. A nap bármely szakaszában kész voltam egy kocsiba beülni, s mentem, ha kellett, a front előtti településekre is, vagy éppen a harcok zúgásából szabadult falvakba, hogy a helyi szervekkel együtt ügyeket intézzek.” (Vas Zoltán: *Népfront és a Magyar Kommunista Párt*. Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. MSZMP CsMB és CsMT VB kiadványa, Szeged, 1970.)

a helyi viszonyokat illetően, de Vasnak is csak néhány név állt rendelkezésére. Október 9-én Vas konzultált Takács Ferenc vásárhelyi szociáldemokrata vezetővel, és miután a javaslatát más baloldaliak sem kifogásolták, kinevezte a város polgári közigazgatása élére Kiss Pál tűzoltóparancsnokot. Még ezen a napon Karácsonyi Ferenc kezdeményezésére (és a szovjet városparancsnok felhatalmazásával) a városházán megkezdte működését a munkásörtség, valamint, Vas Zoltán pártépítést sürgető szavaitól indítva, Vad János a maga mellé vett elvtársaival létrehozta (egyelőre tagság nélkül) a KMP helyi vezetését. Másnap, október 10-én a párthoz csatlakozni akarók jóváhagyták a vezetőséget, és Vad Jánost kiáltották ki titkárnak. A Munkásotthonban tartott gyűlés után elfoglalták a Kokron palotát, s a homlokzatára kiírták: Kommunisták Magyarországi Pártja. Vad János a „szociál-fasiszta”¹² Karácsonyi munkásörtségére válaszul még aznap keresztülítte a vörösörtség, a saját párthadsereg felállítását (Boros János parancsnoklásával), amelyet október 11-én Kiss Pál polgármester már falragason hirdetett¹³. Vas Zoltán ezekben a napokban nem tartózkodhatott Vásárhelyen, különben megakadályozta volna a proletárdiktatúrát követelő, a párt '19-es politikáját újraéleszteni akaró Vad ámokfutását, de legelsősorban is a két külön karhatalom szerveződését. Az, hogy a „megalkuvó” Karácsonyi és az „összeférhetetlen, és vezetésre alkalmatlan” Vad¹⁴ is rendfenntartó csapatot irányít, fölöttébb veszélyes volt, ugyanis Vad és Karácsonyi gyűlöltek egymást – a munkásörtség és a vörösörtség bármikor konfrontálódhatott volna. Vas Zoltán október 14-én érkezett vissza Aradról a térségbe, s hozzálátott az ügyek rendbetételéhez. Vas újbóli felbukkanásával egy időben jelent meg a Kokron palotában Oláh Mihály¹⁵, aki nem vett részt sem Kiss Pál október 9-i meghallgatásán és kinevezésén, sem a Munkásotthon gyűlésein, sem a Kokron palota pártházának történő elrekvirálásában, de most feladatot kért. Többek közt a kommunista pártba jelentkezők lajstromozását végezte. Oláh aktivizálódása nem lehetett véletlen, hiszen a Vas Zoltán által összehívott, megismételt vezetőségválasztásra Karácsonyi nem ment el, mert tartott Vadtól, ugyanakkor Oláhban (aki elfogadta Karácsonyi tanácsait) politikailag megfelelő személyt látott. Az október 16-ai párttaggyűlésen¹⁶ a megismételt választást irányító/manipuláló Vas rendkívül dühös lett Karácsonyi távollmaradása miatt, hiszen számára az lett volna a legegyszerűbb, ha a népfrempolitikára hajló szocdem lesz a titkár, ráadásul a munkásörtség-vörösörtség kettősség is egy csapásra megoldódik. Gyakorlatilag Vas nevezte ki a pártvezetőséget, ügyelve arra, hogy a régi, '19-es veteránok bekerüljenek a testületbe, s ezzel leválasztotta őket Vadról.¹⁷ Vad János nem került be az új vezetőségbe, Oláh Mihály viszont titkár lett.

12 Kovács Mihály így emlékszik Vad véleményére.

13 18.449 – 1944. polgm. sz. hirdetmény (Fénykép Kovács Mihály kéziratában.)

14 Kölcsönös minősítéseikre Kovács Mihály dolgozata utal.

15 Kovács Mihály visszaemlékezésének hitelét az adja, hogy 1944. október 9-én belépett a Karácsonyi-féle munkásörtségbe, ugyanakkor részt vett a pártház elfoglalásában és berendezésében is. Két helyen követhette az eseményeket: a városházán és a Kokron palotában. Október 14-e előtt egyik fontos helyszínen sem találkozott Oláh Mihállyal, aki ezért nem is tudta október 14-ét megelőző időpontra datáltatni a pártvezetőséggel (Kovács Mihály is tagja volt az első tagkönyvcseré idején!) a tagsági viszonyát. Ettől függetlenül Oláh Mihály mindig úgy adta elő a megszállást követő pártbéli történéseket, mint amelyeknek kezdettől fogva mozgatója, irányítója lett volna.

16 Herczeg Mihály: *Hódmezővásárhely a felszabadulástól a földosztásig*. Tanulmányok Csongrád megye történetéből IX., Szeged, 1985.; Ocsák Miklós: *Oláh Mihály*. A munkásmozgalom Csongrád megyei harcosainak életrajzi lexikona. MSZMP CsMB, Szeged, 1987. (Herczeg és Ocsák is október 16-át adja meg a taggyűlés időpontjaként; Kovács Mihály 17-ét valószínűsíti.)

17 Kovács Mihály szerint: Vas Zoltán „...papírlapokat vett elő, zsebkésével szétszabdalta, és átnyújtott mindenkinek egy szeletet. Némán figyeltük, vajon ebből mi sül ki? Kik lesznek a jelöltek? Hol a jelölőbizottság?...

– A papírlapra az elvtársak egyetlenegy nevet írnak – utasított Vas Zoltán. – Mindenki annak nevét írja rá, akit párttitkárnak akar. De szavazni csak olyanokra lehet, akik itt jelen vannak. A szavazás titkos. Senki ne mondja meg senkinek, kire szavaz. Aki ráírta a cédulára az egyetlenegy nevet, hajtsa össze, és majd adja át nekem.

Fölöttébb meglepődünk. Ez a valóban titkosnak ígérkező választási eljárás idegen volt számunkra. [...]

A begyűjtött, apróra hajtogatott huszonnegyolc szavazólap Vas Zoltán elé került, s ő szemmel látható fontoskodással bontogatta, csoportosította, rakosgatta errébb-arrébb a lapokat. Közben jegyzetelt valamit. A szobára kínos csönd telepedett, csak a lapok zizegése hallatszott.

– Ki az a Karácsonyi Ferenc? – nézett körbe, s kiáltott föl váratlanul.

Megmondtuk, a polgárörtség parancsnoka, és nincs itt.

– És miért nem hívták ide?

– Hívtuk, nem jött – feleltük.

– Micsoda? – csattant föl. – A párt hívta, és nem jött? [...]

Karácsonyi, miután Oláhra rábízhatta Vad és körének semlegesítését (tulajdonképpen vezgatóját), Takács Ferencre fordíthatta minden figyelmét, akinek meghurcolásában és megbuktatásában később közreműködött.¹⁸

Ami a levéltári források ellentmondásosságát illeti, az többszörösen és körkörösén is fennáll. Oláh Mihály magnóra mondott visszaemlékezései önmaguknak is ellentmondanak, nem beszélve a megbuktatott titkár, Vad János ehhez képest előadott verziójáról¹⁹. A párt iratanyagait feldolgozó hely- és szaktörténészek ugyanazon levéltári anyagból eltérő tényeket állapítottak meg. A pártalapítás körülményeinek tisztázása helyett valamiféle elsőbbségi huzakodás folyt, hogy ugyanis Vad János vagy Oláh Mihály az első legitim párttitkár Hódmezővásárhelyen. Herczeg Mihály 1970-es tanulmánya (amelynek a pártalapításra vonatkozó része az Oláh-féle visszaemlékezés leckeszerű felmondása) október 9-re datálja Oláh Vas által levelezéssel titkárrá választását²⁰. Kovács Mihály már hivatkozott helytörténeti dolgozata szerint Vad János egy hétig volt a Kommunisták Magyarországi Pártja vásárhelyi csoportjának a titkára, majd Vas Zoltán – moszkvai felhatalmazása alapján – új választást rendelt el, s az eredményt sem ismertetve Oláht nevezte ki a párt élére. A Vad–Oláh párvialdal ügyében legutóbb salomoni döntés született, Bencsik Péter a következőket írja: „Október 10-én Vas Oláh Mihályt nevezte ki titkárrá, de egy aznapi gyűlésen Vad János is titkárként szerepelt.”²¹ Hogy Vas titkárt csinált Oláhból, az egyedül Oláh Mihály memoárjában olvasható, vagyis visszajutottunk Herczeg Mihály 1970-es értekezéséhez. Miért nem valószínű, hogy Vas Zoltán már október 10-én kinevezte volna Oláht? Az éppen hogy csak a városba érkező pártmunkás (a körülményekhez képest) hosszasan tájékozódott, mielőtt Kiss Pál polgármesteri megbízatását október 9-ének estéjén jóváhagyta volna, s akkor még nem ismerte személyesen Oláht. Másnap Vadék létrehozták a pártot. Ha erről a tényről Vas értesült, akkor szándékosan keltett bizonytalanságot, ami nem valószínű, ha pedig nem, akkor egy (tudomása szerint) tagság és szervezet nélküli fantom párt vezetőjévé emelt egy szociáldemokratát. További ellentmondó körülmény, hogy Oláh Mihály – párttagkönyvének tanúsága szerint – 1944. október 14-én lépett be a kommunista pártba. Ez a dátum szerepelt a Kokron palota falán felavatott emléktáblán is, amelyet a helyi pártszervezet megalakulásának 25. évfordulóján avattak fel²², s amely azóta eltűnt. A vásárhelyi kommunista párt megalakulására vonatkozóan még két dátum van forgalomban. Dégi István kronológiájában

Vas Zoltán fejcsoválva töprenkedett, aztán megint csoportosította a szavazócédulákat. Végre körülhordozta rajtunk szemüveges tekintetét, zsebébe süllyesztve az összes szavazócédulát, és így szólt, újfönt hivatkozva a Moszkvában kapott felhatalmazására.

– Elvtársak, úgy döntöttem, az hódmezővásárhelyi pártszervezetnek nem háromtagú, hanem öttagú vezetősége lesz. Párttitkár Oláh Mihály.” (Ld. 9.)

Oláh Mihály szerint: „A gyűlött Kokron gyártulajdonos palotájában rendezkedtünk be. Néhány nap múlva megjelent Vas Zoltán, és azt mondta, hogy megalakítjuk a kommunista pártot. Azt a húsz embert összehívtuk, akiket kommunista szelleműnek tartottunk. Vas Zoltán mindenkit kikérdezett, hogy kicsoda-micsoda, mit csinált eddig? Mindnyájan választunk kérdéseire. Majd a zsebéből kivett kis szeletekre vágott papírokat, és azt mondta: »Nem beszélünk sokat, hanem választunk. Mindenki felírja, hogy kit akar titkárnak.«

Meglepetésemre húsból tizenhatan rám szavaztak, legalábbis Vas Zoltán így mondta, s így én lettem a titkár. Ez [1944] október 14-én történt.” (Oláh Mihály: *A munkásmozgalom katonájaként*. CsMH, 1981. április 6., 5. oldal) Tehát Oláh Mihály szerint minden egybevá: a pártba való belépése és titkárrá választása is 1944. október 14-én történt, amint azt a Kokron palota emléktáblája tanúsítja. Az idő urai...

18 Egy korabeli újságban találtam erre utaló olvasói széljegyzetet.

19 Oláh Mihály magnófelvételtől készített gépiratos emlékei 132. számon, Vad Jánosé 133. és 961. sz. a vásárhelyi levéltár kézirat-tárában. (Legkirívóbb Vadnak az az állítása, hogy ő két hónapig volt a pártszervezet titkára.)

20 „A délutáni órákban megérkezett Vass Zoltán [1944. október 9-én – K. I. A.]. Megbeszélést folytatott a pártok vezetőivel. A rend és nyugalom megszilárdítása mellett a termelőmunka beindítását tűzte ki legközelebbi célul. Lépjen akcióba a közigazgatás, a közegészségügy és a jogszolgáltatás is. [...] Vass Zoltán direktívákat adott a párt szervezésével kapcsolatban. Amikor megérkezett, tapasztalta, hogy csak az ellopott lovak, biciklik és tyúkok ügyével foglalkozik a pártszervezet. Mindjárt javasolta, hogy válasszanak energikus párttitkárt. A 19-es veteránok helyett Oláh Mihályt javasolja erre a nagyon fontos pozícióra. A jelenlévő húsz elvtárs közül 16 rögtön meg is erősítette tisztségében szavazásával Oláh elvtársat.” (Herczeg Mihály: *Vásárhely felszabadítása*. Vásárhelyi tanulmányok, 1970.) Ugyanerre a korai dátumra hivatkozik Gyáni Imre, aki a többi párt működését is feltételezi már a megszállás másnapján: „A Kommunisták Magyarországi Pártja helyi csoportja, valamint a Szociáldemokrata és Kisgazda Párt helyi szervezete vezetőinek javaslatára Kiss Pált bízzák meg a polgármesteri ügyek intézésével.” (*A felszabadult Vásárhely 10 éve (1944–1954)*. Csongrád Megyei Füzetek 2. sz., Hódmezővásárhely, 1954.)

21 Ld. 10. Bencsik Péter – szegedi mintára – két pártszervezetet feltételez, de ez Vásárhelyen másképpen volt, hiszen Oláh Mihály semmiféle szervezeti háttérrel nem rendelkezett. Őt Vas Zoltán húzta elő a kalapból, miután Vad Jánosék hallani sem akartak a népfrontos taktikáról. (A Komócsin testvérek ennél rugalmasabbak voltak, meg is szereztek az összes fontos hatalmi pozíciót október 18-a után.)

22 *Emléktábla-avatás Vásárhelyen. Kedden volt 25 esztendeje, hogy megalakult Hódmezővásárhelyen a Magyar Kommunista Párt vásárhelyi szervezete*. CsMH, 1969. október 15., 1. oldal

1944. október 12-ét adja meg²³, valószínűleg az első tagkönyvcseré után egységesített dátumokból kiindulva, illetve Salamon István október 19-ét közli²⁴. Salamon torzítása egyedül arra szolgálhatott, hogy Vas Zoltán és a Komócsin család kiegyezése után megalakult szegedi szervezetet időben előrébb helyezze a vásárhelyinél.²⁵

A részletek szembesítése, a mítoszتانítás aprólékos munkája kirajzolja a történelem egy szcénájának hátterét: a személyes ellentéteket és hatalmi ambíciókat, a kapkodó szervezést, a kommunista legendáriumból kiretusált esetlegességeket. Mindenesetre jár némi tanulsággal, ha elemezzük a helyi eseményeket, s kideríteni véljük, hogy Vásárhely ötvenes éveinek emblematisz figurája, Oláh Mihály Karácsonyi Ferenc politikai strómanjaként kezdte, és tulajdonképpen a nyíltszíni Vad-Oláh konfliktus mögött egy kíméletlen Karácsonyi-Takács harc folyt (ennek lezárulása egyben a vásárhelyi „ötvenes évek” kezdete). Amikor Oláh és Karácsonyi kiszorította a porondról Vad Jánost és Takács Ferencet, elvesztették a gyűlölet még bizonyos fokig egyéni karaktert adó és beteges hajtőerejét, s tevékenységük a továbbiakban az engedelmességre korlátozódott, vagyis most már végérvényesen megfeleltek a rákosista hatalmi protokollnak. Ecce homo, és íme, a hódmezővásárhelyi „ötvenes évek” genezise...

A vásárhelyi történések sok szempontból hasonlítanak a Szegedéire.²⁶ Természetesen, hiszen a megszálló hadsereg ugyanaz. Regionális szinten a szovjet hadvezetés nagyrészt nekik termelő hadigazdasággá alakította a pacifikált országrészek helyi iparát és mezőgazdaságát, illetve a maguk mögött hagyott területek közigazgatásának és pártéletének megindításával biztosította a megszállás polgári (civil) mechanizmusait. Ennek a hadseregnek az őrnagya, Vas Zoltán hajtotta végre itt is a moszkvai utasításokat, és amiképpen Vásárhelyen szakadt a baloldal a „proletárdiktatúra vagy népfreontpolitika” kérdésében, úgy Szegeden is vita volt. A radikális Komócsinok diktatúrát akartak, s csak némi alkudozás árán engedtek Vas követelésének, talán azért, mert Vas a hatalomátvétel első szakaszaként jellemezte számukra az (átmeneti) népfreontos időszakot.

Lapszemle

Az „ötvenes évek” lenyomatát (mint valami kőbezárt prehistorikus madárcsontvázat) a korabeli sajtó őrizte meg a leghitelesebben. Nem az ott megjelent szövegek igazságtartalma miatt, hiszen azok döntő többségükben egy koncepció(zu)s, máskor a szopora események nyomása kikényszerítette hírgyártás termékei voltak, hanem – ahogy mostanában mondani szokás – a belőlük előrajzolódó mintázat tanúsító ábrái szerint. Áttekintvén a zsurnalisztikai leletanyagot, a korhangulatra utaló retorikai fordulatokon túl a nyelvi agresszió – példatárrá rendezhető – készletét meghatározó intenciókat észleltem. A vásárhelyi baloldali sajtó az „ötvenes években” igyekezett áthidalni a világtörténelmi küldetés és a kerületi pártszervezetek teadélutánjai, az egyetemes utópia és a történelem hátsó udvarának szerencsétlenkedése közti távolságot. Normatív elveket közvetítő és deklaratív

23 Dégi István: *A politikai élet fontosabb eseményei Csongrád megyében*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1971/1. Dégi külön hangsúlyozza, hogy csak a CSML pártarchívumából dolgozott. Ocsák ugyancsak felhasználta az archívumot, de más eredményre jutott.

24 Salamon István: *Az MKP és az SZDP egyesülésének folyamata Hódmezővásárhelyen (1944-1948)*. Szakdolgozat, 1976.

25 Gaál Endre nem a vásárhelyi pártalapítást helyezte a szegedi mögé, hanem a szegedit a vásárhelyi elé. Egy tanulmányában 1944. október 10-ére teszi a KMP Szegedi Csoportjának megalakulását. (*Szeged felszabadulásának történetéhez (1944-45)*. Acta Universitatis Szegedinensis, Sectio Historica, 1957.) A Szeged megszállása után kibontakozó kommunista szervezkedésről Farkas Csaba részletesen ír, de nem tud arról, hogy a szovjet bevonulás előtt (!) már működött volna a KMP Szegeden. (*Szeged köztörténete 1945-1948 között*. Szegedi Műhely, 2008/3.)

26 „...az első szabadnapon már lumpen elemek kezdtek volna a párt palástját és előnyeiket magukhoz kaparintani. Jellemző, hogy a lumpenek valahonnan megtudták Vas Zoltán szegedi jelenlétét, máris jelentkeztek nála, mint akik a legilletékesebbek a helyiek közül a párt létrehozására. Vas Zoltán nem ismerte őket, így azt mondta nekik, hogy amíg tájékozódik a helyi állapotok körül, támogatásáról biztosítja őket. Hanem mi is elmentünk Vas Zoltánhoz, föltártuk előtte a valós helyzetet. Ezt tudomásul vette, de a párt formálisan csak valamivel később alakult meg...” (id. Krajkó András: *Pártalapítás és az élet megindítása*); „Beérvén Szegedre, ismerős elvtársak felkeresésére indultunk. Megtudtuk, hogy két kommunista párt van, s még elég zűrzavaros viszonyok uralkodnak, aminek tisztázásában Vas Zoltán nevét emlegették. Mi is épp őt kerestük, de nem találkozhattunk vele, hiszen ő két-három megyében szervezkedett már akkor.” (Erdei Ferenc: *Újság, népfreont, nemzetgyűlés*) Az idézetek forrását ld. 11.

szolgáltatétele bájosan keveredett a provinciális bumfordisággal, miközben a nyers életvalóság (már ami a hatalmi mechanizmusokat és retorziókat illeti) rendre igazolta fellengzős sugalmazásait. A továbbiakban, tematikus rendben, a korszak hír- és publicisztikai anyagában tallózom.

(Politika, közélet) Vincze Ottó, az Osváth-szintársulat karmestere háborúra uszító dalok írásának vádjával a népbíróság elé került. Vásárhelyen (1948 áprilisában) az Állami Kötszövögyárban egyesült először a két munkáspárt. Megemlékeznek a svéd király unokaöccséről, a Jeruzsálemben meggyilkolt Bernadotte-ról, aki a nyilasok által Budapestre telepített közigazgatásban dolgozó vásárhelyi hivatalnokokat segítette. A város 450 koldusának megélhetését közadakozással kell megoldani. Kivégezték a móri szovjet emlékművet felrobantó Harrauer Györgyöt és Stumpf Albertet. Vörös Mihály dörgedelmes cikket írt a klerikális reakció ellen. Vata Ernőt leváltották az Országos Kulturális Verseny vásárhelyi szervezéséről, mert kiderült, hogy 1946 októberében a Mátyás utcai olvasóköriben izgatott. Pável Lajos orvost másfél évre ítelték, mert a Virág vendéglőben demokráciaellenes kijelentéseket tett.²⁷ Galyasi Miklós népszerűsíti a hároméves tervet. A népfrontválasztások kapcsán Vásárhelyre érkező Révai Józsefet és Ortutay Gyulát 20 ezer ember hallgatta a Szent István téren. Külpolitikai elemzés: Amerika a fasizmus útjára lépett, ezért ott rohamosan csökken az életszínvonal. Javaslat, hogy a szakszervezet pontosan mutassa ki, hogy hány cigányzenészre van szüksége Vásárhelynek, a többieket képezze át ipari munkásnak, hogy ők is dolgozzanak az ötéves tervért, valamint Oláh Mihály hívjon össze egy cigánygyűlést, és ott igazítsa el őket. Dömötör János népszerűsíti az ötéves tervet. Javaslat a tanyavilág megszüntetésére, helyette egységes, zárt településeket kell létrehozni. Felhíborodott cikk, hogy évek óta az utcán legeltetik az állatokat. A Hangoshirdető Nemzeti Vállalat 30 hangszóróval, napi 8 órán át közvetít műsort. A múlt emlékeit idéző neveket el kell távolítani a közterekről és közintézményekből.²⁸ A városháza aratóbrigádja (40 közalkalmazott) Csomorkányon, a Csapajev termelőcsoportnál szedte a levágott búzát. Cikk arról, hogy ha Szegedet Klebelsberg támogatta, itt az idő, hogy az ellenzéki Vásárhelyt pártfogásába vegye a vezetés (utalás Ortutayra). Péter László nagy ívű cikke a kultúrforradalomról.²⁹

(Közművelődés, sport, egyesületek) A Vásárhelyi Napokra meghívták Illyés Gyulát, de nem élt a lehetőséggel. Akik később szintén nem jöttek el: Tolnay Klári, Darvas József, Ortutay (a PMK alapkövetelése), Kuczka Péter, Aczél Tamás,³⁰ az olimpikonok. Hangosfilmet vetítettek a Tornyai Társaságban. Galyasi előadása Szántó Kovács Jánosról. Latabár Kálmán estjén Ciffra György volt a zongorakísérő. Galyasi a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság titkára, később főtitkára lett. Ortutay Gyula részt vett a Magyar Néprajzi Társaság gyűlésén. Feloszlattak 18 olvasókört, mert a kulákok a zsírbeszolgáltatás és a szövetkezés ellen izgattak, és miséket tartottak. Dömötör János lett az MSZT titkára (elnök: Karácsonyi Ferenc). A színészek gyárlátogatáson ismerkedtek a munka hőseivel. Péczely Attila munkadalok gyűjtésébe fogott. A Népművelési Minisztérium kultúrautója az előadott csasztuskákkal aratta a legnagyobb sikert. Darvas Szilárd, Ascher Oszkár és operaénekesek közreműködésével politikai kabarében leplezték le az imperialistákat. dr. Sásdi játékvezető csalt a futballmérkőzésen, Porkoláb Károly labdarúgó leütötte Szél Ernő partjelzőt. A jövőben kézilabdameccseket rendeznek a Vörös Csillag³¹ nagytermében. Hódmezővásárhelyen 200 rádió előfizető van. Péter László értekezik a sztálini nyelvtudományról. Szemrehányó cikk arról, hogy nem járnak a PMK rendezvényeire. „Az ötéves terv nyomában” című rádióműsorban Péczely Attila népdalokat énekelt, citerán kísérte özvegy Török Sándorné. A Béke szálló nagytermét vendéglátásra alkalmas télikertté akarják átalakítani.

(Képzőművészet) Dehény Lajos vezeti a Képzőművészeti Szabadiskolát, legtehetségesebb tanítványa Vata Emil. Mártély helyett a Gépállomáson folytatja munkáját a művésztelep, Kamotsay István szervezi, Kurucz Dezső István lesz a vezetője. 11 fős festőművészbriád alakult a Gépállomáson. A Munkásmozgalmi Múzeum

27 Később felmentették, tekintettel büntetlen előéletére, munkás származására és alkoholos befolyásoltságára.

28 Az Építésügyi Minisztérium 1948 novemberében rendeletet hozott a reakciós műltra emlékeztető képek, szobrok, feliratok, térképek és diszalbumok eltávolításáról. 1950 áprilisában Dóczy László a *Viharsarokban* követelte Ferenc József, Kállay Albert, Baksa Lajos, Wekerle Sándor és Ybl Lajos nevének eltávolítását a városháza épületéből.

29 Péter Lászlónak 1952 januárjától több elvi jellegű cikke jelent meg a *Viharsarokban*. Dömötör János szóbeli közlése szerint Péter László makói múzeumigazgatóként szocialista munkaversenyre hívta ki a megye kulturális intézményeit.

30 Kuczka és Aczél helyett Oláh Mihály és Dömötör János tartott nagyszerű irodalmi estet.

31 1950 áprilisában a Fekete Sas nevét – a Népfront Bizottság javaslatára – Vörös Csillagra változtatták. (1951 januárjától már Béke szálló.)

Szántó Kovács János portrét rendelt Kurucz D. Istvántól. A Sztálin születésnapjára készült vázát Major Imre korongozta, és Almási Gyula Béla rajzolta rá a generalisszimusz portróját.³² Samu Katit a párt képzőművészeti kollégiumba küldte. Az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításra Almási Gyula Béla, Csikós Miklós, Dani Imre, Erdős János, Kamotsay István műveket küldött a város. Kurucz D. István megkapta a Munkácsy-díj harmadik fokozatát a *Szántó Kovács János tárgyalása* című képéért.³³ A megyei népművelési osztály „Tisza-táj” képzőművészeti pályázata az ötéves terv népszerűsítése céljából. A II. Megyei Képzőművészeti Kiállítás kiemelkedő alkotása Csikós Miklós: *Verók István, a Magasépítő sztahanovistája*.

(Múzeum) 1949-ben régészeti világtalálkozó lesz Hódmezővásárhelyen. A múzeum régészeti anyagát Moszkvába vitték bemutatni. Galyasi Miklós alföldi agrármúzeumot tervez. Ortutay miniszter Vásárhelyen megnyitotta az ország első marxista alapon berendezett múzeumát.³⁴ Galyasi Szántó Kovács János emlékszobát akar a múzeumba. Országosan megszervezik a természettudományos múzeumokat, Galyasi Miklós agrárbiológiai osztályt szeretne létrehozni. Az államosított múzeum a Tornyai János nevet kapta.³⁵ Galyasi dicséri Oláh Mihályt, mert a városvezetés a múzeum államosítása után is törődik az intézménnyel. Péter László a múzeumokról és a szocialista építésről közöl több cikket. Múzeumi Bizottság alakult Galyasi Miklós vezetésével.³⁶

(Oktatás) A bethlenes diákok megszavazták az iskolák államosítását³⁷, Mártélyon a katolikus egyház tiltakozott; a zsidó felekezet szülői értekezlete viszont követelte, és a hitközség megszavazta; Oláh Mihály internálással fenyegette meg az államosításnak ellenszegülőket. Oláh Mihály növénynevelés egyeteméről tárgyal. A megye 300 ezer forintért megvette az egyháztól az ógimnázium épületét. Leleplező cikk a köznevelés kártevőiről és a kultuszminisztérium szabotőrjeiről.³⁸ Termelési értekezlet tartottak a vásárhelyi pedagógusok. A tanfelügyelőkből álló munkabrigád tanulmányozta és ajánlja a Mjelnikov-módszert.³⁹ Pákozdy Ferenc tanít az MSZT orosz nyelvi tanfolyamán. Balogh Imre tanár lelkes olvasói levele balatonboglári üdüléséről. Nikolin Éva beszámolója a DISZ táborból.⁴⁰ Herczeg Mihály az iskola és sajtó kapcsolatának hasznáról elmélkedik.

(Irodalom) Galyasi szerint József Attila felőrölte magát a terméketlen vitákban. Ortutay Kristó Nagy Istvánnak megígéri, hogy támogatni fogja a Puszták Népet. Simonka György fájjalja, hogy a nagyközönség nem ismeri a Tornyai Társaságot. Urbán Ernő darabot írt Szántó Kovács Jánosról. Méltatlankodó cikk, hogy a vásárhelyieknek nem kell a Puszták Népe, bezzeg Romániában... Déry Tibor a Magyar-Szovjet Művészeti Társaságban felolvasást tart a háború és béke kérdéséről.⁴¹ Tar Ferencné Puskint üdvözli versben. A könyvnapokon neves magyar írók jártak a városban: Polgár István és Varga Imre. Iránymutató cikk arról, hogy Petőfi és Mikszáth után most már

32 A vásárhelyiek Sztálinnak küldött további ajándékai: díszes, bőrkötésű album az Állami Köztisztviselők és munkásainak életéről; himézett díszpárna a postai dolgozóktól; ovális alpakka tálca, két vörös rózsával a Fémnyomó Kiszári Szövetkezetétől; márványlapon az Államosított Tóth-malom ezüst modellje, amely előtt egy arányosan kicsinyített malomkő és henger látható.

33 Első fokozatot kapott (6 ezer forint) Pór Bertalan: *A Termelőszövetkezetek I. Kongresszusa küldötteinek fogadása a Parlamentben* c. műve; második fokozatot kapott (4 ezer forint) Bán Béla: *Könyi elvtárs, a Ganz Villamosági Gyár sztahanovistája* c. festménye. Kurucz D. István a 2 ezer forinttal járó harmadik fokozatot kapta.

34 A szemléltető feliratok között például az SzK(b)P történetének IV. fejezetéből vett idézet is szerepel.

35 A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja jóváhagyásával.

36 A bizottság párt-, állami- és tömegszervezetek képviselőiből állt. Ellenőrizték Galyasit, csökkentették mozgásterét.

37 Csak a reformátusok, a katolikusok kivonultak a szavazásról.

38 Az Országos Neveléstudományi Intézet az ellenséges tevékenység és tankönyvszabotázs gócpontja – állítja a cikk. „A köznevelés területére befurakodott ellenséges kártevők megnehezítették a vásárhelyi tantestület nevelőmunkáját is”, erről Vörös Mihály, megyei iskolafelügyelő, valamint Gyáni Imre és Kiss Károly nyilatkozott.

39 A módszer – amelyet felügyelőkből álló munkabrigádok terjesztettek – lényege, hogy egy pedagógus 45 perc alatt háromosztálynyi gyerekeket sajátíttassa el a leckét. Két osztálynak önálló munkát ad, egygel személyesen foglalkozik, majd az utolsó percekben általános és közös ellenőrzést végeznek.

40 Balatonudvari DISZ táborában a következő fogadalmat kellett tenni az ifjaknak: „A Komszomol példája nyomán híűek leszünk a Párthoz és Rákosi elvtárs iránti szeretetünket a jövőben a munkánk tükrözi vissza. Úgy dolgozunk és harcolunk, hogy a mi Pártunk is elmondhassa azt, amit a nagy Bolsevik Párt a Komszomolról.” Nikolin Éva cikke – több mint valószínű, hogy nem ő fogalmazta – így zárult: „Az utolsó táborgyűlés után pedig hatalmas »hurra« zúgott át a levegőn: a hazaszeretet, a hála hangja, mely elszállt oda, ahol Sztálin elvtárs él!”

41 Babits békekiáltványa, amelyet a Népszövetséghez akart eljuttatni, csak posztumusz jelent meg, 1945-ben. A Centrál kávéházban bemutatott szöveget aláírta Illyés Gyula, Gellért Oszkár, Kodolányi János, Földi Mihály, Kárpáti Aurél, Zilahy Lajos, Kassák Lajos, Márai Sándor és Török Sophie.

a szovjet irodalmat kell olvasni. Az első könyvankéton Popov: *Acél és salak* című regényét elemezték a munkások Dömötör János vezetésével. Megalakult az Irodalomtörténeti Társaság vásárhelyi csoportja.⁴² Csasztuska pályázatot hirdetett a begyűjtés témájában. Klímet Ibolya, az állattenyésztési technikum tanulója arra int, hogy foglalkozunk minél többet az irodalommal. Sótér István: *Októberi szivárvány – Országjáró Rákosi Máttyás*; regényrészlet. Ady-emlékestet tartottak a Béke szállóban, Osváth Béla nyitotta meg, Földesi Ferenc mondott emlékbeszédet. Hárs László Szántó Kovács Jánosról szóló rádiójátékának főszerepét Bessenyei Ferenc alakította. A Madáchra emlékező (Baczony László) bírálja a falanszter jelenetet. Az aratási munkák közeledtével ideje volna rigmusokat írni. Péter László Ady és Vásárhely kapcsolatáról közöl cikkeket. Az „ötvenes évek” költői: Varsányi Péter, Baghy Pál, Szokolay Károly, Bónus István, Baranyi Sándor, Szentpétery László, Halmagyi Mária, Majerszky János, Csordás Nagy Dezső, Tarján (Nikolin) Éva, Páskándi Géza, László József.

(Színes) A hódmezővásárhelyi származású Korsós Antal szeretné elkészíteni az első magyar színes mesefilmet (*Gulliver a Holdban*)⁴³. A világ 12 leghosszabb életű embere közül öt vásárhelyi.⁴⁴ Kovács Dénes látta meghalni Kossuthot, és tudja, mik voltak az utolsó szavai.⁴⁵ Búza Ferenc, volt hadifogoly, Csiga utcai lakos Leningrádban, a III. Internacionálé kongresszusán 20 méterről látta Lenint. A PMK vízmentes pincéjét elárasztotta a víz.⁴⁶ Botrányos Latabár-est: a fellépő művészek három órát késtek. Miss. Izabell Pepper, angol újságíróról el volt ragadtatva Galyasi tudásától és lelkesedésétől.⁴⁷

A pár ezer újságcikk áttekintése után ezek a szövegek maradtak fenn a rostán, mint amelyek a vásárhelyi hírgyártás tipikus termékei, ugyanakkor sajátos zamatuk is van. Mindezt kiegészítette (vagy inkább uralta) az országos tematika: a Pócspetri-ügy, a Mindszenty-per, Rajk leleplezése, a választások, Rákosi és Révai fontos beszédei, a beszolgáltatás, a kuláküldözés, a tervidőszakok propagandája, a kommunista ünnepkör jeles eseményei, Lenin, Sztálin és Rákosi magasztalása stb. Két diskurzus működött: a kötelező pártállami és a helyi-érdeklő, s noha az előbbi tűnik meghatározóbbnak, a Rákosi-éra vásárhelyiségét kétségkívül az utóbbi hordozza. Ez magában foglalja a közismert/elfogadott helyi személyiségek politikailag szabályozott szerepeltetését, a közbeszéd felkapta ügyeket, a lassúdad, de mindenre kritikusan (nemritkán irigyen) tekintő kíváncsiság napi adagját, a kultúracsinálók makacs kiáltványait és az otthonülőknél szóló udvarlását. Ekkoriban kicsit okoskodó, kicsit giccses, a paraszti betűtiszteletben bízó, a hatalmat maga mellett tudó sajtója volt Vásárhelynek. A direkt propaganda mellett általános gyakorlat volt, hogy a központi intézkedések hivatalos bejelentését témába vágó olvasói levelek előzték meg, mintha a felsőbb döntést népkarant övezné. Így az újság(ok) mindig beszámolt(ak) az osztályharcos tegnapról, előrevetítették a szükségszerű holnapot, csak épp a jelen, a lapot éppen kézben tartó olvasó ideje volt baljós és ismeretlen.

42 Az alakuló ülésen Sótér István tartott előadást, amelyben a haladó orosz irodalmi hagyományra és Révaira is hivatkozott. A délföldi csoport vezetője Baróti Dezső lett, a vásárhelyi Láng István. Három munkacsoport alakult két témában: vásárhelyi agrárszocialista költészet, valamint „A Jövendő” című folyóirat értékelése. (Ez utóbbiról Sipka Sándor írt kismonográfiát.)

43 Korsós Antal festőként kezdte, majd átnyergelt a filmre, és Szőcs Istvánnal közösen leforgatták az *Emberek a havasont*. Az első magyar mesefilm terveivel tért haza Vásárhelyre, de – latolgatta az esélyeket – Korda Sándorral is kész megegyezni, ha Magyarországnak nem kellene az ötlet. A pártfogó közbenjárások révén végül sikerült Ortutaytól kihallgatást kapnia, aki szakértők meghallgatása után megígérte, hogy a *Gulliver a Holdban* megjelenhet – mesekönyv formájában...

44 Máté Mihály (160), Sós János (162), Lente Mihály (172), Hézsó Mihály (159), Dömös Imre (151).

45 „Fiam, rosszul vagyok...”

46 Megváltoztatták a terveket, és egy olyan falrész építettek, amely lelógott az eredeti alapozásról. A fal és az aljzat megrepedt, a pince víz alá került.

47 Egy Osváth rendezte Shakespeare előadásról (gimnazisták adták elő *Vízkeresztet*, a Béke szálló nagytermében) hangképeket rögzített a rádió. Az eseményen részt vettek spanyol, francia, olasz, amerikai újságírók is. Izabell Pepper angol újságírót a Tornyai János Múzeumba is elcipeltek, ahol Galyasi egészen egyszerűen elbűvölte a miszt.

Képek és képtelenségek

A vásárhelyi Őszi Tárlat hosszú története az „ötvenes évekig” nyúlik vissza. Annak a kornak a gyermeke, noha megújulási képessége már rég feledtette a kezdeteket. Szó sincs róla, hogy bűnben fogant volna, csupán az indulásánál befogadta a Rákosi-éra művészetpolitikája.⁴⁸ Ahhoz, hogy megértsük, ez miképpen eshetett meg, vissza kell nyarodnunk a „szocialista realizmus nagynyitányához”, az I. Magyar Képzőművészeti Kiállításához. Rieder Gábor a következőket írja e műcsarnoki tárlat szervezéséről: „a munka 1949. szeptember 24-én indult, a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségének megalakulásával, majd 1949 őszén a Szovjet festőművészet című kiállítással folytatódott, amely követendő példaképet állított a magyar alkotók elé, 1950 januárjában megszületett a témajegyzék, amelyben hetven tételben felsoroltattak a kívánatos tematika, majd megalakultak a műteremjáró konzultációs bizottságok, amelyek kritikával, pénzzel és útmutatással támogatták a művek elkészülését, ezzel párhuzamosan zajlott a méltó színtér, a Műcsarnok rohamos restaurálása, s megrendezték a vidéki városok előkiállításait; a beküldött műveket augusztus elején rostálta a zsűri, végül, 1950. augusztus 19-én, protokolláris külsőségek között Révai József megnyitotta a kiállítást.”⁴⁹ Vásárhelyről 18 műalkotás szerepelt a tárlaton. Kurucz D. István kapta meg az akkor először kiosztott Munkácsy Mihály-díj harmadik fokozatát. 1951-ben, a II. MKK „idején tetőződő szemantizmusvita a képzőművészetben is folytatódott. [...] A végsőt Révai mondta ki a modern építészetről folytatott vitában. Bernáth Aurélnak – aki párhuzamost vont Nagybánya és a modern építészet között – adott válaszában a párt mindenható főideológusa a Nagybánya – Munkácsy ellentétet Munkácsy javára döntötte el.”⁵⁰ Ez az irányvonal tette lehetővé, hogy 1951 áprilisában a Munkácsy-tanítványként elkönyvelt Tornyairól nevezzék el a vásárhelyi múzeumot. Egy évre rá Szegeden a megyei népművelési osztály szervezésében megrendezték a Megyei Képzőművészeti Kiállítást, amely hamarosan (1952 nyarán) Hódmezővásárhelyre települt át, s ugyanitt, a Petőfi Művelődési Központ második emeletén nyílt meg a harmadik tárlat is, 1953 őszén. A régió képzőművészeti termését a párt szempontjából Szalontai József bírálta rendszeresen, és a pártlapban az ő kritikai megjegyzéseit visszhangozta Szabó Endre és Moldvay Győző. Amikor 1954-ben felvetődött az Őszi Tárlat megrendezésének ötlete, minden stimmel: a párt művészetpolitikáját hosszú távon meghatározó Finogenov-jelentés előirányzata („a szocialista realizmus népi formáinak keresése”), a Gresham-körrel szembeállítható Tornyai-kultusz, a rendszeressé vált megyei képzőművészeti tárlatok pártos felügyeletének gyakorlata, a személyi garancia (Kurucz D. István, a vásárhelyi MKP alapító tagja; Szabó Iván, 1949 és 1952 között a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége főtitkára, majd elnökségi tagja, 1950-től a Magyar Képzőművészeti Főiskola tanára; Almási Gyula Béla, befolyásos tanácsi hivatalnok), és a lojális múzeumigazgató, aki eredetileg szovjet festők bemutatkozására kért engedélyt.⁵¹ Az Őszi Tárlat megindításának ezek nem peremfeltételei, hanem meghatározó körülményei voltak.

48 A kezdet kezdetén még becsúszhattak olyan gikszerék, mint Kamotsay István: *Képzőművészet és marxizmus* c. cikke, amely mulatságosan zavaros, és szerencsére elkerülte a pártcenzorok figyelmét. (Vagy nem, mert később Kamotsay csak „szobort”). Elrettentésül egy rövid idézet az írásműből: „Alkotásaikat szemlélve [Diego Rivera, Derkovits – K. I. A.] az első pillanatban nyilvánvaló, hogy a művészek világnézete marxi-materialista. Mondanivalóik kizárólag ennek a világszemléletnek a szolgálatában állnak. Szilárdan, megalkuvást nem tűrő módon levonják ebből az álláspontból származó összes szükségszerű következtetéseket a maguk és a nagytömegek számára, akiknek munkáikat alkotják. Mindezt a megdönthetetlen hit aláhúzza. A hit egy hegeli-cometi [!], vagy ha jobban tetszik spengleri organikus korszak eljövételét, illetve jelenlétét propagálja, amilyen a középkor volt a maga egyetemes hitével. Hit a reálpolitikai valóságban, melynek alapja a nagy tömeg. A munkás népkollektív ereje...” (*Vásárhelyi Népe*, 1948. május 1., 4. old.)

49 Rieder Gábor: *Szocreál kritika, 1950–1953*. A történet nem elhanyagolható momentum a Konsztantyin Finogenov Sztálin-díjas grafikusnak a magyarországi szovjet képzőművészeti kiállítás kapcsán írt jelentése (MOL). Finogenov két hetet töltött ez alkalomból Magyarországon, tanulmányozta a honi piktúrát, műtermeket látogatott és kikérdezte a művészeket. (Fel)jelentésében javaslati listával is előállt, a képzőművészet kívánatos fordulata érdekében.

50 Rieder idézett cikkéből. Megjegyzendő, hogy a Munkácsy vs. Nagybánya szembeállítás nem Révai szellemi terméke, ugyanis ezt már a '49-es Finogenov-jelentés téziseinek élén megtaláljuk. (Nyilván Révai is rábukkant...)

51 Nagy Imre: *A vásárhelyi Őszi Tárlatok történetének vázlata* c. cikkében írja a következőket: „Nagyon jól jelzi az ötvenes évek viszonyait az a levél, melyet – a Tornyai János Múzeum irattára őrzött meg – s amelyet Galyasi Miklós múzeumigazgatói minőségben írt 1954 derekán a Szépművészeti Múzeum főigazgatójának. Ebben azt kéri tőle, tegye lehetővé, hogy a vásárhelyi múzeumban egy szovjet szocialista képzőművészeti kiállítás nyíljon szeptemberrel, s egyúttal felveti, hogy abban az esetben, ha ez az idő rövidsége miatt nem lehetséges, akkor a vásárhelyi művészek egy őszi tárlaton szeretnék bemutatni legújabb munkáikat. Az akkori központosított engedélyek világában bizonyos szükség volt az ilyen trükközésekre.” Igen, trükközés, vagy még inkább jól kiszámított manőver volt. A Galyasi levél címzettje az a Redő Ferenc ugyanis, aki 1950–51-ben még a Népművelési Minisztérium képzőművészeti osztályát vezette, és bábáskodott a Sztálin-szobor

Mindemellett érdemes számításba vennünk a visszaemlékezéseket, a korabeli újsághíreket, az egykori események időrendjéből kihámozható körülményeket, amelyek árnyalják (némiképp módosítják) a fentebb vázolt folyamat kor-specifikus összefüggéseit. Ha nem a Finogenov-jelentés magasából indítjuk a narratívánkat, hanem alulról fölfelé építjük fel a „sztorit”⁵², akkor még közelebb férkőzhetünk a rákosista kurzus valódi természetéhez (vagy annak egy lehetséges modelljéhez). Ráadásul – a csodára, az Őszi Tárlat genezisére való rákérdéssel – megtapasztalhatjuk a rezsim zsarnoki egyértelműségét át- meg átszövő kontingenciát.

A hódmezővásárhelyi kommunista pártszervezet egyik alapító tagja, Kurucz Dezső István festőművész 1949 nyarán – már mint a képzőművészeti főiskola falkép tanszakának tanára – (Révai ekkor került a népművelési tárca élére) aktivizálódott⁵³: Mártély helyett a mezőgazdasági gépállomáson akart művésztelepet létrehozni és vezetni. Első lépésként egy tizenegy tagú „festőművészbrigád” utaztatott le a pesti főiskoláról, hogy a jövő alkotóművészei – a szocreál jegyében – közelebb kerülhessenek a dolgozó emberhez, a termeléshez, s ezt válasszák témájukul, ne mártélyi megfeneklett ladikokat és göcsörtös füzeket festegessenek.⁵⁴ (Szinthe a teljes vonalon folyt a mezőgazdaságra való „irányvétel”: ’49-ben már több mint félezer holdon termeltek Vásárhelyen rizst; Obermayer Ernő Kossuth-díjas kísérletügyi főigazgató nyilatkozott, hogy az „országban a legalkalmasabb hely a gyapottermelésre Vásárhely”; Galyasi alföldi agrármúzeumot tervezett⁵⁵, Oláh Mihály növénytermesztő egyetem alapításáról tárgyalt a főhatósággal; a gépállomás telefont kapott – hívószáma 70 stb.).

Az agrárszocialista múlt kiaknázása is megkezdődött⁵⁶. Az egyre tevékenyebb Kurucz Dezső Istvánt a pesti Munkásmozgalmi Múzeum megbízta egy óriási (hat négyzetméteres), Szántó Kovács Jánost ábrázoló mű elkészítésével (erről 1949. augusztus 6-án számolt be a *Vásárhely Népe*). Ezek után senkit nem ért váratlanul, hogy (a bírái előtt álló Szántó Kovácsot ábrázoló festménye) Munkácsy-díjat kapott (1950. augusztus 19.). Kurucz D. működő budapesti kapcsolatokkal rendelkezett, így vehette a bátorságot, hogy főiskolai kollégája, Szabó Iván társaságában kihallgatást kérjen a népművelési minisztérium osztályvezetőjétől, Redő Ferentől. Pénzt kértek egy vásárhelyi művésztelep létrehozására. A dologból semmi sem lett, viszont 1952-ben, amikor megszervezték a Képzőművészeti Alapot, felcsillant a remény, mert az Alap, programja szerint, vidéki alkotóházak felállítását tervezte⁵⁷. Létre is jött hét ilyen intézmény, csak épp Vásárhely maradt ki a sorból. Ekkor Redő Ferenc mint a Szépművészeti Múzeum újdondász igazgatója,⁵⁸ Vásárhelyre utazván ismerkedett meg Galyasi Miklóssal, s tárgyalt egy hollandi kismesterek műveit bemutató kiállítás feltételeiről. Többek között ablakrcsozotot és folyamatos őrzést kért a képek biztonsága érdekében. A megbeszélés hátterében, az igazgatói irodában

létrehozása körül, a pályázat kiírásától az avatásig. (Redő idevágó cikkei: *Szovjet képzőművészek műtermeiben; A képzőművészet a Szovjetunióban elsőrendű szükséglet.*) Galyasi kérése annál is inkább hihetőnek tűnhetett, mert 1948 áprilisában a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság egyik titkára, fél évvel később már főtitkára volt. (1949-ben Dömötör János titkárrá választásával akartak nagyobb lendületet adni az MSZMT működésnek, de 1950 szeptemberében – a tömegektől való elszakadás miatt – leváltották, és Korom Lajosné bízták meg a feladattal. De a barátság így sem lett népszerűbb.)

52 Míg nem alakult ki (mondjuk úgy: történelmileg) a négy alapító atya teóriája, úgy tudták, hogy az Őszi Tárlat hagyománya alulról jövő kezdeményezés nyomán indult útjára: „Körülbelül két évvel ezelőtt összeült egy pár festőművész, szobrász, grafikus, művészetpártoló ember, akik azon gondolkodtak, hogyan lehetne a budapesti és a hódmezővásárhelyi művésztelep között szorosabb kapcsolatot teremteni; hogyan lehetne a vásárhelyi képzőművészeti életet felvirágoztatni.” (Nikolin Klára: Vásárhelyi „őszi tárlat”. *Vásárhelyi Szó*, 1955. november)

53 Magyarországon 1949-ben, a hároméves terv idején kétezer tudós egy évig havi rendszeres segélyt kapott; Hódmezővásárhelyen Bogнар Rezső, Galyasi Miklós és Kurucz D. István részesült ebben a juttatásban.

54 Minden művészeti ágban kötelező volt a termelésben dolgozókkal való kapcsolattartás. Például Osváth Béla a *Viharsarokban* (1950. január 14., 2. old.) arról tudósított, hogy színművészek keresték fel a szegedi gázgyárat a színpadon ábrázolt alakok jobb megismerése érdekében. (Külön felhívta a figyelmet Szabados István fűtőre, akiben ő Toldi Miklóst látta megtestesülni.)

55 1949 tavaszán. Egy évvel később, a természettudományos múzeumok országosan hálózata megszervezésének hírére agrárbiológiai osztályt akart szervezni a múzeumban.

56 1949 végén Galyasi kezdeményezte egy Szántó Kovács János emlékszoba berendezését. Az Irodalomtörténeti Társaság 1951 májusában alakult hódmezővásárhelyi csoportjának egyik feladata az agrárszocialista költészet kutatása/tanulmányozása volt. (ld. 42. jegyzet)

57 Redő Ferenc visszaemlékezése szerint (lejegyezte: Nagy Vera; Dömötör János emlékkönyv, Múzeumi Műhely I., Tornyai János Múzeum, 2002.) a termelő munka közvetlen megtapasztaltatása, a vidéki kihelyezések és főleg az alkotóházak Budapest tehermentesítését is szolgálták. A művészeti intézmények ontották a frissen végzeteket, de az állam sem a fiataloknak, sem az idősebbeknek nem tudott elegendő számú műtermet biztosítani.

58 Dr. Oltványi Ártinger Imre ex-pénzügyminisztert, a Szépművészeti Múzeum igazgatóját az országos múzeumokat felülvizsgáló bizottság értékelése alapján (fáradt, öreg és beteg) leváltották. Helyére a vizsgálatot végző bizottság elnökét, Redő Ferencet nevezte ki Ortutay Gyula.

meg-megfordult, kávéfőzőt egy Redő számára ismeretlen ember, aki a beszélgetésbe bekapcsolódván megígérte a rácsok elkészítéséhez szükséges városi támogatást. A Galyasi körül tébláboló, enyhén bicegő illető a „városi főkönyvelőség vezetője”, Almásy Béla⁵⁹ volt. Ha Redő nem is, Almási pontosan tudta, ki a másik; még az sem kizárt, hogy a városi pénz nagyvonalú beígérése a művésztelep 1951-es, majd '52-es „elszabotálására” adott visszavágás volt. Mindenesetre Redő és Almási Gyula Béla között nem ébredt mély szimpátia⁶⁰.

Azt nem lehet pontosan tudni, hogy miképpen sikerült a Képzőművészeti Alap (eltervezett s megvalósított hét alkotóháza után a) 8. számú vásárhelyi művésztelepét *kieszközölni*, de ebben oroszlánrésze lehetett az élére rögtön kinevezett Almási Gyula Bélának. Az Alap pénzén felújították Kurucz D. e célra felajánlott Tükör utcai házát, 1953. május 1-jével pedig Almási birtokon belülré kerülhetett. Kurucz D. és a frissiben kinevezett főnök nyilván szorosan együttműködtek, s megindult a pesti művészek áramlása az alkotóházba. Redő Ferenc és felesége, Vörös Rozália például átlagon felüli gyakorisággal vendégeskedett Vásárhelyen, rögtön a kezdetektől⁶¹. Az, hogy Galyasi (talán Almási Gyula Béla sugalmazására) épp őt ugratta be egy kiállítás tervébe, feltételezte Redő egyre inkább elmélyülő helyismeretét.

Amit Kurucz Dezső István, a mozgalmi ember, a díjazott művésztanár, a pesti körökben már nevet szerzett festő évekig nem tudott kiharcolni, Almási Gyula Béla elintézte. Az alkotóházba úgy lehetett bekerülni, hogy pályázni kellett az Alaphoz, de nyilván ebbe a helyi vezetőnek is volt beleszólása. Ezzel Almási Gyula Béla a (múzeumba gyakorolt gazdasági) befolyását művészeti/konceptuális területen is érvényesíteni tudta. (Az Őszi Tárlat elindulásakor csak helyben élő vagy a művésztelepen alkotó festők, grafikusok, szobrászok állíthattak ki.)

Az Őszi Tárlat kezdetben a szocreál szempontjából méltánylandó Tornyai-hagyomány, a józan vidékiség vératömlesztésének ígérete volt a formalizmusra fogékony pesti művésziségbe. A Kurucz D. – Szabó Iván kísérlet kudarcra után ez a 8. számú alkotóház teremtette meg a legfontosabb intézményi feltételét a Budapest – Hódmezővásárhely tengely létrejöttének, s így a tárlat a (kulturálisan centralizált hazában) országos nyilvánosságot és elismertséget kaphatott, s kap mind a mai napig.

Az Őszi Tárlatot legendásan és szétszálazhatatlanul a négy alapító atya (Kurucz D. István, Almási Gyula Béla, Galyasi Miklós és Szabó Iván) közös művének tudja/állítja be a hagyomány. Mintha ők négyen (vérszerződészerűen, vagy legalábbis rituálisan) egyszer csak erre határozták volna el magukat a kávégőzös múzeumigazgatói iroda süppedős bőrfoteljaiban. Nyilván nincs így. Az meg tovább bonyolítja a képet, hogy mennyire különböző egyéniségek voltak!⁶² Galyasi egy világlátott, értéktiszteelő, kulturális self-made man, jogász és pék, városát a maga szabadegyetemével (is) szolgáló polgár, aki szeretett jó társaságban örök értékekről és jövőt alakító tervekről eszmét cserélni. Almási Gyula Bélánál volt a városi kassza kulcsa, sokan és sokféleképpen voltak a lekötelezettjei/kiszolgáltatói (többek közt Galyasi). Élvezte a hatalmát, ezen a téren valamiféle szocialista krakélert is játszott. Ugyanakkor rendkívül vonzotta a művészlét, az ott uralkodó légkör és külsőségek. Almási Gyula Béla mindent megtett művész voltának elismertetéséért; ha ezt dicsérték, „elolvadt”, ha ezt kétségbe vonták, lényének kegyetlen/szarkasztikus felével támadott vagy állt bosszút.⁶³ Kurucz D. paraszti éleseszűséggel és valódi plebejusi elkötelezettséggel

59 Redő a visszaemlékezésében ezt a névalakot használja.

60 Redő Ferenc művészi kifinomultság és érzelmi intelligencia tekintetében közelebb állt Galyasihoz, mint Almási Gyula Bélához. Nem értette (talán, a helyi erőviszonyokban tájékozatlan lévén, visszatetszőnek is tarthatta) az ismeretlen emberke (Almási) téblábolását egy vezetői megbeszélés hátterében. Hogy Almási Gyula Bélának sem lehetett túl rokonszenves Redő, az még harminc év után is visszaköszönt... A vásárhelyi művésztelep évkönyvében (A Vásárhelyi Művésztelep Alkotóotthon évkönyve. 1953 – 1972. A Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának Vásárhelyi Alkotóotthona, 1974.) írta Almási: „A város, a múzeum, a művésztelep és a Múcsarnok összefogásával 1953 októberében létrejött az első, vidéken rendezett országos kiállítás, az őszi tárlat, ahol csak vásárhelyi művésztelepen dolgozók és a helyben élők állíthattak ki.” A tévesztett dátum mutatja, mennyire együttvé (és öhozzá) tartozónak érezte a Művésztelepet és az Őszi Tárlatot. De a város is ő volt, Galyasit is ő instruálta. (A Múcsarnok igazgatója az a Szurdi Márta, akinek a férje akkoriban belkereskedelmi miniszter volt. Tehát szegről–végről Almási „kollégája”...)

61 Almási Gyula Béla kimutatása szerint Redő Ferenc 19 év alatt 461 napot, Redő felesége (Vörös Rozália) 517 napot töltött az Alkotóházban.

62 Itt csak egykori benyomásaimra, tapasztalataimra támaszkodhatom, amelyek szerencsére elég élénken élnek bennem. Mind a négy „alapító atyát” – bár személyes nexusom egyikükkel sem volt – láttam megnyilvánulni kiállítás megnyitáson, baráti társaságban, hivatalos rendezvényen. Mindegyikükről őrzök egy-két közelképet.

63 Amolyan városi legendaként terjedt, hogy Kohán György gyűlölte Almási Gyula Bélát, Almási meg, ahol tudta, gáncsolta vagy megalázta Kohánt. A kölcsönös utálat állítólag úgy kezdődött, hogy Almási egyszer meginvitálta a sokszor éhező (és szomjazó...) Kohánt

csatlakozott az 1948-as kurzushoz, hitt a Tornyai-féle művészi ethosz társadalmi kiaknázhatóságában és szükség-szerű meghaladásában, hiszen Tornyai mégiscsak magányos, öntörvényű alkotó volt. Kurucz D. és Szabó Iván a népi vonalat képviselte, mindemellett rendszeres és akadémikus tanulmányok után választottak „csillagot”.

A főiskolai tanárok nagyratörő álmát a két vidéki amatőr: a verselgető, a helyi kultúra körül bábáskodó, botcsinálta múzeumigazgató és a művészvilágtól befogadásra vágyó kishivatalnok váltotta valóra. Tehát nagyon is vegyes volt a csapat, amely – az események végkifejletének tanúsága szerint – a cél szempontjából a legalkalmasabbnak bizonyult. Az egyéni ambíciók, esendőségek, kapcsolatok, tervek kiszámíthatatlan összjátékára volt szükség ahhoz, hogy megtörténhessen az, ami végül is megtörtént, s kultúrtörténeti tényként megszilárdulva, mitikus patinával bevonódva kifényesedjen a nemzedékek áthagyományozó érintéseitől.

Adjunktus, vasbetonszerelő, fődraturg

A Rákosi korszak akarta a kultúrát: visszafoglalni és felszabadítani a polgári fennhatóság alól, és újratemetni mint a proletariátus történelmi küldetéséhez méltó értéktárat. A kultúrharc vidéki porondjain sem lehetett ki-térni a kötelező feladat elől; tanárok, művészek, közművelődési dolgozók kötelezték el magukat a kommunista eszmeiség képviselője mellett. Különböző mértékben és különböző okból. Három vásárhelyi gimnáziumi tanár-nak a pártlapba (*Viharsarok*) írt cikkei olvasván megértjük pályájuk későbbi alakulását, s egyáltalán a vidéki értelmiség ötvenes évekbeli cifra nyomorúságát.

A három tanár közül Sipka Sándor a legidősebb. Vasszorgalmú népi kader, gimnáziumi tanársága ideje alatt, 1952 és 1954 között Szegeden adjunktusként is oktatott. 1953 áprilisában jelent meg az *Emlékezés Szaltikov-Scsedrinre* c. cikke, amely az orosz író halálának 64. évfordulójára készült. Sipka írása viszonylag gyors reakció volt Trencsényi-Waldapfel Imre akadémiai előadására.⁶⁴ A *Viharsarokban* kötelességszerűen említi Lenint és Sztálint, de az SZKP XIX. kongresszusára való hivatkozás akkor szakmainak számított. Trencsényi-Waldapfel – Malenkov kongresszusi beszédét elemezve – a honi irodalomtudósokhoz szólt: „kívánatos többek között, hogy nálunk is követőkre találjanak azok a máris megindult beható kutatások, amelyekkel például Gogol és Szaltikov-Scsedrin szatirikus művészetének feltárása útján siet a szovjet irodalomtudomány az élő irodalom segítségére...” Sipka 1953 júniusában a hetven éve született Gladkov *Cement* című regényét méltatta, amelyet anno még a *Nyugat* is recenzált, a bécsi emigrációból levelező Sinkó Ervin jóvoltából.⁶⁵

Láng István 1948. május 26-án lett tagja a Tornyai Társaságnak. Az 1951 májusában megalakult Irodalom-történeti Társaság vásárhelyi munkacsoportjának a vezetőjévé választották. 1953-ban megyei tanulmányi felügyelő is (ezt a munkát 1952-ben még Sipka Sándor végezte). E minőségében, s nyilván ezért írta 1953 januárjában *Az új ember kovácsolása függ a ponyvaregények olvasása elleni harc sikerétől* című cikkét. Ebben figyelmeztetett, hogy a detektív- és cowboy-regények, az olcsó, erotikus szerelmi történetek megölik a lelket. Mórícson, Mikszáthon, József Attilán, Radnótin túl szóba kellett kerülnie a Sztálin-díjas Nagy Sándornak, és magának Rákosi elvtársnak is, aki „Csongrád megyében töltötte tanulóéveit”. A *pedagógus továbbképzés jelentőségéről* c. írásában (1953 októbere) a magas szakmaiságra és az SZKP történetének megismerésének fontosságára helyezte a hangsúlyt. 1953-ban még két írása jelent meg a *Viharsarokban*, az egyikben Krúdyra, a másikban Csokonaira emlékezett. Mindkettő tartalmas, míves írás.

a Fekete Sasba, mondván, hogy ott a fogyasztásait mindig a város számlájára íratja, vagyis ehetnek-ihatnak bátran, neki és a vendégének ez nem kerül semmibe. Kohán mélységesen felháborodott, és lefordta a potyázó pénzügyért, aki pedig szívesen mutatkozott volna együtt egy „szakmabelivel”. (Lehet, nem igaz, mégis így őrizte meg kettejükét a vásárhelyi szóbeszéd.)

⁶⁴ Trencsényi-Waldapfel Imre: *Nyelv- és irodalomtudományunk feladatai a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusa után*. Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1953. március 23-án tartott ülésén. (I. Osztályközlemény III/4.) Szaltikov-Scsedrin régóta szerepelt a Lenin-, Sztálin-féle kánonban, Zsdánov is előszeretettel hivatkozott rá, például az 1946-os *Beszámoló a „Csillag” és „Leningrád”* c. folyóiratokról című előadói beszédében.

⁶⁵ *Nyugat*, 1928/1. Sinkó Ervin a KMP egyik alapító tagja.

Osváth Béla⁶⁶ jó tíz évvel volt fiatalabb Sipkánál és Lángnál; a Tornyai Társaságnak 1946-tól tagja, és mint színházszerző és -vezető, közismert személyisége a városnak. Később, a kommunista pártlapban megjelent írásai rendre aktualitásokhoz kötődtek, így az 1952 szeptemberében a Déry-ügyről írt cikke is. Ez idő tájt vitatta meg az MDP Központi Előadói Iroda Kultúrpolitikai Munkaközössége („számos meghívott író közreműködésével”) az irodalom időszerű kérdéseit. Osváth – Révai korábbi értékelésével összhangban – hibásnak tartotta a *Felelet* második kötetét, különösképpen a Farkas Zénó – Nagy Júlia viszony ábrázolását. A vita még októberben is zajlott, vagyis Osváth az ekkor kirajzolódó írói frontoktól függetlenül alkotott véleményt Révai markáns elutasításának szellemében. Általános kérdésekkel foglalkozott *A Nagy Október és az irodalom*, valamint *Az irodalom harca a békéért* c. cikksorozata. Osváth Béla jellegtelen, vonalas publicisztikája, melynek frazeológiája és propagandisztikus stílusa teljesen megfelelt az országos pártsajtóban kialakított diskurzusnak, ez a személytelen „igehirdetés”, nagyobb feladatokra jelölte ki őt. Sipka tudományos ambíciója az akkori szakmaiság keretein belül maradt, túl fontos volt számára az irodalom, Láng a tanárság örök ethoszát rejtette plakátszövegei mögé, de Osváth anyanyelvi szinten beszélt a sztálinista brosúranyelvet. És talán ő hitt benne a legkevésbé...

66 Varsányi Péter egy Osváth Béla emléke előtt tisztelgő kötetet akart összeállítani, s ennek érdekében kéziratgyűjtésbe kezdett. A kéziratcsomó tudtommal egyetlen ismert darabja az 1967. január 21-ei keltezésű, ötoldalas Németh László levél. Varsányi hagyatékában találtam meg azt a levelet, amelyben Bácsai Erzsébet írta le Osváth Bélával kapcsolatos emlékeit. Itt közlöm a szövegét. (A lábjegyzet lábjegyzetelésétől most eltekintek...)

„Bélát kettőnk közül Miska ismerte meg hamarabb. A bölcsészkar színjátszók jól összelepedtek az 1948/49-es tanév Fösvény előadásán. Ezután hozzáálltak, hogy a következő évben Osváth rendezésében a Jegor Bulicsovot adják elő. Megkezdtek a próbákat, ahol eleinte lényegében Bélát kellett hallgatniuk, aki a rendezés ürügyén kitergette mindazt, ami benne nemcsak Gorkijjal, a drámával általában, hanem az egész akkori évtellel problémaként élt. Nagyon nehéz volt követni logikai szaltóit és jellegzetesen kapkodó beszédét.

Én 1949. november végén ismertem meg Bélát. Ő azt hiszem akkor már utolsó éves volt, én pedig – megkésve – akkor iratkoztam be első évre a magyar–latin szakon. A plakátok éppen bölcsészkar szavalóversenyt hirdettek. Jóformán senkit sem ismertem, de este 6-kor elmentem a magyar intézeti nagy előadóterembe. Mint később kiderült, a többi versenyző lényegében a működő színjátszó csoportból került ki. (Liszky Tomi, Kiss Kati...) Talán elsőnek vagy másodiknak szavaltam. A Kései siratót. (Akkoriban még csak ismergettük József Attilát, középiskolás tankönyvünk nem is tárgyalta.) Ha most visszagondolok rá, nem szavalhattam jól. Akkoriban vesztettem el édesanyjamat, s biztosan tragikomikus is lehettem őszinte átéléssel; sovány, nyurga lány, fekete gyászruhában. Az eredményhirdetést meg sem vártam. Béla, aki a zsűri elnöke volt, másnap megszólított a folyosón. Egy darabig elgondolkodva nézett, majd azt mondta: »Érdekesen szavaltál tegnap. Nem lenne kedved szerepelni a Bulicsovban?« Választ sem várva, már viharzott is tovább, csak azt vetette oda, hogy este 8-kor próba. A Bulicsov megért még talán két-három próbát, aztán szétszéledt a gárda. Hogy az esti összejöveteleket nem szerették hivatalos fórumok, vagy még Gorkij sem volt akkoriban elég »vonalas«, azt már nem tudom. Azután egy ideig csak annyit tudtunk róla, hogy Vásárhelyre került. (Pósa Péter beszélt egyszer róla – mint egykori tanára –, nem minden ironia nélkül, hogy Béla még mindig adósa egy-két könyvével. (Ennek később még kisebb jelentőséget tulajdonítottam, mert Máttyás Sándor meg – mint egykori tanára –, ugyanezt mondta Pósa Péterrel.)

Szentesi tanárként találkoztam vele ismét. Tele volt tervekkel, megint lobogott, örökké szervezett! Bizonytalan pénzügyi megalapozású, »óriási« méreteket mozgató rendezvényeitől féltünk ugyan, de észre sem vettük, máris a kellős közepén voltunk. Előbb Miska tartott (zsúfolt ház előtt) emlékelőadást Jókairól, majd én következtem megszámlálhatatlan helyen, témában és formában. Szerette sarkaióli kiforgatni az embereket.

A legnagyobb művészekkel rendezett irodalmi ismeretterjesztő esteket, addig ügyeskedett, amíg TIT klubot sikerített Szentesen is. A pénzügyi emberek félték tőle, de tisztelték is, mert ez a fellegekben járó álmodozó mindig tudta pontosan, hol, milyen rovaton és címen kell még pénznek lennie, amivel az embereket sokszor »akaratauk ellenére« is műveltebbé lehet tenni. Ezekről a meggyeszte megrendezett estekről, meg mindazokról, amit akkoriban csinált, egész legendák keringtek. (Ezekről Hojcsi Pali többet tudna mesélni. Hogy elbeszéléseiben mennyi a hitel, nem tudom, de kifogyhatatlan régebbi, Bélával kapcsolatos történetekből is, különösen a vásárhelyi Béla-szervezte színház emlékeiben.)

Lassan hasonló történetek keringtek a magánemberről is. Mikor kisgyermekük születését várták, legközelebbi barátai esküdöztek, hogy Béla drámaimádatában Bánknak, illetve (ha kislány lenne) Melindának fogja anyakönyveztetni a kicsit. Pesti éveiről is csak ilyen kőszá hírek jutottak el hozzánk: aspiráns, de közben fél kézzel dramaturg és drámaelméletet is ír. Utoljára kórházba kerülése előtt találkoztam vele. A Szent István körútról igyekeztem a Művelődési Minisztériumba, ő az Akadémiáról jött. Fél perc alatt kikérdeztem Miskáról, a gyerekekről, hadart valamit magukról is, azután a nagyobbik szavára ígérte, hogy legközelebb Vásárhelyről Szentésre is átjön. Nem sokkal később Csetri Lajostól hallottuk, hogy Béla beteg. Nem akartuk elhinni. Valaki még azt is kitalálta, hogy Sőtérrel támadt valamilyen szakmai vitája, s így húzódik meg, erőt gyűjt a támadásra. A nyár közepén Vörös Mihálytól tudtuk meg, hogy már nagyon rosszul van. Balatoni üdülésünk utolsó napján olvastuk, hogy meghalt. Temetése napján utaztunk haza Pesten át. Miskának mondtam, legalább ő menjen el, majd én hazajövök a gyerekekkel. Nem akart elmenni a temetésre. Egy ismerősünk azt írta levélben, hogy »mindenki« ott volt, aki az irodalmi és művészeti életben számít. Nem baj. Nekünk az élő Osváth Béla maradt meg, aki idegesen gyerekes mozdulattal igazát a szemüvegén, aki annyira hadar, hogy belebotlik a saját szavaiba, mindig lobog, mindig siet. Nem csoda, még 40 éve sem volt arra, hogy belopja magát az általa annyira szeretett emberek szívébe. Talán azért sietett.”

A három vásárhelyi tanár sorsa háromfelé ágazott.⁶⁷ Láng István, mint helyi hangadó, az '56-os forradalom leverése után vasbetonszerelőként dolgozott, majd visszaküzdötte magát a katedrára, és halálig vásárhelyi szolgálatban maradt. Sipka Sándor egyetemi ember lett, a régió szellemi életében játszott kisebb-nagyobb szerepet. Osváth Béla Budapestre került, országos intézmények munkatársaként fejezte be tragikusan rövid életét. A tanár megmaradt helyiérdékű szolgálattevőnek, a tudósi munkabírás példaemberét felszívta egy vidéki egyetem, a művészlelkű ideológust megjutalmazta és elhasználta a felső körök káderpolitikája.

A vásárhelyi „ötvenes évek” nagyon is nyilvánvaló, ugyanakkor az emberi sorsok mélyrétegéig ható vonásait őrzi Sipka Sándor, Láng István és Osváth Béla életútja.

Záró megjegyzések

Az „ötvenes évek” történetírói (nem esztétikai, nem ideológiai, nem elvi-elméleti) feldolgozásának nagyjából három vonulatát érzékelem. Az első esetében az „ötvenes évek” terminus az összefoglaló fogalmak (*colligatory concepts*) egyike, vagyis a jelzett kort – a reneszánszhoz hasonlóan – úgy tárgyalja, mint amelyben adott a politikaelméleti és filozófiai nézetek, építészeti, festészeti és irodalmi stílusok egymást kölcsönösen átható egysége. A másik felfogásmód a történettudomány nyelvi fordulatára reflektál, és a hermeneutikai és narratológiai tudást felhasználva sajátos szövegüniverzumként tekint a kérdéses időszakra. A harmadik tematikus, lokális vagy epizodikus történeti mikrostruktúrák szorgos gyűjtögetését végzi, de nem utasítja el a „totalitás történelmi reprezentációjának a lehetőségét”. Meggyőződése – miként Louis O. Mink írja –, hogy „a múlt eseményeitől utak vezetnek a jelen eseményei felé. Az Egyetemes Történelem szószólói szerint nem összes útvonalának eredője, inkább egyfajta hálózat, amelyen bármelyik útvonal nyomon követhető.”⁶⁸

Mindhárom *iskola* hisz a teljesség eszményében: akár egy kor centrális értelmezhetősége, akár az egyetemes narratíva, akár a történetek abszolút helyi értéke felől közelít a kérdéshez. De mégsem ezt kell indokolni, mondjuk a posztmodern irányzatokkal vitázva. A nemesen konzervatív történetírói felfogás követelményrendszerén belül maradvá is igen határozottan vetődik fel a forráskritikai dilemma. Nagyon leegyszerűsítve a problémát: az „ötvenes évek” dokumentumainak (egy elképzelt) teljes korrekciója gyakorlatilag eltörölné azt a nyelvi valóságot, amely akkoriban magának a történeti valóságnak a szerepét játszotta. A forráskritikai apparátus csak szerény eszközökkel rendelkezik a történelemhamisítás egykori ösztársadalmi rendszeréhez képest, s ha sikerülne is végigvinnie a vizsgálatot, ez, mint mondtam, önnön tárgyának felszámolásához vezetne.

Az „ötvenes évek” történeti és/vagy szövegelméleti szempontú vizsgálatát előbb-utóbb érdemes volna ki-egészíteni a korszak kultúranropológiai feltárásával, amely rögzíthetné a behódolás, az ellenállás és az elviselés magatartásformáit/kódjait a kommunista típusú hatalomgyakorlás éveiben, évtizedeiben.

67 Sipka, Láng és Osváth 1951 decemberében még együtt szerepelt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vásárhelyi felolvasó ülésén.

68 Mink, Louis O.: *Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz. = Tudomány és művészet között.* (Szerk.: Kisantal Tamás) L'Harmattan-Atelier, Bp. 2003.

A forradalmi ész trónfosztása

„Kedves Elvtársak! [...] (Viharos, hosszantartó taps.) [...] (Viharos, szűnni nem akaró taps.) [...] (Taps.) [...] (Taps.) [...] (Taps.) [...] (Viharos taps.) [...] (Taps.) [...] (Viharos taps.) [...] (Viharos, éljenzésbe átcsapó, szűnni nem akaró taps. Mindenki feláll.)”
(Rákosi Máttyás elvtárs üdvözlő beszéde a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusán)

Ha örökké élnénk, nem volna történelem... A történelmi idő – mint valami leviathán – az események végtelennek tűnő tengere alatt honol. Időnként a felszínre tör, s olyankor a frászt hozza a *fürge evezősökre*. Az elmúlt huszonöt év egy ilyen elnyújtott robajjal járó megmutatkozása volt a Szörnynek, amely szerencsére nincs is, miként azt számos elmélet bizonyította. Persze a mitológiai metaforák eleve gyanúsak, tanácsosabb egy régi szövegtöredékből következtetnünk a magunk időélményének történelmi érvényességére. És – igazán nem a filológia szolid relevanciája miatt – emeljük duplájára a tétet. Ötven év még éppen kezelhető a személyes emlékek síkján, s ugyanennyi a fele a történelmi periodizáció legkisebb egységének is. Fél évszázadhoz még lehet közöm; a többi gyermeki éretlenség, illetve aggkori demencia homályosítja. Íme, a jelen írás témájába vágó fragmentum:

„A szocialista realizmus mai központi problémája a sztálini korszak kritikai feldolgozása.

A szocializmus mai életében csak kevés olyan ember vesz aktívan részt, aki valamiképpen nem élte volna át a sztálini korszakot, akinek mai szellemi, morális és politikai arculatát nem ennek a kornak az élményei formálták. »A nép«, amely a »személyi kultusz« túlzásaitól »érintetlenül« szocialista módon fejlődött és a szocializmust felépítette, még csak hazug vágyálomnak sem jó, éppen azok, akik ezt hirdetik, és ezzel operálnak, saját tapasztalataikból tudják a legjobban, hogy a sztálini uralmi rendszer teljesen áthatotta a mindennapi életet úgy, hogy kihatásai legfeljebb a távoli falvakban nem voltak erősen érezhetőek.”¹

Napi tapasztalataink szerint az első mondatnak már a fordítottja (úgy mint: *a sztálini korszak mai kritikai feldolgozásának központi problémája a szocialista realizmus*) sem igaz, e korstílussal (a fogalmat itt a leglazábban kezelve) legfeljebb művészet- vagy eszmetörténelmi vázlatokban riogatják az Olvasót. Többnyire mint a művészi autonómiát államilag korlátozó gyakorlatot tárgyalják, amely kikényszerítette a birodalmi álklasszicizmus és sültrealizmus szörnyszülötteit, nem beszélve a proletár design suta tucat termékeiről. Kétségtelen, voltak jelentős szocialista realista alkotások, de ezek ma már érdektelenek, legfeljebb ritka precedensek. Csak arra a megoldhatatlan problémára emlékeztetnek, hogy miként küszöbölhető ki a dialektikus materialista világnézet abszolút helyessége és ennek művészeti megfogalmazása közti színvonalkülönbség. Tudjuk, nem sikerült rátalálni az esztétikai bölcsök kövére – a XXI. században senkit nem foglalkoztat, hogy a *helyes gondolkodás* a körülménye vagy az előfeltétele a „nagy proletár műalkotás” megszületésének.²

1 Lukács György: *Mai szocialista realizmus*, 1965.

2 Vajda Gábor szerint az ellentmondás Lukács „minden szocialista realizmussal foglalkozó tanulmányában megjelenik: a helyes tudat csak segédkonstrukció-e, vagy a segítségével létrehozott művészi produktum szükségszerűen magasabb rendű is. Az ő életműve voltaképpen ennek a helyes tudatnak a monográfiája, és az akörüli ingadozás, hogy mi a helyes tudat szerepe az alkotásban.”

A következő mondat a hatvanas évek közepének politikai szereplőiről állítja, hogy a sztálini rendszerben (és/vagy -hez) szocializálódtak. Az új évezred második évtizedében viszont már a Kádár-éra meglódítottjai teszik ki a derékhadat. A „liberalizált sztálinizmussal” való azonosulás, tagadás vagy praktikus kollaboráció magatartásmintái alakították ki azt a miliőt, amely a ma közéletileg/politikailag aktív csoportok „szellemi, morális és politikai arculatát” megformálták. Az új generációk – Max Planckot idézve: ha nem is szoktak még hozzá az igazsághoz – természetesnek tartják a pluralizmust.

Az idézet zárómondata óv az önbecsapástól és a hazudozástól: mindenki nagyon jól tudja, saját élettapasztalatából, hogy milyen mélységben és hatékonysággal hatotta át a hétköznapiakat a sztálini kurzus. Álságos az a *félrenézés*, amely nem vesz tudomást a totalitarizmusnak a társadalom mélyszerkezetéig ható romboló hatásáról, és történelmi tabula rasát füllent. „Legyünk túl rajta!” – mintha elég volna (már megint) ügyes formulákkal megúszni a kényelmetlen múltat...

Persze Lukács esetében kötelező a *mégis*; a teljes cikk gondolatmenete a szocialista kísérlet menthető, történelmileg fenntartható voltát, sőt szükségszerűségét bizonygatja. Mára a tudományosság – szerényebb apparátussal, de lukácsi elköteleződés nélkül – megkérdőjelezi a sztálinizmus totális modelljét. Semmi sem lehet abszolút, és ezt a részletek feltárásával, alapos vizsgálatával vagy perspektívaváltással szemlélteti. Egyrészt a lokálisra irányuló érdeklődése kitermeli a totalitárius paradigma ellenérv-anyagát, másrészt játékba hozza a nyugat-európai és amerikai szakírók sajátos narratíváit. A térbeli és időbeli tényezők, valamint a helyi viszonyok módosíthatják a sztálini doktrína maradéktalan érvényesülését – a központtól távol eső területeken³, háborús körülmények között, a nemzetiségi kultúrákban stb. gellert kapott a párt-akarat. Továbbá a kelet-európai ideológiai-filozófiai (ön)bírálat ki kell hogy egészüljön a Nyugat történeti elemzéseivel, hiszen a két blokk képezte nagyhatalmi mezőben zajlottak az események. A helytörténet mikrotörténetek ezzeire írja szét (posztmodern szóval: dekonstruálja) a nagy elbeszélést, a nyugati gondolkodók pedig – a rivális megközelítésmódokra⁴ tekintettel – megállapíthatják, hogy a sztálinizmus rendkívül *komplex* jelenség. Tulajdonképpen elégedettnek kellene lennünk, hogy idővel kiszűrjük a kutatásból a mindig kétséges indíttatású, manipulációt sejtető morális felindultságot, ugyanakkor a *komplex* sztálinizmusról folytatott (véltetően ad infinitum elhúzódo) diszkusszió a kelet-közép-európai társadalomelmélet hiányára figyelmeztet bennünket.

Ha röviden össze kellene foglalnom, hogy mi változott az elmúlt ötven év alatt a fenti idézetbe foglaltakhoz képest, akkor azt mondanám: minden. A *szocreál* átkerült a zsargonba, az '50-es, '60-as évek veteránjai meghaltak, a sztálinizmus történelmi képlete egyre bonyolultabb. Ennek belátásával (és személyes élményével) bocsátkozom alá „a történelmi anyag sötét mélységeibe”.⁵

³ Lukács is valószínűsíti, hogy a „távoli falvakban” nem úgy érvényesült a terror, mint a nagy tömeget összegyűjtő, jobban *megdolgozandó* városokban. Ennek ellenére (vagy ezzel együtt) az uralmi rendszer lényege a totalitarizmusra való legteljesebb törekvés volt.

⁴ Bartha Eszter csoportosítása szerint van a modernizációs paradigma, a totalitárius modell, de léteznek „revizionisták”, és olyanok is, akik mint civilizációt értelmezik a sztálinizmust. Salamon Konrád felsorolja azokat az okokat, amelyek a Nyugat tudományossága számára – ha nem is elfogadható, de – bizonyos pozitívumokkal rendelkező (így megengedőbb módon tárgyalható) államilakulattá teszik a kommunista diktatúrát. Ugyanis a szélsőbaloldali totalitarizmust megúszó Nyugat vagy illúziókat táplál a kommunista eszmeiség európai gyökereit illetően (felvilágosodás, francia forradalom), vagy tekintettel van a náciizmust legyőző Sztálin háborús érdemeire.

⁵ Miként Lukács sem gondolhatta komolyan, hogy vaskos vitairata (*Az ész trónfosztása*) önmagában elegendő lesz zárójelbe tenni a nyugati filozófiát, én mégannyira sem feltételezem, hogy egyéb, mint a történelem (ha van...) korrekciós mozgása képes volna a forradalmas észet lehiggasztani.

Magyarországon a múlt század második felében temérdek szót és papírost pazaroltak a szocialista realizmus jobb megértésére, amely részben a fogalom (marxista-leninista) klasszifikálását, részben sztálinista vagy poszt-sztálinista felrészítését célozta. Pezsgött a vita, amelyet általában egy a pártirányítás mellett működő kulturális munkaközösség zárt le. A vállalkozás reménytelensége abból fakadt, hogy míg a Szovjetunióban a sztálinizmus is „bizonyos belső autonóm folyamatok” következménye volt,⁶ és a szocialista realizmus is szerves fejleménynek tekinthető, addig mi készen és kényszerként kaptuk mindkettőt. Vagyis nem értettük, nem szerethettük őszintén, ráadásul bele is lehetett halni a „gyógygymódba”.

A szocialista realizmus első, hivatalossá vált megfogalmazását a Szovjet Írók Szövetségének szervezeti szabályzata deklarálta: „A szocialista realizmus, mely alapvető módszere a szovjet szépirodalomnak és irodalmi kritikának, a művésztől megköveteli, hogy a valóságot forradalmi fejlődésében, igaz, történelmileg konkrét módon ábrázolja. Emellett a valóság művészi ábrázolásának igaz voltát és történelmi konkrétságát egybe kell kapcsolni a dolgozók szocialista szellemű átalakításának és nevelésének feladatával.”⁷

Ez már a késztermék, de idáig igen hosszú út vezetett. S itt nem a proletárirók egyesületeinek feloszlásától (1932. április 23.) az első szovjet írókongresszusig (1934. augusztus 17 – szeptember 1.) terjedő csekély két és fél évre gondolok, amikor a Szovjet Írók Szövetsége Szervező Bizottsága elsősorban a RAPP (Proletárirók Oroszországi Egyesülete) által favorizált dialektikus materialista módszer lecserélésén ügyködött. A történet egészen a századfordulóig nyúlik vissza, Gorkij Capri szigetén szervezett munkáskérdésképző magánintézményéig. Az iskola spiritusz rektora az utópista beállítottságú mérnök-filozófus, Bogdanov volt, aki hitt a proletariátus kultúraformáló képességében/hivatásában, és elméleti írásaiban programszerűen kifejtette, hogy az új világtörténelmi korszak kultúráját ez az osztály teremti meg. Bogdanov szektás nézeteit élesen támadta a II. Internacionálé, élén Leninnel (a vitába bekapcsolódott Trockij, Kautsky, Rosa Luxemburg, Mehring, Vandervelde stb.). Az ellenérvek nagyjából arról szóltak, hogy a proletariátusnak a hatalomért vívott politikai harca az elsődleges, háborús körülmények között pedig elképzelhetetlen a burzsoá kultúra színvonalát túlszárnyaló teljesítmény, mivel a haladó szellemű kulturális örökség feldolgozása is elég energiát köt le.

Az volt a bökkenő, hogy már 1917 februárjában létrejöttek azok az öntevékeny munkásművelődési szervezetek, amelyekből októberben (a forradalom előtt!) megalakult a Proletkult, és rövidesen félmillió (más adat szerint 400 ezer) tagot számlált, vagyis ugyanannyit, mint a kommunista párt. A szellem kiszabadult a palackból. A tömegeknek tetszett a Proletkult, a pártvezetés viszont központosítani szeretett volna. Egészen a harmincas évek elejéig tartott a huzavona, mert időközben a Proletkult irányzatokra, szervezetekre bomlott, s már nem a *hamisítatlan* proletárkultúra kidolgozása jelentette a legfőbb célt, hanem eluralkodott – a szervezetek feletti befolyás kisajátításáért folyó – hatalmi harc. Ebben a RAPP bizonyult a legeredményesebbnek (a 20-as évek második felében Sztálin is őket támogatta), s ezt gátlástalanságuknak, arroganciájuknak és pártszerű szervezeti felépítésüknek köszönhatték. De Sztálinnak aligha felelhetett meg, hogy a Proletkultot ellenőrző RAPP-pal kelljen folyton egyeztetnie; egységes, neki alárendelt kulturális életet akart, tehát el kellett távolítania az útból

⁶ Egészen addig szuperált is, amíg „egyrészt elérkezett azokhoz a külső határokhoz, amelyek az expanzív reprodukció fenntartását lehetetlenné tették, másrészt a felerősített tradicionalizmus túlsúlyra került a modernizációval szemben” (Balogh István).

⁷ *A párt és a szovjet irodalom*, 1953. (idézi Varga Mihály: *A „szocialista realizmus” fogalom kialakulásának kérdéséhez.*) A Varga által (újra)közzölt, részletesen elemzett, részben orosz nyelvű definíció nem teljesen egyezik pl. a Köpeczi-féle szöveggyűjtemény (léptenyomon idézett) passzusával. Ezt idézem: „A szocialista realizmus, amely a szovjet szépirodalom és irodalmi kritika alapvető módszere, a művésztől a valóság igaz, történelmileg konkrét, forradalmi fejlődésében való ábrázolását követeli meg. A valóság művészi ábrázolásának igaz voltát és történelmi konkrétságát össze kell kapcsolni a dolgozók szocialista szellemű nevelésének feladatával.” Ebben például nem szerepel a dolgozók „szocialista szellemű átalakítása”, noha Zsdánov kongresszusi beszéde tartalmazta ezt: „...a művészi alkotások valószínűségének és történelmi konkrétságának összhangban kell lennie a dolgozó embereknek a szocializmus szellemében való átalakításával és nevelésével. A szépirodalomnak és az irodalmi kritikának ezt a módszerét nevezzük mi szocialista realizmusnak.” (Zsdánov: *Beszéd a Szovjet Írók Szövetségének első országos Kongresszusán*, 1934)

a különféle fiókszervezeteket, s elsősorban magát a RAPP-ot. Ahogy Leninnek kulturális ügyekben Bogdanov volt a mumusa⁸, Sztálinnak „az irodalom törzsmestere”⁹, Leopold Averbah, aki kezdetben hasznosnak ígérkezett, később úgy viselkedett, mint egy elszabadult hajóágyú.¹⁰

Averbah a karrierjét kitűnő családi háttérének köszönhette: nagybátyja, Jakov Szverdlov a bolsevik legfelső vezetés tagja volt 1919-ben bekövetkezett haláláig, nővére, Ida Averbah Moszkva helyettes főügyésze és az OGPU első helyettesének, Jagodának a felesége, Averbah pedig Lenin titkárának, Boncs-Brujevicsnek a lányát vette nőül. Averbah befolyása a '30-as évek elejétől csökkent¹¹ (abszurd akciói csődöt mondtak, penetráns modora miatt elszigetelődött az íróársadalomban, kezdtek lemorzsolódni a hívei), s amikor döntöttek az új szervezeti formáról („egyesíteni kell az összes írókat, akik a szovjethatalom mellett állnak, és akik a szocialista építésben igyekeznek részt venni, egy kommunista frakcióval bíró egységes Szovjet Írószövetségben”¹²), Averbah már nem volt sem alakítója, sem cselekvő részese az eseményeknek.

A végkifejlethez ugorván hosszabban idézek Varga Mihálynak, a Gulágot is megjárt Gronszkijjal¹³ 1964-ben, Moszkvában készült interjújának összefoglalójából: „1932. május 9-én Sztálin magához kérette Gronszkijt, s az iránt érdeklődött, hogyan vélekednek az írók a RAPP »dialektikus materialista módszeréről«. Gronszkij azt válaszolta, hogy negatívan. Sztálinnak arra a kérdésére, hogy mivel lehetne a népszerűtlen RAPP-jelszót helyettesíteni, Gronszkij javasolta, hogy a szovjet irodalom alkotó módszerét »proletár«, »szocialista« vagy »kommunista« realizmusnak nevezzék el. Sztálin, miután Posztisevvel, a Politikai Bizottság tagjával és Sztjcekijjellel, a KB osztályvezetőjével is megtárgyalta ezt a kérdést, a »szocialista« jelző mellett döntött, s megbízta Gronszkijt, hogy másnap részletesen indokolja meg a »szocialista realizmusra« vonatkozó javaslatát a Politikai Bizottság által létrehozott különbizottság előtt. Másnap, 1932. május 10-én ez a bizottság a következő összetételben ült össze: Sztálin, Kaganovics, Posztisev, Sztjcekij, Gronszkij. Az ülésre meghívtak írókat is: Kirsont, Afinogenovot, a lengyel Jasienskit és a magyar Illés Bélát. [Varga Mihály lábjegyzete: Az említett írók korábban a RAPP, illetve a MORP¹⁴ vezető személyiségei voltak.] [...] ...a RAPP-vezetők a létrehozandó egységes írószervezetben autonómiára tartottak igényt, továbbra is a »dialektikus materialista alkotó módszert« szorgalmazták... [...] ...hat-hét órás ülésre volt szükség ahhoz, hogy meggyőzzék őket: a »szocialista realizmus« jobb, mint a »dialektikus materialista alkotó módszer«. Hogy ezt sikerült elérni, ebben jelentős szerepet játszott az is, hogy noha az előző napi megállapodás szerint a szocialista realizmusra vonatkozó javaslatot Gronszkijnek kellett volna előterjesztenie, Sztálin ezt mégis jobbnak látta az ülésen személyesen kifejteni. Végül is a bizottság egyhangúlag az új elnevezés mellett foglalt állást, s leszögezte, hogy a szocialista realizmus megteremtőjének Gorkijt kell tekinteni.”

Ha hinni lehet Gronszkijnak, akkor is figyelemreméltó körülmény, hogy a május 9-én, közte és Sztálin között lezajlott döntő fontosságú megbeszélés napján a *Pravda* szerkesztőségi cikke a következőket írta: „A szovjet írók előtt hatalmas feladat áll, tartalma szerint szocialista irodalmat kell teremteniök. Ez a jelszó: a szocialista irodalomért – az irodalom Magnitogorszkjaiért kell hogy az írószövetség zászlaja legyen A proletariátus a párt vezetésével a szocializmust építi, szocialista kultúrát hoz létre.”¹⁵ Tehát már nem volt nyitott a kérdés, mert Sztálin bizonyára nem az aznapi *Pravdából* tájékozódott (inkább fordítva), és Gronszkij sem csupán felmondani akarta a friss *leckét*, hanem a biztos befutó mellett különféle változatokkal kedveskedett a vezérnek, elismervén ügydöntő jogosultságát. (Még szép!...)

8 Lenin Bogdanovot 1909-ben kizárta a pártból, 1913-ban eltávolította az állásából. (A *Pravda* munkatársa volt.)

9 Trockij a Majakovszkij öngyilkosságáról írott cikkében Averbahot „jó szimatú senkinek”, a RAPP-ot az „ál-proletárirodalom adminisztratív kolhozának” titulálta.

10 Averbah 1939-ben halt meg. Azt rebesgették, hogy öngyilkosságot követett el: a hírhedt moszkvai börtön, a Lubjanka lépcsőházának a tetejéről a mélybe vetette magát. Mások szerint Jezsov emberei végeztek vele. Bulgakov *A Mester és Margaritában* Averbahról mintázta Berlioz alakját.

11 Bár továbbra is Gorkij rossz szelleme maradt.

12 Az OK(b)P Központi Bizottságának határozata az irodalmi és művészeti szervezetek átszervezéséről, 2. pont. (1932. április 23.) A proletárirók egyesületeinek feloszlását a dokumentum 1. pontja tartalmazta (ld. fent).

13 A Szovjet Írók Szövetsége Szervező Bizottságának elnöke, az *Izvesztija* és a *Novij Mir* főszerkesztője; az írószervezetek feloszlása után gyakorlatilag ő irányította az irodalmi életet.

14 MORP: Forradalmi Írók Nemzetközi Egyesülete.

15 Науровеньныхзадач. Правда 9 мая 1932. № 127 (5292). 2. (Idézi: Illés László: *Viták a proletárirodalom lehetőségéről.*)

Ha mind a mai napig nem is oldódott meg a rejtély, hogy kinek a nevéhez köthető a fogalom¹⁶, az elmondható, hogy a szovjet-orosz kulturális életben a *szocialista realizmus* egy évtizedek óta húzóóda vita és hatalmi harc végére tett pontot. A „szocialista” tulajdonképpen az önálló proletárkultúra (Proletkult) mozgalmának a leváltása, a „realizmus” pedig a RAPP-nak, a tollforgatók legharcosabb csoportjának tett engedmény volt, hiszen ezt ők kiáltották ki 1927-ben – megalakulásuk tájékán – a proletárirodalom kizárólagos jelszavának.¹⁷ Kompromisszumos kifejezés tehát¹⁸, amely mögött Sztálin új, népfrontos (valójában bekebelező) aspirációi húzódtak. Az elképzelés nem volt légből kapott, ugyanis ha a Proletkult lendíteni tudott a NEP-en, úgy az ötéves terveknek is szükségük lehetett (sokkal szervezettebb, katonásabb) művészeti támogatásra. A szocialista realizmusnak szánt szerep Sztálin expanziós politikájának a *feldíszítése*; ez az összefüggés (és az előtörténet minden ágaboga) nyilvánvaló és személyesen átél/megszenvedett volt a szovjet alkotóművészek esetében. Ugyanakkor a kelet-közép-európai térség megszállt államai pusztán a gazdasági alárendeltséget és a Szovjetunió feltétlen csodálatát gyakorolhatták, így művészek a szocialista realizmusnak a Szovjetunióban kialakított funkcióját, a nagyorosz hagyományokra is építő expanzió esztétikai (ismérvekkel operáló) igazolását nem képviselhettk. Legalábbis reálistan/realistán nem...

Summa summarum: a szocialista realizmus lényegét Lenin és Sztálin irodalmi káderpolitikájával lehet legszemléletesebben jellemezni. Míg a lenini időszak aktív, a nagy bolsevik vezérrel is konfrontálódni merészlelő¹⁹ hőse Gorkij volt, Sztálin liblingje az ügyesen lavírozó²⁰ Fagyejev. Sztálin ugyan megörökölte Lenintől Gorkijt, de azontúl, hogy emblemikus figurává emelte, távol tartotta a döntések frontvonalától. Sztálinnak sikerült megtörnie a *keserű* embert, aki hajlandó volt részt venni 1934-ben a Fehér-tengeri-csatorna építéséhez szervezett írói tanulmányúton, s lelkesedni a „sok ezer rab élete árán megépített, de soha nem használt” monstrumért. A válasz a kérdésre, hogy mi a szocialista realizmus: az, amikor Gorkij helyett Fagyejev a nyერő.

16 Varga Mihály (aki 1965-ben doktorált az ELTE-n a szocialista realizmus fogalmának kialakulásából) összegyűjtötte, hogy ki mindenkihez kötötték a szocialista realizmus szókapcsolat kiagyaltását. Elsősorban hivatásos propagátorához, Zsdanovhoz, de ez „felületes elképzelésnek” bizonyult. Gorkij szerzősége is felmerült, akit a lakásán keresett fel (immáron negyedszer és utoljára) Sztálin, és a szovjet írók képviselőinek jelenlétében 1932. október 26-án (Illés László szerint 1933-ban) belőle, mármint Gorkijból pattanhatott ki az ötlet. Sztálin elmeművéként is azonosították, de a generalisszimusz sem cáfolni, sem megerősíteni nem akarta a legendát. A kutatók egy része Gronszkijnak adja a pálmát, bár az ő visszaemlékezései ezt nem erősítik meg. Nálunk a sztálini kreatúra volt a nyерő, érthető okokból. Egy idevágó idézet a hajbókoló írók közül: „Az új szocialista irodalom a fejlett orosz munkásmozgalom talaján még a forradalom győzelme előtt létrejött. Gorkij, a kilencszáz éves folyamán teremt meg a szocialista realizmus első klasszikus műveit. De az új irodalom kibontakozásához, a szocialista irodalom győzelméhez a társadalom fejlődésének magasabb fokára, a Szovjetunió létrejöttére és megszilárdulására, a szocializmus ügyének győzelmére volt szükség. Csak ebben az időszakban fejlődhetett ki a maga igazi nagyságában és mint a széleskörű irodalmi mozgalom ábrázolási módszere a szocialista realizmus. Az első harcokat az új irodalom kialakulásáért még Lenin vezeti. Az ő halála után Sztálin irányítja és lelkesíti a szovjet írókat az új valóság magasrendű és maradandó ábrázolására, az ő segítségével éri el a világ első szocialista irodalma nagyszerű eredményeit, diadalait.

A szovjet irodalom felvirágzása, élenjáró eszmei színvonal, csodálatos művészi magaslatai elválaszthatatlanok a nagy Sztálin nevével. Sztálin elvtárs volt az, aki a szovjet írókkal folytatott beszélgetésében az új irodalmi módszernek a szocialista realizmus nevet adta, s aki Lenin gondolatait továbbfejlesztve lényegében kidolgozta a szocializmus elméletének alapelveit.” (Koczás Sándor: *Marx és az irodalom. A Marx-évfordulóra. Új Hang*, 1953. április)

17 Természetesen a realizmus (mint a burzsoá művészet esetleg továbbfejlesztendő alkotói gyakorlata) a proletárirodalomról folytatott esztétikai diskurzus állandó, mondhatni központi kategóriája volt. De az, hogy a döntő megbeszélésre a RAPP képviselőit rendelte magához a vezér, mutatja, hogy Sztálin a realizmus *ügyét* taktikai kérdésként kezelte.

18 Ebből a kompromisszumos jellegből, és a fogalom-komplexumnak a politikai hajlékonyságából fakad, hogy teoretice kidolgozhatatlan a szocialista realizmus általános elmélete. (Modern és posztmodern elemzői metaforákkal vagy nyelvi/retorikai kategóriákkal operálnak.)

19 „Tagadhatatlan, hogy maga Lenin rendkívüli erejű ember, húsz évig küzdött az első sorokban, a szocializmus diadaláért harcolva, s hogy ő egyike a nemzetközi szocializmus legkiválóbb s feltűnőbb alakjainak; tehetséges ember, megvan benne minden tulajdonság, mely őt »vezérré« kvalifikálhatja, megvan az a feltétlenül szükséges tulajdonsága is, hogy teljesen híján van az erkölcsnek, s ezért a tömegekkel szemben teljesen nagyúri kiméletlenséggel viselkedik.

Lenin »vezér« és – orosz úr, nem minden híjával a kimúlt nagyúri osztály némely lelki tulajdonságainak, ugyanezért jogot tart rá, hogy az orosz néppel olyan kegyetlen kísérletezést tegyen, mely már előre sikertelennek mutatkozik.

A háború által megkínzott és tönkre tett nép már ezer és ezer életet áldozott fel e kísérletezésre, és még sok ezret fog áldozni, ami őt hosszú időkre megnyomorítja.” (*Novaja Nyizny*, 1917. november 10.)

20 Fagyejev 1932 novemberében már átigazolt a RAPP keményvonalától a sztálini kurzushoz. (Ez némileg emlékeztet Lunacsarszkij irányváltására, aki Bogdanovval szemben – a megfelelő időben – Lenint kezdte támogatni.)

II.

Ahhoz, hogy mi, magyarok megérthessük a szocialista realizmus mibenlétét – s így akár el is utasíthassuk –, ugyanazokkal a történelmi és kulturális tapasztalatokkal kellett volna rendelkezniünk, mint a szovjet-orosz népnek. De miután a magyar társadalom korábban az európai típusú modernizációval kísérletezett, a ránk telepedő bizánci típusú államszervezet és mentalitás erre nem adott esélyt. Csak néztünk, mint Rozi a moziban.

Az új esztétikai kánon kidolgozásában és honi meggyökereztetésének kísérletében két „nemzetközi” ember játszott meghatározó szerepet: Illés Béla és Lukács György. Az előbbi a húszas évek közepétől kapcsolódott be intenzíven a proletkultos irodalompolitikába²¹, és mint a moszkvai emigráns magyar írók vezető egyénisége emelkedett a FINSZ (Forradalmár Írók Nemzetközi Szövetsége) főtitkári polcáig, az utóbbi – saját megfogalmazása szerint – a „kommunista, aki szerepet vállalt a magyar íróvilág szocialista útra vezetésében”.²²

Illés Béla 1926 márciusában a Forradalmi Irodalom Nemzetközi Irodájának titkárává avanszált, amely szervezet erőteljes RAPP-ista irányvonalat képviselt, s ezzel összefüggésben első, moszkvai konferenciájukra, hogy-hogy nem, Majakovszkijt *elfelejtették* meghívni. A második, harkovi konferencia után érte őket a hidegzuhany, amikor az OK(b)P 1932 áprilisában feloszlatta az összes proletkultos tömörülést, köztük Illés Béla anyagszervezetét, a FINSZ bázisát adó RAPP-ot is. Az újjászervezett FINSZ éléről Illésnek hamarosan le kellett mondania, de a szövetség nem sokkal élte túl megbírált és megszegyenített titkárának kényszerű távozását. Ugyanakkor 1932 május 10-én, a szocialista realizmus vs. dialektikus materialista módszer Sztálin összetrombitálta szűk körű diskuszióján Illés Béla (kiterjedt nemzetközi tapasztalataira, s még inkább RAPP-ista beágyazottságára tekintettel) részt vehetett.

Illés és emigráns társainak moszkvai működése – a magyar társadalmi/politikai és művészeti állapotokat rendszeresen értékelő irományaik által – hatott a hazai (proletár)irodalomra. Egy ilyen deklaráció²³ nyilvánította József Attilát fasisztának. A megbélyegzést a moszkvai magyarok valószínűleg Haraszi Sándor cikkére alapozták, aki pamfletjében denúciálta a népi mozgalomba bekapcsolódott József Attilát.²⁴ A költő alapos válaszfogalmazványt írt a MAPP magyar csoportjának platformtervezetéről. Ízekre szedte Illésék szövegét, bizonyítandó, hogy az hemzseg a logikai ellentmondásoktól, elborítják a tájékozatlanság és az ítélkező hangzatosság abszurd alakzatai, s ami a legfőbb: megbuktak dialektikus materializmusból. A mindig harcias és vitakész József azzal utasította el a vádat, hogy Illésék ezen az ideológiai színvonalon senkiről sem ítélkezhetnek. Bolond likból bolond szél fú... A befejezetlen írás ott szakadt meg, ahol József Attila kifogásolta, hogy „a tervezetben sok az idegen szó, amelynek a helyesírása sem következetes...”

A platformtervezet ideológiáit egyértelműen RAPP-ista eredetűek, s ugyanezért muszáj Illéséknek egy (-két) fasisztát is leplezni a folyamatos éberség és harc bizonyítékaképpen. Aki viszont e vonatkozási rendszeren belüli ellendiskurzust kezdeményez, annak RAPP-istábbnak kell lennie a RAPP-istánál. József Attila közel állt ehhez, csak azért nem szorult nemes felháborodásában a szélsőbalnál is szélebbre, mert fogalmazványának helyenként zavaros vagy eklektikus részei politikailag besorolhatatlanná torzították a szövegét. Egy jellemző részletet kiragadva: „...csakis az a proletáriró, csakis az csinálhat proletáriródat, aki a dialektikus materialista módszert már elsajátította. Különbön lehet proletár, vagy lehet író, de nem lehet proletáriró, mert a proletáriró ott kezdődik, ahol a marxista. Marxista az, aki egyénileg azt gondolja el és írja tudatosan, aminek a megtételére

21 1925-től tagja a Magyar Forradalmi Írók és Művészek Szövetségének és a Proletárirók Szövetsége Nemzetközi irodájának.

22 Lukács György: *Bírálat és önbírálat. Társadalmi Szemle*, 1949. 8-9. sz.

23 *A magyar proletáriródat platformtervezete*. Benyújtotta a Moszkvai Proletárirók Szövetsége (MAPP) Magyar Csoportjának megbízásából Barta Sándor, Hidas Antal, Illés Béla, Madarász Emil, Matheika János és Zalika Máté. Alapjában jóváhagyta a Moszkvai Proletárirók Magyar Csoportjának 1931. április 8-án megtartott taggyűlése.

24 „Az orosz szocialforradalmárok legendás nevét újabban kikölcösnözte a Bartha Miklós Társaság – fügefalevélnék. Azt takarja el velem, amit egyelőre nem akar mutogatni: szellemének fasiszta díszeit. A magyar élet vihartjelző, kaján szellő azonban néha lesodorják róla és Fábián Dánielék pórere vetkőzve állnak a fórumon. Azt is megmutatják, amit nem akarnak: a romantika mögött a valóságot, reakciós arcukat, amit muzeális értékű dicsosozó övez. Ki a faluba! a címe annak a röpiratnak, amit a költő József Attila és Fábián Dániel, a Társaság vezetője írt – fügefalevél nélkül. S ebben a röpiratban csak úgy tobzódik a fasiszta szellem.” (Haraszi Sándor: *Magyar eszerek. Korunk*, 1930. október)

a történelem a proletariátus egységét – egyes tagjaira való tekintet nélkül – rávezeti és rákényszeríti.” József Attila itt – RAPP-ista lendülettel indítván – egy olyasfajta definícióba csúszott bele, amely egylényegű Lukács pártköltészetéről tartott előadásának (később sokat bírált) metaforájával. Az egyéni elgondolás és a történelmi szükségszerűség párhuzamosainak találkozását 1945 decemberében úgy formulázta Lukács, hogy „a pártköltő sohasé vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán”.

Nem gondolom, hogy a nemzetközi proletáriró mozgalom perifériáján vergődő József Attila Illés Béláké RAPP-ista ámokfutásának lett az áldozata, de a pártból való kizárásának (lehagyásának?), egyáltalán gyanús státusának nyilván köze volt ehhez a *partizánszagú* eszmefuttatáshoz. A költő elméleti írásként kezelt egy hűségnyilatkozatot, s – mint egy dolgozatot – szemtelenül kijavította. Így (mint bukott proletárirónak) már semmi esélye sem maradt visszacsatlakozni a szocialista realizmusba forduló folyamatokhoz.

Lukács György pályáivének csak bizonyos szakaszai kötődtek az előtörténetét élő vagy államilag szavatolt szocialista realizmushoz.²⁵ Ilyen periódus volt a moszkvai Marx – Engels Intézetben, majd kétéves német tartózkodás után a *Lityerturnij Krityikben* és a filozófiai intézetben töltött évek, majd (hazatelepülése után) a '49-es támadásokat követő bűnbánó időszak. Lukács sorsának tragikomikuma az volt, hogy egész életében az után a szekér után futott, amely soha nem vette fel. Betölthetett mindenféle felelős posztokat, kitüntették, ünneptették, de a mindenkori szovjet vezetés bizalmatlan maradt vele szemben. Egyrészt rajta volt a bélyeg, Lenin kritikája,²⁶ másrészt úgy vélték, hogy Lukács nem tiszteli a Szovjetuniót, harmadrészt elméletileg túl *német*, plusz rosszul beszéli az orosz nyelvet.²⁷ Az időről időre szükségesnek látott megrendszabályozását viszont nehezítette, hogy – Farkas Mihály Zavlozsszkij SZKP megbízottnak adott helyzetértékelése szerint: Magyarországon „nagyon kevés elvtársunk rendelkezik kellő elméleti felkészültséggel”. A filozófiában kevésbé jártas, de a politika útvesztőjében vakon is tájékozódni képes apparatszikok ismerték és nem szerették Lukács irányíthatatlanságát, *partizán* mentalitását.

Az 1929 decemberében ösztöndíjasként Moszkvába érkező Lukács Mihail Lifsic munkatársa lett a Rjazanov²⁸ vezette Marx – Engels Intézetben. Lifsic már 1927-ben publikálta²⁹ azt a teóriáját, miszerint Marxnak önálló esztétikája van. Lukács később átvette az ötletet, de nem a kommentárokból, levelekből, elszórt megjegyzésekből

25 Sík Sándor 1942-es *Esztétikájában* röviden tárgyalja a szocialista realizmust is: „...a társadalmi és gazdasági viszonyoknak az élet minden megnyilatkozására gyakorolt roppant hatását senki sem vonhatja kétségbe. Ezen az alapon az újabb marxista irodalom- és művészetelmélet felállítja a »szocialista realizmus« fogalmát: »az egész valóság«, azaz az emberi életnek (a legegyénibbnek is) társadalmi meghatározottságát feltüntető ábrázolás követelményét.” Sík kritizálja a marxista műkritika sekélyességét, de ez alól (jegyzi meg) Lukács György kivétel. Lukács – Sík Sándor szerint – mély bölcséleti és művészi fogékonysággal képviseli a marxista esztétikát, tehát valójában nem köthető a marxista esztétikai és kritikai művek „szocialista realista” átlagához. Valóban, Lukácsot vagy pártmegbízást, vagy fenyegetés bírhatta csak rá a doktrína primitív képviselőre.

26 „Lukácsnál a marxizmus üres beszéd”. Bizonyos írásainak „semmi közük a marxizmushoz”.

27 Íme, Lifsic erről szóló anekdotája, amelyben épp Fagyetjevnek egy személycserére vonatkozó javaslatát tárgyalják a *Lityerturnij Krityik* szerkesztőségében. „Hozzászólt Lukács is. Okosabb, ha hallgat: tökéletesen és véglegesen felbőszítette Fagyetjevet. Mert Lukács tört orosszággal így fejezte be beszédét: »etanovaja Fagyetjev« [ez az új Fagyetjev], vagyis Fagyetjevet nőiesítette, nőnembe tette. És hát Fagyetjev, aki nagyon is férfinak érezte magát, sikerei is voltak a nőknél, vérgig sértődött. A füle is belevörösödött, és jellegzetes, vékony hangján megkérdezte: »kakajanovaja Fagyetjev?« [miféle új Fagyetjev?]. – Lukács pedig teljes lelki nyugalommal így felelt: »ocseny pohozsaja na sztaraja Sztavszkij« [a régi Sztavszkijhoz nagyon hasonló]. ...És persze Fagyetjev ezt nem felejtette el Lukácsnak. Sok év múltán, valamikor az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a Voproszilyeteraturi című folyóirat naplórészleteket közölt Fagyetjevtől. És ott valamelyik naphoz ez van bejegyezve: »Ma a Lityerturnijkrityik szerkesztőségében voltam. Oroszul nem tudnak. A szovjet irodalomtól elszakadtak« stb. stb.”

28 Rjazanovot 1931 februárjában mensevik iratok rejtegetésének vádjával letartóztatták. Isaac Illich Rubint, a neves közgazdász azzal bírták rá a Rjazanov elleni hamis tanúzásra, hogy ellenállás esetén mindennap lelőtték egy rabtársát. Rubin a második kivégzés után tört meg. (Előtte alvásmegvonással puhították...)

29 Лифшиц, М. А: К вопросу об эстетических взглядах Маркса. Журнал Объединения кафедр общественных наук Вхутеина. 1927, № 1. Ez azért figyelemreméltó, mert Lukács *A megélt gondolkodásban* szinkronizálja a szakmai munkájakat: „A marxi rendszer organikus részét képező esztétika gondolata megvan abban a cikkemben, amelyet a Marx és Lasalle között lefolyt Sickingen-vitáról írtam, és megvan Lifsicnek a fiatal Marxról írott fiatalkori könyvében. Ennek alapján kezdjük kiépíteni, hogy létezik egy marxi esztétika, és Marxból magából kell az esztétikát megteremteni.” A Sickingen-vitáról szóló tanulmányát egyébként – a *Marx és Engels irodalomelmélete* 1949-es előszavában – ő maga 1931-es megjelenésűnek jegyzi. [Valójában: Die Sickingen-Debatte zwischen Marx-Engels und Lassalle. Internationale Literatur, 1933 no. 2 (mar./apr.), Marx-Sondernummer. p. 95-126.]

(mint egy törött váza cserepeiből) akarta rekonstruálni/újraalkotni a felsejülő *egészet*, hanem – az intézet gazdag dokumentumanyagára, vagyis a klasszikusokra támaszkodva – a marx–engelsi „esztétika” továbbgondolásával kacérkodott.³⁰

Lifsic kezdettől arra ösztönözte, hogy az elvont marxista humanizmus képviselője mellett/helyett terjedjen ki a figyelme a lenini gondolkodásmód elsajátítására is. Lifsic szerint sok, szóban elmondott ötlete később Lukács írásaiiban köszönt vissza, ám egészen más módszertani megközelítéssel, rossz stílusban, ráadásul neokantiánus maradványokkal tűzdelve. Pártfogoltjának (s egyben mesterének) írásait így jellemezte: az alapötlettől független, meghatározhatatlan irányba tartó filozófiai szavak, fordulatok és a „dialektikus materializmusra” emlékeztető közhelyek tömege. Lifsic kritikájának háttérében a tudományos karrierjét veszélyeztető barátság meglazításának a kényszere állt.

Lifsic és Lukács (és mások) kérdésfeltevései a szovjet húszas évek második fele realizmus–kórusának voltak a szólamai, amelyet Lunacsarszkij vezényelt. Sürgetőnek tűnt végre tisztázni a polgári realizmus–fogalom és Marxék realizmus kategóriájának a viszonyát. A Marx – Engels Intézet kutatószobáiban ott voltak a relikviák, a tapintható múlt.³¹ Lukács a kéziratokban valószínűleg személyes ízlésének, a realizmus iránti elfogultságának a visszaigazolását is látta, s ez fokozta érdeklődését és kezdeményező bátorságát. A műhely falain belül maradv (egyébként 1933-ig doktriner RAPP-istaként) nem érezte a kijelölt politikai célt: a közérthető, realista művészet váljon a tömegmanipuláció eszközévé³² (hab a tortán, hogy a realista elkötelezettségű művészeket jobban is lehet irányítani). Lukács nem tudott mit kezdeni a szocialista realizmussal, mert a klasszikusok kézírataival, publikálatlan feljegyzéseivel személyes viszonyba kerülve, mintegy összeolvadva az ő horizontjukkal, majd abból kiemelkedve már a saját útját akarta járni. Lukácsnak a Marx–Engels Intézetben töltött éveit – ez idő tájt a Szovjetunió kultúrpolitikusi épp a szocialista realizmus gyakorlati koncepciójának a kimunkálását végezték – filozófiai/ideológiai magaslatokba ragadták szellemét. Túlfeszült perspektívája miatt már nem lehetett hasznos pártmunkás, a vele való vitára meg nem volt sem ráérő idő, sem alkalmas ember.

Itthon – a szovjetizálás csúcsidejében – robbant ki a Lukács-pör, amelynek egyik (s talán legfőbb) oka a „marxizmus történelemfelfogásának egyik legfontosabb elvének”, az egyenlőtlen fejlődés törvényének a felelőletése volt. Az 1945-ben (egy szöveggyűjtemény előszavaként megjelent) tanulmány inkriminált passzusa így szólt: „...a történelmi materializmus felismeri, hogy az ideológiák fejlődése egyáltalában nem mechanikusan és szükségképpen párhuzamosan halad a társadalom gazdasági magasabbra növésével. Egyáltalában nem szükségszerű, hogy minden gazdasági, társadalmi fellendülés irodalmi, művészi, filozófiai stb. fellendülést vonjon maga után; egyáltalában nem szükségszerű, hogy valamely gazdaságilag magasabb fokon álló társadalomnak feltétlenül magasabb rendű irodalma, művészete, filozófiája stb. legyen, mint az alacsonyabb rendűnek.” Lukács a XVIII. század francia és a XIX. század eleje német filozófiájának fejlettségét állította szembe Anglia gazdasági teljesítményével, de a minden mondatát éberrel figyelő pártmegbízottak ebből a szovjet kultúra kezdetlegességéről vallott meggyőződésének rejtjelezett üzenetét vélték kiolvasni. A központi utasításra Lukácsra támadó Rudas László felszólítja a filozófust: „rendkívül szükséges és sürgős Lukács elvtárstól megkövetelnünk: nyilatkozzék világosan és határozottan, érvényes-e az »egyenlőtlen fejlődés« állítólagos törvénye a szovjet társadalomra is vagy nem? Más szóval: nyilatkozzék, a szovjet társadalom is

30 Hosszú idő fog még eltelni *Az esztétikum sajátosságáig*, a proletárdiktatúrában egyelőre Lifsicre támaszkodott: „E dolgozat [Marx, Engels és Lasalle vitája a »Sickingen«-ről – K. I. A.] alapvető tendenciája tehát az kellett hogy legyen: bebizonyítani, hogy Marx és Engels esztétikai kijelentései rendszert alkotnak, mely szerves, bár viszonylag önálló része a történelmi materializmusnak.” (Lukács György: *Marx és Engels irodalomelmélete – Előszó*, 1949.)

31 És más egyéb is, amiről V. Adoratsky tájékoztatta (Rjazanov letartóztatása után) az intézmény átszervezésével megbízott P. Judint. Panaszolta, hogy Lukács és Lifsic irodájában, ahol a történelmi materializmus kutatásának kellett volna folynia, Spengler és Husserl köteteket talált, Lenin munkáit vagy a róla szóló irodalmat egyáltalán nem.

32 Az elképzelés bevált, működtött a projekt: „...a szocreál azt veszi át a klasszikus realizmusból, ami abban a leggyengébb, ami potenciális veszélyforrás, mert a legkülönbözőbb manipulációkra, demagóg megnyilvánulásokra ad lehetőséget. [...] ...a szocreál leírható úgy, mint annak a szabálynak az irodalmi megvalósítása, amely lehetővé teszi egy fiktív, ideológiailag átitatott világ létrehozatalát és ennek reális, való világként történő értelmezését.” (Michal Glowinski: *Realizmus és demagógia*, Holmi, 2000. április)

oly gazdaságilag magasabb fokon álló társadalom-e, amelynek irodalma, művészete, filozófiája stb. nem magasabb, mint az alacsonyabb rendű társadalomé, vagyis a kapitalizmusé?”³³ Lukács persze minden gyanúsítást cáfolt, igyekezett jóvátenni a félreérthető, lekicsinylésnek tetsző kijelentéseit, a szovjet írók szorgalmas és lelkes elemzőjévé képezte ki magát³⁴, egyáltalán el akarta kerülni egy újabb Rajk-ügy rávetülő fenyegetését.³⁵ Feltakart a szocialista realizmus propagátorai és perzekutorai mögé. Az egész procedurát annak a Révainak a segítségével vészelte át, aki – bár szintén bírta Moszkva bizalmatlanságát – engesztelhetetlen szigorral tett rendet a magyar művészeti élet magáról megfélemezhető eminensei között. Lukács végül is nem mondott ellent a szocialista realizmusnak, de fel sem adta ettől eltérő álláspontját, amely rigorozitását tekintve vetekedett a sztálini doktrínával.³⁶

Sem Illés Béla, sem Lukács György nem végezte el maradéktalanul a neki szánt feladatot. Illés eltaktikázta magát, rosszul mérte fel az erőviszonyokat, Lukács egyénieskedése (s az a személyes illúziója, hogy egy politikai közösség ernyője alatt önálló felismerésekre juthat) csődöt mondott. Ami utánuk maradt, az a *Kárpáti rapszódia* ismeretlen/olvasatlan betűtömege, és a megjavíthatatlan szocializmus utolsó nagy tatarozási terve. A szocialista realizmust kikényszerítő apparatcsikok nem rendelkeztek Illés anekdotizmusra hajló íráskészségével, Lukács világirodalmi kitekintésű erudíciójával még úgysem, de igen hatékonyan működtek. S ez vitathatatlan érték a politika mindennapjaiban.

III.

A nemzetközi és honi politikai műhelyektől/boszorkánykonyháktól távol, a vidék sajátos kisvilágában meg kellett találni azokat a megfelelő módszereket és végrehajtó figurákat, amelyek és akik kierőszakolhatták a központi akarat érvényesülését. Persze a helyi viszonyok konkrét különösségét nem lehetett kizárólag terrorral, fenyegetéssel, szalámi taktikával, bizonytalanságban tartással stb. átprogramozni, 1948 után is szükség volt némi közbizalomra. Az új vezetők kiválasztása elsődleges szempontjának az elkötelezettség (értsd a vak parancsteljesítésre való készség) számított. Melléjük rendelték a helyi közélet korábban népszerű, de addigra már megfélemlített/korrumpált alakjait, akik személyükkel – ha nem is hitelesítették a változást, de – a folytonosság látszatát keltették, és kölcsönözhetek valamiféle stílusbeli lekerekítettséget a nyers döntéseknek.

33 *Irodalom és demokrácia*. Társadalmi Szemle, 1949. június-július. Rudas ebben a vitáirában egyebekkel is vádolta Lukácsot: megrágalmazza és lealacsonyítja Lenint, lekicsinyl a Szovjetunió vezető szerepét, pártonkívüli álláspontra helyezkedik, „aeposusi” nyelvet használ (sokatmondó elhallgatás), idealista (nem materialista) és irtózik az irányítástól. Egy ilyen bűnlajstrom az ötvenes években!... Lukács áprilisi bon mot-jára is reflektált (csak emlékeztetőül: „A marxizmus-leninizmus csakugyan Himalája a világnézetek között. De a rajta ugráló nyulacska nem nagyobb állat, mint a síkság elefántja.”), Rudas szerint „Lukács számára minden érdekes a cirkuszban, csak az elefántot nem veszi észre”. Rudas és Lukács egyébként régi haragosok voltak. 1941-ben, amikor mindkettőjüket letartóztatták trockista összeesküvés gyanújával (Lukács két hónapot ült a Lubjankában, s csak Dimitrov Sztálinnál történt közbenjárása mentette meg), Rudas ellene vallott a kihallgatásokon. Amikor Rudas 1949-ben végre megkapta a *kilövési engedélyt*, addigra már Szalai Sándoron és Fogarasi Bélán – 1948 áprilisában – begyakorolta a fegyverhasználatot.

34 A felszólításnak engedelmességre hűségüket tett: „A szocialista realizmus fölénye minden régebbi realizmussal szemben, a szovjet irodalom magasabbrendűsége a polgárvál szemben az irodalom egészére, az irodalom összes kérdéseire vonatkozik. Ez a fölény a társadalmi tartalomnak a szocializmusban elért magasabb fokából következik, amely magasabb rendű tartalom magasabb rendű eszméi és művészi problémákat vet fel és segít megoldás felé, még akkor is, ha az egyes írók találta művészi megoldás egészében vagy részleteiben problematikus, sőt nem kielégítő [kiemelés tőlem – K. I. A.]” (Lukács György: *Következtetések az irodalmi vitából*. Társadalmi Szemle, 1950. 7-8. sz.) 1952-es tanulmánykötetében (*Szocialista realizmus*) Fagyjevét, Makarenkót, Kazakevicset is méltatta.

35 Agnieszka Kun (Kun Béla lánya) egy *egy részt-más részt* jellemzésben még 1947-ben bemőszerolta Lukácsot (aki tapasztalata szerint alábecsüli a kortárs szovjet irodalmat), '49-re már minden téren elmérgesedett a helyzet.

36 Scheibner Tamás erről így ír: „Lukács szocialista realizmust illető nézetei és kultúrpolitikai tétellel rendelkező ekkori megnyilatkozásai egy olyan koncepciót körvonalaznak, amelynél a korai Kádár-rendszer és az azt meghatározó Aczél György kultúrpolitikája sok tekintetben megengedőbbnek bizonyult.” Scheibner 2011-es, az ELTE-n benyújtott doktori disszertációjának címe: *Sztálinizmus és desztálinizáció az irodalomtudományban – A szocialista realizmus és az irodalomról való beszéd az 1940-es és 1950-es években*. Varga Mihály disszertációja óta közel fél évszázad telt el, és még mindig... Az ötven évek még személyes, de már történelmi perspektívájáról írásom elején ejtettem szót.

A kultúra szerepe megnövekedett: egyszerre volt propaganda, a lappangó elégedetlenséget lekötő, a tömeget mozgalomba terelő pótcselekvés, a pártpolitikába való felemelkedés terepe és a gondolatrendőrség munkáját segítő szociálpszichológiai mező. A sajtó a központi pártpolitika transzmissziós eszköze volt, és új olvasási stratégiát alakított ki: kihasználta a kevésbé művelt rétegek betűtisztelőjét, a többieket pedig rászoktatta a sorok között való tájékozódásra.

Hódmezővásárhelyt is azért érintette mélyen a sztálini „modernizáció”, mert ígéretes, belső társadalmi változásokat keresztezett, illetve szakított meg. Pontos képét adja ennek a tipikus folyamatnak Balogh István: „Kelet-Közép-Európában [...] felbomlóban volt már a régi paraszti társadalom, de már megindult a paraszti polgárosodás is, megkezdődött, szélesedőben volt a középosztályosodás, viszonylag erőteljes iparosodási folyamat indult be – külső függésben ugyan. [...] ...a sztálini szocializmusmodell, s az ezen belüli iparosítás a magyar (és általában: a kelet-közép-európai) társadalomnak éppen azt a két alapvető rétegét vette célba, amelyek korábban a modernizáció problematika hordozói voltak. Egyrészt a középrétegeket, amelyekre a korábbi modernizációs folyamat meghatározó módon támaszkodott, mind szellemi, mind gazdasági és politikai értelemben, másrészt azt a parasztságot és azt a paraszti életformát, amely már korábban ugyan felbomlásnak indult, de az 1945 és 1948 közötti néhány évben ismét esélyeket kapott az újjászerveződésre, újraéledésre, s amelyre korábban a nemzeti, etnikai identitás mint legvégső támaszra hagyatkozhatott. E két réteg ellenállásának megtörése, egyáltalán megsemmisítése része, s egyúttal feltétele is volt annak, hogy nem pusztán modernizációs modellváltás történt az 1940-es és 1950-es évek fordulóján, hanem megszakadt a modernizáció organikus szerveződésének korábban beindult, meg nem erősödött folyamata is.”³⁷

A parasztpolgári létet a századfordulótól élő, a mezővárosi életmódot és mentalitást gyakorló Vásárhelyre rászakadt a tulajdonviszonyok átalakítása, a kulturális forradalom, majd az egypártrendszer, amely maga alá rendelte a közigazgatást, a végrehajtó hatalmat, a közvagyonná vált termelő egységeket stb. Azt, hogy az ismeretlen, az Óperenciás tengeren túli tőkés társadalmaknál fejlettebb berendezkedés épül itt, hitték is, nem is. A kényszerű, felszíni alkalmazkodás évei és a felejtés évtizedei következtek...

A várostörténet (részben) kidolgozott fejezetei tanúskodnak az ötvenes éveknek a történettudomány számára hozzáférhető tényeiről és tendenciáiról; megmaradtak a jegyzőkönyvek, a statisztikák, a kitüntetések, fotók és egyéb tárgyi emlékek. Ha a hiteles benyomás, *kép* érdekében két jellegadó figurát – akinek a munkássága bevilágítja múltunk takarítatlan sarkait – kellene kiválasztanom az adott korszakból, akkor az egyik mindenképpen Oláh Mihály lenne.

A hódmezővásárhelyi „ötvenes évek” felelős vezetőjét hívták Oláh Mihálynak (megtették országgyűlési képviselőnek, polgármesternek, tanácselnöknek; 1981-től 1991-ig a város díszpolgára). Nem rendelkezett sem műveltséggel, sem diplomáciai érzéssel; türelme, érzék(enység)e sem volt az embertársai lelkében lejátszódó folyamatokhoz, viszont szerette a hatalmat, s szolgáltta azt, aki ezzel felruházta. Kőművesként szabadjára engedett izgága természetét a hivatalban sem fékezte: kiabált, fölényeskedett beosztottjaival. Szocdem és vöröskatona múltja, valamint a szovjetek bevonulásakor tanúsított óvatos (gyáva?) magatartása politikailag megfelelő, közben tartható személyiségre utalt. Ezért a pártvezetés rábízta, hogy ugyan dresszírozná már bele a várost a sztálini szocializmusba! Kiválasztásában/megerősítésében az is közrejátszhatott, hogy a képességeit tekintve túlméretezett feladat kellőképpen lefoglalta, így nem támadhattak nagypolitikai ambíciói. Oláh Mihály nagyon megbízható, helyi elvtárs maradt.

A másik jellegzetes alak – akinek az (irodalmi) ténykedéséről ma alig tudunk valamit – a költő, Varsányi Péter³⁸. Édesapja, idősebb Varsányi Péter igazolt vöröskatona volt, s állítólag alapító tagként részt vett a kommunista

37 Balogh István: *A forradalmi ész kritikája*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1990.

38 Önéletrajzában így foglalta össze irodalmi munkásságát: „1950 óta dolgozom aktívan. Első versem Szegeden jelent meg. A délmagyarországi Írócsoport keretében az ötvenes évek elején csaknem minden rendezvényen szerepeltem. Erről sajtó-dokumentumok is tanúskodnak. Verseim akkor a Szegeden megjelenő Délmagyarországban, a Vásárhelyen szerkesztett Viharsarokban, Szabad Ifjúságban és egy alkalommal a Rádióban láttak napvilágot. Később Makón a múlt hetekben elhunyt Varga Ákossal együtt a Fényszórot szerkesztettem, amelyben verseim is napvilágot láttak. A Tiszatáj ekkor már nem közölt tőlem verset csupán egy alkalommal 1958. -ban. Az ellenforradalom leverése után 1957. februárjában a Csongrád

párt vásárhelyi csoportjának alakuló ülésén. (Valahogy mégsem csinált karriert, mint az ugyanilyen érdemeket szerzett Oláh, sőt, 1953-ban kizárták a pártból.) Az ifjabb Varsányi a szegedi egyetem bölcsészhallgatójaként rendszeresen publikált a kommunista párt vásárhelyi lapjában, a *Viharsarokban*.³⁹ Némi fellengzősséggel ki-jelenthetjük: ő volt a város ötvenes évekbeli dalnoka. Ezek a versszövegek alkalmazkodtak az akkori kultúrpolitika elvárásaihoz, ám rendelkeznek valami sajtóságos *bájjal* is. Szemrevételezésük kiegészítheti a társadalom-és politikátörténetből szerezhető benyomásainkat, különösen az ún. „vásárhelyiséget” illetően.

Itt nem keríthetek sort a verseinek⁴⁰ (bár ez is tisztázandó kategória...) részletes elemzésére, mindössze – a megjelenés időrendjét követve – néhány megjegyzésre szorítkozom. Varsányinak a vásárhelyi napisajtóban való első költői bejelentkezése a *Szegedi éj*, amely április 3-ról 4-ére virradó nap éjszakájának élményeiről szól: a gyár dalol, a híd átfut a csillagot fürdető folyó felett, a villamos dúdol, a kombinát dudál, minden mozgásban van, tetre kész, és főleg – boldog. A befejezés a keletről feltörő, szabadító nap szimbólumával koronázza meg az éjjeli séta történéseit. Az elbeszélte eseménytörténetet a lelkesedés, sőt elragadtatottság felkiáltásai, helyenként a túlfűtöttség artikulálatlan képei szakítják meg. Tudatos megformálásra vallanak a József Attila allúziók (a versindító sor „Az éjszaka mentem hazafelé” az „Éjjel hazafelé mentem” (*Hazám*) variánsa, de az *Ars poetica*, az *Altató*, *A Dunánál* motívumai is feltűnnek), s Kosztolányi *Hajnali részegségének* az ihlető vershelyzete sem kétséges. Varsányi keveri az archetipikus szimbólumokat a szocialista realizmus jelkép-készletével, ál-színesz-tétikus képzavarokba téved, a sorok ritmikája és szótagszáma szabálytalan. Az *eszmei mondanivaló* a Szovjetunió felmagasztalása, a napszaktól független építőmunka állandósága, a költő boldogan vállalt krónikás virrasztása, a *régi és új* klisészerű szembeállítás. Íme, egy rövid idézet:

„Vörös csillag fürdött a folyóba, [sic!]⁴¹
A rendezett rakodópart tövén
Belekiáltott az éjszakába,
Április három boldog éjjelén:

megyei Móra Ferenc Írócsoport titkárává választott, amelyen Rideg Sándor író is megjelent. Miután a megyei Pártbizottság kimondta, hogy csak Szegeden működhet írócsoport, Dr. Szabolcsi Gábornak mindent átadtam és leköszöntem. Prózaírássaim a Csongrád-megyei Hírlapban láttak napvilágot. A nevezett lap verseket is között tőlem rendszeresen. Emellett írtam a Makón megjelenő Marosvidéknek, dunántúli tartózkodásom idején a Vas Népeinek, Vasi Szemlének, Szabad Földnek, Heves-megyei Néplapnak, Pedagógusok Lapjának. Sajtónyilvánosság előtti kritikáim voltak: Osváth Béla, Füleki János, Ökrös László. Különböző antológiákban is helyt kaptam. Így a Budapesten szerkesztett »Új Termés«-ben [itt két verse, az *Aranyzüret* és az *Anyám mesélte* jelent meg; a kötetről kritikát író Pándi Pál – Új Hang, 1952. december – mindkettőt elmarasztalta: ez elsőt idillizmusban, a másodikat formai szabálytalanságokban találta vétkesnek; az antológia szerzői közt találjuk többek között Csoóri Sándort, Szécsi Margitot, Eörsi Istvánt, Takács Imrét – K. I. A.]. a Szegeden szerkesztett »Piros virágok«-ban, valamint a Szombathelyen Palkó István által szerkesztett »Így történt«-ben. Újfent a költészettel való foglalkozással egyidőben tanári munkám mellett helytörténeti kutatásokat is folytattam.” Ez utóbbihoz egy aprócska adalék: Makón volt ipari tanulóokra felügyelő intézeti tanár, amikor a makói József Attila kultúrház irodalmi szakosztályának tagjaként anyagot kezdett gyűjteni Kelemen Lászlóról. (Erről Papp Zoltán tett említést a *Viharsarok* 1954. augusztus 11-i számában.) Nem tudni, mi lett a kutatómunka eredménye, de pár hónappal később, a *Viharsarok* 1954. december 19-i számában Kelemen László (*Emlékezés a magyar kultúra úttörőjére halálának 140. évfordulóján*) címmel megjelent egy cikk – Osváth tollából. (Varsányi az önéletrajzában úgy emlékszik, hogy amikor karri, majd később „összegytemi kultúrservező” volt, a Baróti Dezső által támogatott színjátszó csoportot közösen hozták össze Osváth Bélával.)

39 Varsányinak ezekben az években a *Tiszatáj* is hozta a verseit (pl. 1950. 9. szám, 1952. 2. és 3. szám; 1953. 2. és 4. szám). Az 1950 szeptemberében publikált *Dal a vasraktárról-t újraközölték a Piros virágok* című antológiában, (*Csongrád megyei antológia felszabadulásunk 15. évfordulója tiszteletére*. CsMT VB Művelődési Osztálya, Szeged, 1960.), az összeállításban Kárász József novellája (*Bató meg a zetos*) is olvasható.

40 A tanulmányomban szereplő Varsányi Péter versek időrendben: *Szegedi éj* (*Délvidéki Hírlap*, 1950. április 4.); *Békében – háborúban* (*Viharsarok*, 1951. január 7.); *E lázadó hónap – A hódmezővásárhelyi majolikagyár munkásainak* (*Viharsarok*, 1951. március 18.); *Fénykoszorú* (*Az 1894 április 22-i vásárhelyi parasztzendülés emlékére*) (*Viharsarok*, 1952. április 20.); *Vigyázní kell!* (*Tanitó költemény*) (*Viharsarok*, 1952. július 20.); *Találkozás – Emlékezés Móricz Zsigmondra* (*Viharsarok*, 1952. szeptember 7.); *Anyuskám!...* (*Matók Marika ált. isk. első osztályos tanulónak, s millió társainak ajánlom*) (*Viharsarok*, 1952. október 26.); *Mari néni* (*Viharsarok*, 1952. november 27.); *Piacon* (*Viharsarok*, 1953. február 12.); *Végtelen jövő* (*Viharsarok*, 1953. március 10.); *Tavaszi induló* (*Viharsarok*, 1953. május 1.); *Szülőföldemnek – A hódmezővásárhelyi választói nagygyűlés résztvevőinek ajánlom* (*Viharsarok*, 1953. május 10.); *Béke* (*Viharsarok*, 1953. július 19.); *Levél unokaöcsémhez* (*Viharsarok*, 1954. január 31.); *Tavaszivárás* (*Viharsarok*, 1954. március 18.); *Milliók kovácsa – Makarenko halálának tizenötödik évfordulójára* (*Viharsarok*, 1954. április 1.); *Hatvan év után* (*Viharsarok*, 1954. április 25.); *A nyár katonái* (*Viharsarok*, 1954. július 8.); *Anyám* (*Viharsarok*, 1955. augusztus 20.).

41 A versek helyesírását, az elírásokat és szedési hibákat a továbbiakban nem jelzem; az itt közölték megegyeznek a korabeli nyomdai tükörrel.

Szeged nem rabja már a réginek,
Teremtővé válik itt már a nép!
Kombinát, gyárok, házak épülnek
Alkot a munkás, dolgozik a gép!"

A *Békében – háborúban* a téli táj viháncoló gyermekserégét és a születés ritmusát doboló traktorok és autók szocialista zsánerképét állítja párba a koreai háború rémképeivel.⁴² Az első két versszak egy derűs jövődőt ígérő látványt közvetít, melyet a szemlélő életszeretetének extatikus felkiáltásával juttat a csúcsra. A folytatásban a koreai pusztítás vizionált bemutatása következik, természetesen a vörös zászló (a Szovjetunió) reményt adó jelképiségeivel lezárva. Varsányi nem ír harcoló koreai katonákról, csak síró anyákról és gyermekekről. A verselés pontatlan, gyakoriak a logikai és képszerkezeti szakadások. Ízelítő a szövegből:

„Hol anyák sírását szertehordják
a búzt lehelő hideg szelek,
és felrobbantott falvak füstjei
homályba úzik a kék eget.
Ezt csinálja a tőke vad zsebe!
Igy látlak ma, testvér Korea,
és vörös szíved, melyben ott lobog
a győztes szabadság zászlaja!"

Az *E lázadó hónap – A hódmezővásárhelyi majolikagyár munkásainak* a termelés hősiességét, történelemformáló erejét hivatott igazolni. A (kibogozhatatlan, ugyanakkor túlszínezett) természeti képpel induló (és ezt refrénszerűen, végkicsengésként megismétlő) üzenet egységbe próbálja fogni a népszerűnek gondolt lírányelv és a szocreál szimbolikáját. Az elsődleges jelentést kiegészíti az az öngazolásként is felfogható téma, hogy a költő nem „csak” zengedez, hanem tanúsítja, megéneklei a munka frontján harcolók diadalait. A munkásosztállal való egybeolvadás pátoza és a szabadjára engedett képiség fura keveréke a végeredmény. Szemelvény az üzenetből:

„Tavasszal repül felétek e vers,
ez a legnagyobb, mit én adhatok,
Kísérje munkátok minden percét
s a jövőt már látó álmotok.

Minden váza és virág a vázán
egy újabb nagy győzelem legyen,
izzítsd a kemencét Csillag elvtárs,
hisz bennünk él a történelem!"

42 A koreai háborút elítélő, gyengécske versek tömege láttán így fakadt ki Reményi Béla: „A nép figyel. S felismeri a táltos / szavak mögött az önzést és közönyt, / mely dög-legyekként Koreára száll most / s a gyermekek tejébe mérget önt.” (*Új Hang*, 1952. augusztus) Az MDP Központi Előadói Iroda Kulturpolitikai Munkaközössége 1952 őszén vitát kezdeményezett a kortárs irodalom helyzetéről, s itt zárszavában Révai József, a főideológus megfedte Reményit: „»Döglegyeknek« nevezi Reményi azokat az írókat és költőinket, akik a gyermekeknek is a koreai borzalmakról és az amerikai imperialisták gazságairól beszélnek. Ezt a verset nem lehet irodalmi mérlegre tenni, esztétikailag bírálni. Ilyen versnek nincs helye a mi költészetünkben.” (Hol vagyunk már Révai 1918-as *Tizenegyedik ige* című versétől...; Ebből a sokat idézett rész: „Hát dögölj meg első tanítóm! / Aki mondtad: kenyérral dobjak vissza! / Dögölj meg apám! / Aki mondtad: te is fulladj hisz én is fulladtam. / Dögölj meg anyám! / Aki mondtad: az életem a zúzott szüzességed köszönése legyen.”)

A *Fénykoszorú* – (Az 1984 április 22-i vásárhelyi parasztzendülés emlékére) egyszerre állít emléket a parasztvezérnek és Vincze Jánosnak, Varsányi apai nagyapjának. A címben jelzett fénykoszorú mint valami profán glória övezi Szántó Kovácsot, ugyanakkor ez a tünemény maga a költemény, amely felékesíti a hőst. A forradalmi vers egy a múlt századra rálátó költői lendületvétellel indít, majd expresszív(nek szánt) leírását adja az eseményeknek; a megtorlás részvételteljes ecsetelése után a hálás utókor hangján köszönti az elődöket. Varsányi – a személyes érintettség okán – magát is odafesti a tablóra, mint aki az emlékezet ébrentartásának hivatását tölti be épp. A lírai nagyotmondás hevületében, az események nagyszerűségétől megbabonázva prófétai lázbeszédbe fog:

„A mult század parázsló hevébe
mártom érchangú tollamat,
mert akarom, hogy az idők ködén
áttörjön felvillanó szavad.
Szó és tett, mit századvég gyúrt össze,
lángragyúlt zendülés dallamán,
mint fellobbanó, heves harci tűz
ott perzselt, parasztjaid arcán.”

A *Vigyázni kell* – (Tanító költemény) – allegorikus módon – a népvagyon megdézsmálóra figyelmeztet. Míg a *Szegedi éj* virrasztása az ünnepvárás boldog izgalmával telik, addig a *Vigyázni kell*-ben a csósz szerepét ölti magára a tanító, s figyel az alvó vidék háborítatlanságára. A jól formált, pattogó ritmusú, a gyerekversek hangján deklamáló szöveg a *tücsök – költő* párhuzamnál nem vette figyelembe a La Fontaine mese jelentés-eltérítő kontextusát. A szöveg a tanulság megfogalmazását sem bízta az olvasóra:

„Mert a zsákmány-
éhes „pocok”
vadászatra
éjjel kocog.
Elrabolná
mindened,
kilopná a
két szemed.

TANULSÁG;
Vigyázni kell
szüntelen,
az ellenség
kegyetlen.”

A *Találkozás – Emlékezés Móricz Zsigmondra* egy 1940-ben történt esetet versel meg, amikor a 11 éves Varsányi egy újvárosi vendéglőhöz, a Hajdához (hírhedt „betyárfészek”) kalauzolta a betyárregényeihez anyagot gyűjtő író, aki a végén valami aprópénzzel meg is jutalmazta alkalmi idegenvezetőjét. Móricz bemutatása az írólegendának járó áhítattal történik: olimposzi istenségként lép elénk, ám a későbbiekben kibontakozik közvetlen, emberséges volta. Varsányi nyilván nem érheti be a pusztá dicsekvéssel, ki kell bontania egy a szocialista építés korának szóló tanulságot is. Nem fosztja meg Móriczot a nagyság fényétől, de a múlt embereként vész bele az emlékezés perspektívájába, ugyanakkor éles körvonalakat kap a diadalmas jelen, s még inkább a beláthatatlan jövő.

Az *Anyuskám* – (Matók Marika ált. isk. első osztályos tanulónak, s millió társainak ajánlom) a Békében – háborúban gondolati felépítését ismétli meg. Az idillből átvált a borzalomba:

„Anyuskám,
még nem láttam soha
üvegesszemű holtakat,
kiknek megfagy szája szögletén
a legszebb szó:
Béke!
– Nem!
Nem akarom, hogy megöljenek! –,,

A *borzalom* helyett persze helyesebb *morbidityt* mondani, hiszen Matók Marika első osztályos kislány nyelvhasználata diametrálisan eltér a korosztályától. De minden jó, ha a vége jó: a szülők millióinak harca elhozza a gyermekkacajoktól átölelt Föld boldogságát. Varsányi az ajánlásban először tudatosítja az olvasóban, hogy mindenkor közlendője millióknak szól – s aligha lehet kétséges, hogy az el is jut hozzájuk. A költő feladata – érti meg – a pártos mondandó *szétküldése* nyolcszázmillió felé, miközben egyéni sorsa és érzésvilága csak nyolcszázmilliomodik törtrésze a dolgozók egyetemének. Formai újdonság az *Anyuskámban* a majakovszkijosan lépcsőzetesre tördelt szövegtömb és az anaforikus figurálisítás.

A *Mari néni* egy régi szomszédval való találkozásról, és annak világnézeti hozadékáról szerzett verses beszámoló. A zsáneres indítás után a *költő* ragadja magához a szót, és felelegeti a valamikori közös reménységet, amely azóta valóra vált: „nem isszák a tarlok a kis kanász könnyét”. Mari néni folytatja a megjavult élet dicséretét, végül összegződnék a benyomások: „Öreg szüléinket nem a halál árnya – / de a fúrge-kező, dolgos élet várja.” A négyütemű, magyaros tizenkettesben írt versszöveg külön érdekessége, hogy (a 12-es sorokat felhasználva) hol Arany *Családi körének*, hol Ady *Fölszállott a pávájának*, hol Petőfi *János vitézének* stílusában „közlekedik”.

A formakeresést a *Piacon*-ban folytatja. A szimultán verselésű trochaikus sorok Fazekas Mihály: *Nyári esti dalából* (később Weöres: *Pletykázó asszonyok-jából*) ismerősek, Varsányi ezt ügyesen követi. A hármas tagolású mondandó (szövetkezet vs. kupecsek) szatirikus előhangból, vaskos kritikát és szidalmakat tartalmazó törzsből, és zárlatszerű halálos fenyegetésből tevődik össze. A vers sajátos feszültségét a végig megőrzött, szabályos ritmika és a magát önkívületig felheccelő hang disszonanciája kelti. Mintha Szerb Antal Don Quijote-elemzésében leírtak elevenednének meg: Cervantesnél is nagy önuralommal végbevitt, kötelességszerű őrzőn-gés folyt. Az utolsó három versszakban megfogalmazott átok így szól:

„Nézzetek szét
kupec urak,
ingyen-élő
korcs herék,
Szövetkezet
sátra telve...
– Kell e még több
kell e még!

Vigyázz, vigyázz
lelked, szennyét
csak életed
mossa le:

Mássá legyél
mint ami vagy
a közösnek
embere.

És már látom
temetik is
a habzsoló
piacot,
fejfájára
ezt írják fel:
A zsványáság
nyugszik ott!"

Az alkalomra írt szövegek közül kiemelkedik a *Végtelen jövő*, amely Sztálin halálhírére reflektál.⁴³ A generalisszimusz távozása utáni vákuumban kellett volna valami méltót kiszajtolniuk magukból a dalnokoknak, s ez kinek így, kinek úgy sikerült. Az önmagát túlszárnyalni akaró/készülő Varsányi például oly sok mindent halmoz a versébe, hogy képei komikusan hatnak:

„Reggel az emberek arcát néztem.
Komoran tűntek fel előttem,
s tekintetük
fájó sugarából
képzeletben gyászlobogót szőttem.

Gondolatim tavasz-fuvallatként
megcsókolták az éj-szín zászlót..."

Hiába, no, nagyon nehéz lehetett összeegyeztetni a halál metafizikai árnyalatosságát a dialektikus materializmussal, az elmúlás értelmetlenségét a Sztálinnak tulajdonított magasabb értelemmel. A címben szereplő és slusszpoénként rímeltetett *végtelen jövő* – nem tudatos leleményként – a megérkezni-nem-tudás metaforája is. Így értelmezve: Varsányi ráhibázott a marxi utópia beteljesíthetlenségére.

A *Tavaszi induló* a proletár nemzetköziség és a hazaszeretet fúvószenekarra hangszerelt, harsány fölvonulása. Csupa felszólító mód, dübörgő menetelés, a helyes irányba meghosszabbítható jelen biztos tudata. A szocialista realizmus kulcsszavai tódulnak a költő ajkára. Mint egy nyíratlan bokor ágai indáznak szanaszét a lelkesítőnek szánt szókapcsolatok. Itt kell bevezetnem az ilyen típusú versírás jellemzéséhez nélkülözhetetlen új, poétikai kategóriát, a *komplex képzavart*. Varsányi ennek nagymestere; tulajdonképpen átmenet az avantgárd nyelv-felbontó technikája és a közös érzület (közhelyektől elszakadó, eufórikus) kifejezése között.

43 Sztálin rendszeres címlaptéma volt a vásárhelyi pártsajtóban, dicsőítő ének is született róla egy másik egyetemista, László József tollából. (Így rajongott: „Ezért köszönt dalom üteme Téged! / – milliók ösztönzik üdvözlő szavam – / Kivánom, hogy vezesd a szovjet népet / A kommunizmus útján boldogan [...] Oly jól esik a csípős téli szélben / Szabadnak lenni, mert most az vagyok, / Békében élek és oly szép az élet – / mert fölöttem a Kreml csillaga ragyog.” *Sztálint köszöntöm (a 71. születésnapja alkalmából) Viharsarok*, 1950. december 21.)

Visszatérve a *Végtelen jövő*höz, érdekes (és talán érdemes) volna egybevetni Varsányi siratóénekét Eörsi István: *Sztálin* című búcsú-versével (*Új Hang*, 1953. március – különszám). Ugyanis számos képi- és kompozíciós hasonlóság fedezhető fel a két költő szövege között. (Varsányi és Eörsi is szerepelt az *Új Termés* antológiában – ld. 37. jegyzet; Eörsi Rákosi születésnapjára írt versét (*A szabadító*) Pándi Pál a kötet legnagyobb szabású versének nevezte.)

„Május van, és mindenhol vagyunk.
– Milliók szíve itt dobog! –
Keményen védlek harcos tavasz,
dalok csattogjon szárnyatok!”

Ha ez még fokozható, az a *Szülőföldemnek – A hódmezővásárhelyi választói nagygyűlés résztvevőinek ajánlom*-ban megtörténik. Korábbi írásainak elemeit gyűjti egybe: az „idők végtelenje” a *Végtelen jövő* perspektívájához tér vissza, történelemfelfogását a *Fénykoszorúban* dolgozta ki, a halálos fenyegetést pedig a kupeczek riogatásából (*Piacon*) emeli át. A meggyőzés minden fortélyát beveti: hízeleg, biztat, fenyeget. Ember legyen a talpán, aki ennek ellent tud állni! A vita elhárításának itt a már említett komplex képzavar az eszköze: mielőtt bárkiben kételyek támadhatnának, a szöveg továbbárad, szétszálazhatatlanul, homályosan.

„Szülőföldem, te gigászi áradat
döntésre készülsz nemzetem ölén,
erőd óriás már, s ha kell iszonyú is,
– fejem meghajtom izmod előtt én. –„

Egyedi és szokatlan a *Béke* leplezetlen erotizmusa az egyébként prűd kommunista közköltészetben. A fenti töredék (öl, duzzadó erő, izom) már sejtet egy ilyen irányú hangoltságot Varsányi jelképrendszerében, de a *Béke* végképp egyértelművé teszi a szexus képalkotó potenciá(1)ját. A béke a versindításban nem Picasso galambja, hanem gyengéd és epekedő nő:

„Bíbor virradat tüzes áramában
tesímgatsz, ha nyílik szempillám,
mint szerelmesem égő tekintete
úgy mosolyogsz éltetőn reám.
Te csókolod az arany kalász-tengert,
hogy kigyúljon az aratók dala,
a cséplőgépek mély öröm-zenéje
s kalászt-érlelő napok hajnala.”

A verszárlat enged a konvenciónak, s így húti le a magáról megfélemezett poéta gerjedelmét:

„– És veled megyek diákjaim elé,
felejthetetlen lesz ott majd a nap. –
Szinte látom, hogy repül magasba
kétszáznegyven habfehér galamb.”

*A Levél unokaöcsémhez*⁴⁴– Petőfi Arany Jánosnak írott hexameteres episztolájához hasonlóan – időmértékes

44 A *Levél unokaöcsémhez* fordulópont Varsányi költészetében. Lelkesedése, lendülete ettől kezdve alábbhagyott, noha a fontos szocreál *kulcsszavakat* továbbra is használta a verseiben. A változás mögött családi okok álltak. Édesapját a majolikatelep államosításakor Albert Imre polgármester-helyettes ki akarta nevezni telepvezetőnek, de id. Varsányi – négy elemijére és betegségére hivatkozva – ezt elhárította. Viszont vállalta a művezetést, s ebben a beosztásban dolgozott 1953. január 2-áig, amikor elbocsátották és kizárták a pártból, a következő vádpontok alapján: „Az igazgató, illetve a műszaki vezető helyére akar kerülni. Frakciót alakított ki az MDP üzemi szervezetén belül. A munkához nem megfelelő a viszonya. Késlelteti (»szabotálja«) a szállítást.” (Még az is lehetséges, hogy Oláh Mihály bosszújáról volt szó, aki a négy elemijével bezzeg elvállalta a polgármesterséget!) 1953. szeptember 10-én két illetékes érkezett az MDP KB vizsgálati osztályáról. Kérdezőkódésük eredményeképpen id. Varsányit 1953. október 1-jétől rehabilitálták, és visszakaphatta munkakörét. Költő fia abban az időszakban írta a legelkötelezettebb verseit, amikor az édesapja alkalmi munkákból tengődött, mintha nem tudta volna

verselésben szólítja meg Mikula Jancsit⁴⁵, a munkaversenyben élenjáró rokont. A daktilikus 9-esek, 10-esek (ld. Arany: *Tetemre hívását*) árján úszva adja elő sérelmét: az országos hírre jutott Jancsi elfeledni látszik a családi köteléket, nem válaszol az üzenetekre. Varsányi (a mellőzés valós alánya) úgy hiszi, Mikula Jancsi immár érzéketlen a múlt értékei iránt. Vagyis nem tart ígényt a tapasztalataira – a jelen szuggesztíója kiölt belőle minden múltban gyökerező kötődést, így a rokonérzést is. Ennek ellenére békejobbot nyújt:

„Döntsd meg a régit. De ami benne
holnapi fényre, messze vezet
tartsd meg és rája tetteid várát
építsd magasra. – Add a kezed.”

A *Tavaszcvarás* Makóhoz kötődik, regionális szempontból az Alföldhöz. A Petőfi-féle Alföld-mítosz osztályharcos mezbe öltözik, s a teljes versszöveg azt szolgálja, hogy a végén (rímbeli adu ászként) kivágható legyen, hogy: „osztály nélküli társadalom”. A Varsányinál kompozíciós tényezőnek számító komplex képzavar felbukkan ugyan, de nem hatja át teljesen a szöveget, pillanatnyi fellángolás csupán, utána visszaroskad a rutinba:

„Tavaszb lebben a rügyek nyíló ajkán,
ahonnan illat- nevetés csorog.
Makó határán pezsdítő az élet,
muzsikálnak a nehéz traktorok.”

Alkalmi versnek tűnik a *Milliók kovácsa – Makarenko halálának tizenötödik évfordulójára*, pedig inkább vallo-másos számadás, pedagógusi krédó, az „öreg mester” tanításaira megért főhajtás. Makarenko sírhalmának hosszas emlegetése jobban elmélyíti a resignációt, hogysem a végére biggyesztett felkelő Nap (ld. *Szegedi éj*) ezt ellensúlyozni tudná. Kedélyében a – *Levél unokaöcsémhez*-től érzékelhető – törés tovább mélyül. A *Hatvan év után*-ban (a *Fénykoszorú* újrafogalmazott változatában) a madár-korszakot felváltja a virág-korszak. A szabadon szárnyaló églakó helyére a „röghöz kötött”, illatával csak illékony jeladásra képes növényke kerül. A változást megerősíti a Tóth Árpados felütés, a jambikus 11/10-esek (ki-kihagyó) monotóniája, egyáltalán: a növényi lét szelídebb, organikusabb megidézése a zajos képek forradalmi torlódása helyett. Nem jó a vers, vállalt őszinteségével kitakarja Varsányi menthetetlen szentimentalizmusát, de a *Fénykoszorúnál* érettebb és jobban szerkesztett.

A *nyár katonái* mint formai lelemény emelkedik ki az átlagból. Varsányi korábban is próbát tett a sorok szét-dobálásával, de ez öncélúnak, modernkedőnek tűnt. Ebben, az aratókat magasztaló versében a munka látványát, az ide-oda lendülő kasza pengéjének mozgását jól imitálja a szövegtömb szétválasztottsága, vizuális ritmusa. Az *életért* csatázók hősiességük gyötrelmei felidéz(het)ik az élet és halál természetes egységét, hiszen a kaszás az elmúlás szimbóluma. Hiába jelennek meg a pacsirták, a poros verejtékben fürdők nem hallják, nem látják őket. Katonák, a megmaradás parancsteljesítői. A túlhangsúlyozott „harciság” a finom elvonatkoztatás ellenében – utóvégre – megfelelő szocialista realista művet eredményez.

Az *Anyám* lezárni látszik a tipikus szocialista realista versek sorát. Szonett formájú, a cselédsérelmeket és –sorsot felpanaszló, de forradalmi izgatást, „felbujtást” nem tartalmazó vers. Finoman resignált, a fiúi szeretet megnyilatkozása. A (dialektikus materialista) történelmi idő helyére a transzcendens létélmény kerül a vers-csattanónak szánt „örökkévalóság” felmutatásával. Némileg a mosónős-anyaversek szürke realizmusát követi, de ahogy sikerül eltávolodnia a Kreml csillagának búvőköréből, esztétikai minőséget kap.

elhinni, hogy a volt vörös katonát és pártalapítót bármi bántás érheti. Az egyetemista fiú is bizonyítani akart! ld. Varsányit felmentették ugyan a vádpontok alól, de valószínűleg minden ment a régiben: a vádaskodók a helyükön maradtak – az édesapján viszont ott maradt a bélyeg (később azonban, Lada Ernő igazgatósága idején, a pártszervezet elnöke lett).

45 Idősebb Varsányi Péter öccsének, Mikula Ferencnek a fia (cserépkályhás kisiparosként dolgozott, 1948-ban részt vett a helyi KIOSZ megalakításában).

Ifjabb Varsányit Pétert 1956 novemberében (ahogyan az 1962. januári 3-ai, a művelődésügyi miniszternek írt támogatási kérelmében⁴⁶ fogalmazott: „helytállásáért”) felvették a pártba. Az 1960-as évek viszont megpróbáltatások sorát hozták a számára: balul sikerült házasság, édesapja kálváriája, pályamódosításának sikertelensége⁴⁷.

Legjobban az viselte meg, hogy rajongásig szeretett és tisztelt édesapja, idősebb Varsányi Péter, az egykori vöröskatonna és munkásmozgalmi harcos nem kapta meg a szocialista rendszertől azt, ami szerinte megillette volna. A pártnyugdíjat. Évekig tartó levelezés, bizottságosdi, tanúk meghallgatása, bizonyítékgyűjtés folyt, míg H. Szabó Sándor, az MSZMP városi bizottságának PTO vezetője (az ügy előzményeinek higgadt felsorolása után⁴⁸) ráripakodott idősebb Varsányi Péterre, hogy nem volt SZDP tag⁴⁹, „milyen alapon kér kivételes pártnyugdíjat”, egyébként meg tartsa be a pártfegyelmet!

Varsányit, az ötvenes évek lelkes és pártos költőjét nagyon elkésérítette a családot ért méltánytalanság, és az elszenvedett sérelmek hatására „ellenzéki” körökkel keresett kapcsolatot. Látogatta a Moldvay Győző lakásán tartott értelmiségi összejöveteleket. Erről maga Moldvay (alias Szabó Gáspár) írt besúgóí jelentéseiben.⁵⁰ Moldvay nem ártott Varsányinak, legfőlegbb ráirányította a figyelmet. (Később Moldvay gyakran közölt Varsányitól verseket magánkiadású folyóiratában, a *Délszigetben*.) Ez a megkülönböztetett figyelem vezetett oda, hogy Varsányi Sánta Kálmán⁵¹ szolnoki ismerősének küldött levelét a belügyesek elkapták, felbontták, s az ott leírtak kivizsgálása céljából (az MSZMP politikájának és vezetőinek, a SZU politikájának gyalázása, gyűlöletkeltés) 1970. október 5-től három napra a szegedi rendőrkapitányság fogdájába zárták. A Szondi-teszttel végzett elmeorvosi vizsgálat Varsányinál paranoiás tévképzeteket mutatott ki⁵².

46 A SZTE Jogtudományi Karára való felvételi kérelmének támogatásáért folyamodott, mert majd – mint indokolta – végzett jogászként a fiatalokúak ügyészségén szeretne dolgozni. Fel is vették levelező hallgatónak, az első szemesztert talán teljesítette is, aztán kimaradt. A jog alapos elsajátítására egyéb oka is lehetett az általa említetten kívüli: 1961-es válása óta elhúzódo, szerzeményi közösségről szóló pereskedésbe bonyolódott volt feleségével, Hajgató Margittal. (Szombathelyi ügyvédje 1963-ban már igyekezett lebeszélni a pör folytatásáról.)

47 1969. március 28-án pályázatot adott be a Csongrád Megyei Tanács V.B. Művelődésügyi Bizottságára a Bethlen Gábor Gimnázium meghirdetett magyar-történelem szakos tanári állására. Pályája mégis úgy alakult, hogy 1961-től 1990-es nyugdíjazásáig a hódmezővásárhelyi Dózsa György Általános Iskolában tanított.

48 Idősebb Varsányi Péter 1961. február 24-én kelt levelében kérte a városi pártbizottságtól a pártnyugdíj megállapítását. A megyei párt VB ezt határozatban elutasította, mert – az MSZMP KB döntése értelmében – erre a juttatásra csak a már 1945 előtt is párttagsággal rendelkezők jogosultak. (Id. Varsányi tagkönyvében 1945. január 2. a belépés dátuma, tehát két nappal csúszott le a pártnyugdíjról...) Ezek után mégis két ízben, 1961 nyarán, majd rá egy évre régi párttagokból álló bizottság vizsgálta idősebb Varsányi Péter igényének megalapozottságát, de a meghallgatások és dokumentumok alapján nem igazolták a jogosultságot. Miután idősebb Varsányi 1919-es munkásmozgalmi múltját 1967-ben hivatalosan elismerték, ismét a városi pártbizottsághoz fordult a neki járó pártnyugdíjat kérve. Ekkor tett pontot az ügy végére a vásárhelyi PTO vezetője.

49 Pártügyekhez annyi köze volt, hogy 1935-ös képviselőválasztáson korteskedett Takács Ferenc mellett.

50 Például az 1967. május 3-ai jelentés: „Művészekből álló baráti társaság van kialakulóban Moldvai Győző lakásán. Hetenként jönnek össze, mindig keddi napon, s az este 5 után kezdődő barátkozás, eszmecsere sokszor 10-11 óráig eltart. Vannak állandó vendégek. A festők közül Fejér Csaba, Németh József, az írók közül Kárász József, Varsányi Péter, a műfordító Vincze Ferenc, a kitűnő zongorista Hári Ferenc jár Moldvaihoz rendszeresen.”

51 Sánta Kálmán ugyancsak „problémás ember” volt, (rövidítésekkel, összevonásokkal) idézek egy Varsányinak írt (1969. szeptember 15-ei keltezésű) leveléből: „...a szókimondás nálam sem pénzért megy! Valami ilyesmi bajom nekem is van ám, de hatványozottan! De, hogy Te is tanulj mint tanár, elmondok, hogy egyszer kifejtettem a véleményemet, hogy hogyan képelem a kommunizmust. Mondám: megállapítanék egy létminimumot, és azt kapná úgy a kubikos, mint az orvos, mert hiszen mindegyik elvégzi a munkáját a maga területén. Különbséget csak a családi pótlékban tennék, hogy mennyi a család. Nos, erre azt a választ kaptam: »Sánta elvtárs, egyenlősdit nem játszunk, ilyen sohasem lesz, de nem is lehet!« Akkor, kedves Péterkém, Te mit akarsz?”

52 Dobai József, a vásárhelyi Szántó Kovács János Munkásőr Parancsnokság parancsnoka 1966. március 16-án kelt levelében a következőket írta Varsányi Péternek: „önvédelmi fegyvertartás iránti engedély kérelmét az illetékes szervek nem találták indokoltnak, ezért elutasították. [...] nem személye ellen volt kifogás, a felhozott indokok [...] az önvédelem jogosságát kellően alátámasztani nem tudják.” Ez a kérelem önmagában még nem utal üldözési mániára, de az évekkel később adott elmeorvosi diagnózis talán önbeteljesítő jóslatként kezdett működni. 1986-tól Varsányi (különböző hivatalos szerveket és személyeket folyamatosan zaklatva) azzal vádolta szomszédját, Aradi Bálintot, hogy az életére tör. Széleskörű levelezésében egy a legmagasabb körökig nyúló, ellene irányuló városi összeesküvés koncepcióját vázolta, és a veterán édesapját is fenyegető veszélyre figyelmeztetett. Hogy ezt miként képzelte, és kiket nevezett meg bűnösökként, azt a hagyatékában fennmaradt levelezése tartalmazza.

A letartóztatásának históriáját nemcsak visszaemlékezés formájában hagyta ránk⁵³, hanem verset is írt róla. (A kéziratban sok az áthúzás/javítás, itt csak a szerző által meghagyott szöveget közlöm.)

„Letartóztattak. Ok: izgatás.
Csak négy kopó kísért autón.
Otthon? Faggatás. Házkutatás.
Szabad élet ez? Avagy vadon?

Vallattak. Párnás ajtók mögött.
Két gumibotos megmotosztott.
»Csak egyetlen toll. Nincs nálam több
eszköz. A hegye szinte ragyog!«

Majd magánzárka, csupasz priccse.
Ez szabadság? Kádári luxus.
Így politikáltam a csenddel,
mert bennem akadt már minden szusz.”

1970. október 5.

A dátum tanúsága szerint a vers a szegedi fogdában keletkezhetett, miután a „ragyogó hegyű tollat” elfelejtették elvenni tőle. Bár ez nem valószínű... A vallatás ténye és légköre érthető módon még sokáig nyomasztotta. Szintén kéziratban maradt az alábbi két protest-dal⁵⁴.

„Haza találtam

Ültem magánzárkában,
mint politikai rab.
Éjjel-nappal vallattak
a volt pártállam alatt.

Izgatóként kezeltek,
durván vagy negédesen...
Ma már tudom, rengeteg
magyar ember volt velem.

Akkor csupán sejtettem,
mint tagadó renegát,
hogy a »szent« diktatúra
itt sem alkothat csodát.

⁵³ Varsányi Péter: *A hatalom hálójában*, Juss, 1989. június, 57-60. old.

⁵⁴ Azért humorérzékéről is tanúskodik (egy éveig szerkesztett, de soha meg nem jelent kötetbe szánt) bökverse: „Sej, ha egyszer... // Sej, ha egyszer Sárhelyre költöznék, / Sajti Imre titkárnője lennék. / Napok alatt való lenne álmom, / lenne bizony kiutalt lakásom! // Sej, ha egyszer Sárhelyre költöznék, / Csatordai titkárnője lennék. / Megcsókolnám, megölelném érte, / megmutatnám... bugyikámat, szép-e? // Hej, bizony én Sárhelyre nem megyek, / a törvények titkárnője leszek! / Nem kenyerem az efféle módi, / jegyezze fel Imris meg a Tóni!”

A munkás sor sarjaként
töretlen vallom ma is:
A bűntelenek ellen
az erőszak bajba visz!

A cenzor-vérűséget
felejtsetek csendben el...
E szabad gondolatra
majd a jövőre felel.

Büdös főzelék és lötyty
volt az én étkezem rendre.
Hidd, így »ajándékozott«
a rezsim történelme.

És a gazdag káderek?
Dúskálkodnak szüntelen.
Látod? Nekik ezt adta
a szovjet történelem.

Szegény voltam. Az vagyok.
Bízom az igazságban.
Tudtam akkor is, ma is.
Végre haza találtam."

A második (befejezetlen) vers érdekessége, hogy arról a „góréről” szól, akihez a hatvanas évek közepén még (baráti tanácsra⁵⁵) költészeti útmutatásért kellett volna fordulnia.

„Nem lett belőlem miniszter,
sem képviselő vagy egyéb...
Robotoltattak elégszer
minden eszkábált ünnepért.

A góré tószájában hűség,
barátság, függetlenség volt.
A hallgatóság közönyét
nem úgy becsülte, mint a bort.

Aki többet tudott és mert,
azt fegyelmezte, áztatta,
vagy a köréből elszelelt.
Tudta, visszaér a csápjá.

55 Varsányi aggodó jóakarója Szigeti János volt. A neki elküldött *Felidéző emlékezés* c. Varsányi vers kapcsán írta: „A vers egzisztencialista hatást kelt. Olyan ez a költemény, mint egy modern francia dráma, ahol a hősök minden lépését a szorongás és a félelem érzése hatja át. [...] Belenéz az ember a versbe, és beleborzad. Hogy miért? Mert kilátástalan alapérzés uralkodik a költeményben. [...] Egy sor ilyen vers után, ha nem is az ördögé leszel, de feltétlenül az egzisztencialistáké. Ezt pedig nem szeretném, mert a Görbe utca csendje, Susán »tűzvarázsa« más ihletet rejt. [...] Az élet »dibdabságai« helyett költeményeidből az Alföld ritmusa dobogjon...”

A pohos »góré« párttag volt.
Közismerten: plecsnivadász.
Imádta a bort, disznótort,
a zabálás csodálatát...

A tömjénező, besúgó
őnála otthonra talált,
és mindaz, ami neki jó...
Közben papolta az arányt.

Én vörösbáró nem lettem.
Magánzárkát viszont kaptam –
ezerkilencszázhetvenben!...
Rút politikai voltam.

Majd évekig figyeltettek..."

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy Varsányi Péternek az ötvenes években írt versei sokkal ígéretesebbek voltak. A torz ideológia, a rigmusokra aggatott politikai akartság mögül elő-előcsillant az olvasottság, a magyar költői hagyománynak való megfelelés „tudós” imitációja, s nem utolsó sorban a nem-mímelt lelkesedés őszinte pillanatai⁵⁶. A hatvanas évek depressziója Gorbacsov peresztrojkájáig tartott, utána egy finoman ironizáló, megbölcösült hangot próbálgatott (bár magánleveleiben tajtékzott), sajnos a régi formaérzék és igényesség nélkül. Ez teszi őt az „ötvenes évek” hamisítatlan dalnokává: részesült az „új isten” sugárköréből és a romok hűvöséből is.

IV.

A helyi politika követte, a sajtó pedig tolmácsolta a pártközpont útmutatásait. A cikkek témaválasztása, hang-ütése, a laptükörben való elhelyezése hordozta a brosúrayelv mögé rejtett szándékot. A kultúrpolitika az aktuális irányvonal szolgálóként serénykedett. Főleg a frissen alakult, a támogatóit és a meggyőzhető jámborakat összegyűjtő kisközösségekre figyelt, s előszeretettel szervezett látványos akciókat és ceremóniákat. Emellett folyamatosan végezte a művészek ellenőrzését. Az irodalmi termést a tudatipar robotosai, a napilapok szűrték; ott például szükség volt versre: lám, a költő is velünk van, aki már nem garabonciás vagy eszelős tekintetű, kócos népvezér, hanem a „lélek mérnöke”.

1948 februárjában egyelőre Farkas János gépésznek a vásárhelyi villanygyárat búcsúztató rigmusait közölte a Vásárhelyi Független Újság:

„Valamikor régen, majdnem ötven éve
Villanylámpa gyult a város sötétjébe,
Mutassa az utat, merre van a járda,
Izzó drót-szemével néz az éjszakába.
[...]

⁵⁶ Noha ez utóbbi egyáltalán nem esztétikai kategória...

Lenn a tó alatt van édes szülőháza,
Innen fut ki szerte minden idegszála.
Itt forog a kerék, amin sok-sok drót van,
Hogy küldjön áramot szerte-széjjel nyomban.
Ettől búcsúzunk most elérékenyűlve,
Mert a távvezeték tört döfött szívébe!
[...]
Nem teszünk koszorút, szemfödelet rája,
Emlékét tartjuk meg a szívünkbe zárva:
Vásárhelynek is volt saját villanygyára!"

Ugyanebben az (évben és) hónapban, szintén a Vásárhelyi Független Újságban jelent meg Pócsy Mihály Lajos⁵⁷ zöngeménye egy atyafiról, aki a 60 ezer pengőért telepített, új nyilvános végével járta meg. Pócsy Mihály Lajos egyébként a legendás Pócsy Miska fia, aki a századforduló népszerű verselője, tréfás párbeszédék (*Turungel és Bajmóci*) szerzője volt. Pócsy Miska kultusza a '20-as, '30-as években ívelt fel, különböző magánmecénások (Székely János polgármesteri irodaigazgató, Hézső Sándor iparos) kiadói támogatásával.⁵⁸ Idemácsolom egy rövid írását:

„A hűtlen

Ott térdeltem lábaidnál,
Mint egy oltár előtt,
Te is fogadtad, hogy szeretsz,
Csakúgy, mint azelőtt.

Azt mondad, hogyha nem hiszek,
Szívbánatodban elvérzel,
Pedig akkor is ott állott
Sifonodban egy »fúrvézer«.

Ez az a stíl, amely a múlt század első felében a legközelebb állt az irodalom iránt érdeklődő vásárhelyi nagyközönséghez.⁵⁹ Nem csoda hát, ha az elismerésre vágyó verselők ehhez próbáltak igazodni, például az orosházi Jászai-Horváth Elemér⁶⁰, akinek „a barátja noteszából kiírt három remek kis versét” a *Vásárhelyi Független Újság* 1948. július 4-én, „*Szép Magyar versek*” főcímmel közzétette.

57 Pócsy Miska 1909-ben, 53 éves korában halt meg tifuszból, a fia, Pócsy Mihály Lajos később kulákliszta kerület, és börtönbe csukták.

58 Részletek Pócsy Miskát méltató írásaiból: „...szól hozzánk úgy, ahogyan senki más nem beszélt, mert beszédében ott él a vásárhelyi földnek ősi illata, méze, zamata és íze.” „Megilletődik a vásárhelyi magyar ember, mikor a Pócsy Miska nevét említik. Mikor Pócsy Miska édes beszéde zendül.” „...elkövetkezett a Te nagyságod elismerése és beteljesül rajtad a magyar költők sorsa. Hova-előbb ércebe öntött szobor hirdeti majd, hogy a miénk voltál. Nem is a késő utódok, hanem kortársaid emelik majd az örök emléket; azok, akik még közöttük éltek, azzal sem törődtek, hogy meg van-e a mindennapi betevő falatod. De akik ráeszméltek, hogy mindnyájunknak hitelezője vagy.”

59 Még egy adalék a korabeli ízléshez: Endre Béla festőművész, aki egy finom úrnak és igazi társasági embernek számított a pokróc-mororú Tornyaihoz képest, korántsem volt annyira népszerű, mint a felesége. Zsóca asszony magyar nótákkal és műdalokkal bájolta el a matinéin és a dalesztein a vásárhelyi nagyerdeműt. Zsóca asszony lelkesedett a költészetért is: megőrizte és a *Vásárhelyi Független Újságnak* közlésre átadta Juhász Gyula ismeretlen versét, amelyet a költő a Tisza szálló és vendéglő céges papírjára firkantott le. (Eszerint Juhász első szerelme egy vásárhelyi lány volt.) Endre Béla halála után Zsóca asszony trafikot vezetett, ennek bevételeiből élt.

60 Babitsnak a Nyugat 1933. 10-11. számában Jászai-Horváth Elemérről írt nekrológja a vidékiségebe belesüppedő, ám ennél többre hivatott tehetség „különös magyar sorsát” ecseteli: „Először a Nyugatban láttam nevét, nagy virtuozitással megverselt, parnassien irányú költemények alatt... [...] Mindinkább szűk körre vonult vissza érdeklődésével; gondolom, otthoni, szülővárosabeli dolgok foglalkoztathatták, öröklött kis birtokának gondjai, ahová mind gyakrabban tűnt el s mind hosszabb időre, talán jól élni, jó borokat inni, s pattogó rímeket faragni a Borszem Jankónak. [...] Az irodalomhoz már csak a jó élcek és szép rímek szerelme kötötte. [...] Most tűnődöm, valóban az volt-e ő, aminek itt most, a halálára gondolva hevenyészetten lerajzolom – vagy pedig egészen más?”

Mindezt azért fontos felidézniük, hogy érzékeljük: a fiatal Varsányinak a személyi kultusz idején írt verseiben meg-megránduló, a klasszikus modernség második hullámának és a népi irányzat szemléletmódjának ismeretére valló reflexei – tudatos versépítő szemponttá válva – továbblépést jelenthettek volna a helyi lírában. Sajnos ezt megakadályozta a szocialista realizmus művészetellenes doktrínájával való azonosulása. Verseiben felsejlik ugyan Kosztolányi, József Attila stb., és nyilvánvalóan fontos számára a népiesség XIX. századi nagyjainak öröksége, de ahelyett, hogy ezzel *dialogizált* volna, konfúzus álforradalmiságba tévedt. Ráadásul „formájában nemzeti, tartalmában szocialista” oeuvre-je nem terjedhetett túl a közvetlen környezet adta témákon és élményanyagán⁶¹, kivéve a Szovjetunió magasztalása vagy a távoli népek szabadságküzdelmének vizionálása. Nincs is Rákosit isteníítő verse, amiként a *Viharsarok* sem publikált ilyet helyi költőtől, még „népünk bölcs vezérének” 60. születésnapján sem.⁶²

Varsányi Péter írásait, s egyáltalán: a szocialista realizmus szuggesztíója alatt verselgetők munkásságát – vaskos anakronizmussal – akár jellemezhetnénk Arany János: *Irányok* című tanulmányából kiindulva. Arany a Petőfi költészete után tódulókat, a majmolókat fedte meg, akik az eredeti költészethez szükséges művészi öntudat híján „egyhangú zümmögéssel” csüggesztik kortársaikat. Azoknak a társas köröknek öntik a verseket valami feladott tárgyról, melyeknek ízlése nem kíván jobbat. A mesterkedők, e másodrendű elmék „a költészet agglégényei, kiket a múzsa már fiatal korukban kikoszarzott, mégsem szűnnek bosszantani udvarlásukkal”. Arany mégis türelmes volt, hiszen tudta, hogy „sok középserű kell, hogy a zseni kiemelkedhessen”, sőt: „Az a fiatal pásztor, ki oly keservesen ríkatja tilinkóját, az a paraszt legény, ki egyszer életében jajdült fel négy sor panaszos dalra, az a híres mesemondó vagy babonás képzelgő, vagy a minden alkalomra élcet pattantó 'exprofesso' vőfély stb. lehet, éppoly »született« költőnek bizonyul, ha alkalom és mód nem hiányzik a benne rejlő alaptehetségnek minél több példa látása s utánzási ösztön által leendő kifejezésére.” S most ugorjunk egy századot: miután a Rákosi-korszakban sem alkalom, sem mód nem nyílt a versíró ösztön követésére, maradt a mesterkedés, a nem teljesen üres, de nem is figyelemreméltó „művészi” tömegtermelés. A szocialista realizmus időszaka „a versek csinálásában való mesterkedés” aranykora volt, amely úgy foszlott szét, hogy a mennyiség – a dialmat törvényét cáfolva – sosem csapott át minőségbe. Varsányi Péter egy vidéki (kis)mesterkedő volt, talán jobb is az átlagnál, mondjuk úgy, Berei Farkas András modern *inkarnációja*.⁶³

61 Elég sok mindent elárul a pártlapok szerkesztési elveiről a *Délvidéki Hírlap* 1949. december 28-i számában olvasható üzenet, amelyben Tar Ferencné pusztai parasztszöny (?) által beküldött versre reagál az ítéző, Moldvay Győző: „Az egyszerű, őszinte emberek megnyilatkozásai, ha faragatlan is a forma, sokszor melegebbek, hatásukban mélyebbek minden művészi hangnál. Forróbbak, mélyebbek, mert ezek az emberek munkájukba öntik az ihlető alany iránt érzett végtelen rajongásukat, tisztelő szeretetüket, igaz meglátásaikat.

De nem haragszik meg Tar Ferencné, ha arra kérjük, forduljon most már környezete felé, a parasztköről írjon, énekeljen többet, az ő világukat vigye közelebb a városiakhoz.”

Az újságban közölt, Tar Ferencné pusztai parasztszöny verséből kiemelt szemelvény így hangzik: „Világítson késő századokba / fényetek, mely lángból-tűzből való / Példákat ne elmosódó kép legyen, / de érces hang, igaz csatára biztató. / Daloljatok a viharban is, / szálljon dalotok dübörögve zengve, / s a tűzzé váló alkotó szikra / világokat olvasszon egybe.”

62 Rákosiról/Rákosihoz bárki írhatott ódát, de megjelenni csak a kvalitásosnak ítélt munkák jelenhettek meg. Erre valóban a legjobb irodalmárok vigyáztak, így a hatvanadik születésnapra kiadott ünnepi antológiát két kiválóság, az osvátí érzékenységgel szerkesztő Réz Pál és a szintén kifinomult ízlésű Vas István állította össze. Tanulságos összehasonlítani a Kardos László: *Rákosi Máttyás alakja a magyar költészetben (Irodalomtörténet, 1952. február)* című tanulmányban szereplők névsorát a jubiláns kiadvány szerzőgárdájával. Akik Kardosnál még „labdába rúghattak”, de az angyalok karából kimaradtak: Juhász Ferenc, Gereblyés László, Hegedűs Géza, Gellért Oszkár, Kuczka Péter. (Juhász Ferenc épp „büntiben” volt *A jégvirág kakasa* éretlennek ítélt humora miatt.)

63 Ha a vásárhelyi óidők valamely literátus személyével kellene párba állítanom Varsányi Pétert, akkor a hódmezővásárhelyi születésű Berei Farkas Andrásra, „a versek csinálásában való mesterkedés” ismert alakjára esne a választásom. Varsányi ugyanúgy a kor „nemeseihez” szegődött, s ha nem is –vándorolta, de szubverzióra hajlamos természetének köszönhetően körbetanította az országot, ám a poétasággal és a maga ajánlásával soha fel nem hagyott.

A szocialista realizmus a nagypolitika kreatúrája volt, amelyet – átélve és/vagy vállalva – képviseltek a hatalmi övezet ezzel megbízott illetékesei, és gondoskodtak az eszme, s különösen az ebből aktuálisan származtatott gyakorlat vidéki érvényesüléséről is. Bármily különös, de Varsányi vezér-síratója vagy László József Sztálint éltető verse egy Moszkváig futó politikai idegrendszer testazonos sejtjei voltak.

Félárnyékban

A Napkelet vitája a neonacionalizmusról

Nem akarunk mindig félművészekben ülni, nem akarunk mindig nyomorogni és nélkülözni, pusztulni és tengődni, hanem az erkölcs és tudás hatalmával meg akarjuk hatványozni a magyar munka termelékenységét, és ennek a termékeny munkának révén módosabbak, e révén függetlenebbek és mindenekfelett öntudatosabb magyarok akarunk lenni.
(Gróf Klebelsberg Kuno: A magyar neonacionalizmus¹)

Tormay Cécile folyóirata, a *Napkelet* egy régi lexikon szerint a *Nyugat* hatását akarta ellensúlyozni; egyébiránt „célja az volt, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a konzervatív és nacionalista írókat tömörítse maga köré, s így [...] támogassa a Horthy-rendszert.”² A névadás – bár utal Ignotus lapjára – szerintem a *Napkelet* kezdeményezői köréhez (Magyar Irodalmi Társaság) tartozó Klebelsberg Kuno kultuszminiszter filozófiai érdeklődésével függött össze, s olybá vehetjük, mint Spengler: A *Nyugat* alkonya második kötete magyarországi „repciójának” részét. Ami pedig a lap közvetlen politikai céljait illeti, azok aligha maradtak rejtve a *Nyugat* szerkesztője előtt; mégis akadt mindkét folyóiratban publikáló szerző (Szerb Antal, Halász Gábor, Kosztolányi Dezső, Németh László), és a *Nyugat*ban foglalkoztatott, de a *Napkeletet* bojkottáló író (például Szabó Dezső³).

1928-ban a *Napkelet* vitát indított Klebelsberg neonacionalizmusáról⁴. A program a *Néptanítók Lapjában* (61. évfolyam, 3-4.) és a *Pesti Naplóban* (1928. január 1.) is megjelent. Kornis Gyula egyetemi tanár, akit 1927-ben vett maga mellé Klebelsberg államtitkárnak, bizonyosan a neonacionalizmus első, amolyan advocatus diaboliaként szolgálatot tevő kritikusai közé tartozhatott, és spengleriánus, „masszív” kultúrpeszimizmusával a neonacionalizmus hangsúlyozottan pozitív tartalmakra építő, a spekulációt kerülő kimunkálására készíthette a „Grófot”. (Milyen érdekes: Kornis egy 1927-es kötetében – A magyar művelődés eszményei – használta a neohumanizmus kifejezést!⁵)

Az egész neonacionalizmus-komplexum napirendre tűzése Magyarország külpolitikai elszigeteltségének enyhülésével (Lord Rothermere cikke: Hungary’s Place in the Sun és az olasz közeledés) vált időszerűvé, és mérsékelt sikereket hozott a középosztály közéleti aktivitásának a konszolidáció mellé állítása tekintetében.

1 Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917-1932). Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Glatz Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990., 434-439. oldal

2 Magyar irodalmi lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. II. kötet, 338. oldal

3 Romsics Ignác úgy tudja, hogy Szabó Dezső kezdetben sokat írt a *Napkeletbe* (Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 206. oldal), noha az eddigi legteljesebb Szabó Dezső bibliográfia (Budai Balogh Sándor – Hartyányi István: Szabó Dezső bibliográfiája. Szenci Molnár Társaság. 463 oldal) nem tartalmaz erre vonatkozó adatot. Itt jegyzem meg, hogy Szabó a húszas években két hullámban fejtette ki a magyar jövőt előkészítő programját: először 1921-ben, a *Virradat* cikksorozatában, majd ’23-ban az *Auróra* és az *Élet és Irodalom* hasábjain (Új magyar ideológia felé). A *Napkelet* 1928-as kampánya idején az *Előőr*s többször és gúnyos hangon támadta Klebelsberg személyét és neonacionalizmusát. – Szabó írásai: Az Egyke (Neonacionálista ballada unserm Kunogewidmet); L’Aplomb (Kulturfölényzeti tragikus eposz és neonacionálista tömeghumor).

4 Az elnevezés heves vitákat váltott ki nyelvész körökben. Zolnai Gyula tíz évvel a „Gróf” halála után, még 1942-ben is visszatért Klebelsberg szöveleményére, bírálván a fölösleges, idegenszerű összetételt. (Neomagyarország. *Magyarosan*, 1942. XI. évfolyam, 1. füzet, 6-9. old.)

5 Németh László Neomaterializmus című cikke (az író hagyatékában talált kézirat alapján az *Életmű* szilánkokban első kötetében szerepel; Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 123-125. oldal) a jegyzetíró szerint 1926-ra datálható. Miután a cikkben említett *Napkelet* pályázatot 1928-ban tették közzé, és a „Világvárostól elrabolt esték” ugyancsak ’28-as Párizsi tartózkodására vonatkoztak, amikor hotelszobájában naphosszat csak Proustot olvasott, megoldja azt a dilemmát, hogy miképpen „neózhattot” Németh két évvel korábban, mint Klebelsberg. A Neomaterializmus keletkezési dátuma helyesen: 1928.

Stílusbeli pozitívuma, hogy korántsem volt annyira direkt és erőszakos, mint Gömbös Gyulának a népi írók lekötöztetésére törekvő, és „új szellemi front” fedőnévvel indított kísérlete 1935-ben⁶. Klebelsberg (és Bethlen) a húszas években még szemben állt a forradalommal és az ellenforradalommal is; a neonacionalizmus – kis túlzással – konzervatív „harmadik útnak” készült, amelyről (Németh László részben párhuzamos teoretikus működése folytán⁷) hamarosan levált a népi „harmadik út”.

Surányi Miklósnak a világpolitikát, a nemzetgazdaságot és Klebelsberg programját egyaránt érintő írásával⁸ nyitotta meg a lap hasábjait a felelős szerkesztő, Tormay Cécile a neonacionalizmus vita előtt⁹. Surányi kissé okoskodó, de alapjában lelkesítőnek és a klebelsbergi irányt népszerűsítőnek szánt cikke három lényeges megállapítást tett. 1. Az olasz nacionalizmus államrendje Szovjet-Oroszország világtanácsköztársaságot akaró diktatúrájához képest mentes a bűnöktől és az aljasságtól¹⁰, az amerikai stílusú demokratikus unióval szemben viszont európai megoldást ad a háború okozta válságra. 2. Magyarország a trianoni katasztrófa után nem rendezkedhet be gazdasági önellátásra; gépek és iparcikkek termelését hiába is erőltetné, egyedül az élelmiszeripar és a mezőgazdaság fejlesztése hozná meg a kívánt eredményt. (A cikk szerzője a végén azon dohogott, hogy „érthetetlen és túrhetetlen, hogy a magyar ember dupla áron fizesse meg egy-egy protekciós gyárállalat silány termékeit, s ezzel szemben a szegedi paprika, a kecskeméti barack, a dunántúli sertés, a tokaji és badacsonyi bor és makói hagyma potom áron kerüljön a külföldre, és méregdrágán jöjjön vissza hozzánk mint feldolgozott finom külföldi különlegesség.”) 3. Klebelsberg elképzelése alapvetően helyes, szögezte le Surányi, ám hiába vár a kultuszminiszter új nacionalizmust, amikor még a régivel is hadilábon állunk. Az ó-nacionalizmus sincs seholy, ez az érzés (vagy szenvedély) már nem vezérli igazán sem a népet, sem az intelligenciát. „Aki a nacionalizmus gondolatát diadalra akarja vinni, annak ott kell kezdeni a dolgot, hogy megértesse a nemzettel: nincs más modus vivendi, mint a magunk nemzeti erejére támaszkodó önálló és teljes államélet, mint öncél” – vonta le a következtetést. Surányi utal Mussolinira, aki nem ugrik be a konföderációs típusú utópiáknak (a megvalósult szovjet és amerikai modell Európában nem kívánatos), de nem rokonszenvezik a lejárt és lejáratott XIX. századi nacionalizmus önelégült tespedésével sem.

Surányi cikke után maga a célszemély, Klebelsberg Kuno szólalt meg a folyóiratban¹¹, s levélformában tudatta Tormayval (is), hogy leginkább milyen irányba szeretné terelni a diskurzust. Elegánsan jelezte a vita majdani résztvevőinek, hogy a szerkesztő egyetértett vele abban, hogy jelenkori nacionalizmusunknak (Ausztriától való elszakadásunk után) már nem a germanizáció elleni küzdelem a küldetése, illetve a területi veszteségek sajnálatos módon okafogyottá tették nemzetiségeink magyar szellemű átnevelését.

6 József Attila 1929 novemberétől havi 100 pengőt kereső szerkesztője volt az *Előőrnek*. Szabó Dezső hetike stílusában bele is kötött Klebelsbergbe (Kultúrfőlények haditanca, Bűbáj). Az új szellemi front kapcsán viszont, a *Szocializmus* 1935-ös májusi számában, főleg Zilahyra és az írókra zúdítja rosszsallását.

7 Ezek a korai teoretikus írások az új írónemzedék kürtzavaként harsantak fel. Indokoltabbnak érzem a Népiesség és népiség párba állítását Németh „neonacionalista” vitacikkével, mint mondjuk a Faj és irodalommal való hallgatóságos összekapcsolását. (Lásd Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. Püski, New York, 1983., 36–37. oldal és Mária József: Németh László irodalomszemlélete a Készülődés korában = Németh László irodalomszemlélete. Csokonai Könyvtár, Debrecen, 1999., 154–173. oldal)

8 Surányi Miklós: Új nacionalizmus. *Napkelet*, 1928. január 15., 100–106. oldal

9 Bizonyára volt valamiféle (ha nem is közvetlen) egyeztetés Tormay és Klebelsberg között a neonacionalizmus *Napkeletben* történet népszerűsítésének módjáról. Ha így történt, akkor a Surányi cikk és Klebelsberg vitára hívó levele tulajdonképpen csak formális kezdeményezése volt az eszmecsereinek. A vita valójában Surányi megszólalásától számítandó.

10 Feltételezem, hogy a *Napkeletben* kevésszer írták le Lenin nevét, és munkásságát sem ismerték vagy követték pontosan, mert Surányi Miklós élő és szervezkedő bolseviknak mondta, s ijesztgetett vele a húszas évek végén. Fokozásképpen a sárga veszedelemről is rittyentett egy fél mondatot, mert nyilvános titok, hogy a versengésben elfaradt Európát hamarosan előzöni a Kelet.

11 Gróf Klebelsberg Kuno levele a *Napkelet* szerkesztőjéhez. *Napkelet*, 1928. február 1., 213–214. oldal

Klebelsberg három meghatározó ponton korrigálta Surányit. 1. Az író-publicista túl készséges volt egy főhivatalnok elképzelését nagydobra verni, mondjuk úgy: a jelszavak szintjén. Az ő(mármint Klebelsberg) gondolatmenetét csak ürügynek tekintette saját közírói érényeinek megcsillantására. Ezért levelében világosan leszögezte, hogy írókat, művészeket és tudósokat, szellemi felelősséggel bírót, a közvetlen hivatalos befolyástól mentes értelmiségieket volna be szívesen a vitába. 2. Surányi „túláságosan tapadt a napi eseményekhez”, hiányzott szemléletéből a magasabb perspektíva. Ráadásul a neonacionalizmust – idejekorán – politikai mozgalomként mutatta be. Klebelsberg újfent hangsúlyozta, hogy a neonacionalizmus első szakasza kulturális-irodalmi természetű. Úgy aránylik a Klebelsberg és Bethlen elképzelte új nemzeti epochához, mint a felvilágosodás kora a reformkorhoz. Nem kell politikát erőltetni egy éppen formálódó, egyelőre felülről sugalmazott nézetrendszerre. 3. Klebelsberg finoman, de félreérthetetlenül elhárította a Mussolinival való példálózást. Az olasz fasizmusnak a magyar viszonyokra vonatkoztatható, irányadó szerepét több helyütt kétségbe vonta vagy tagadta: a napi politika mellőzése, a németellenesség anakronizmusának elvi megfogalmazása (az olaszimádat ellensúlyaként), és különösen az „*olasz hazafiság megfegyverezőjének*”, Camillo Benso Cavournak említése a Mussolini előtti főhajtás helyett, mind ezt a célt szolgálták. A választása sem véletlen esett a nemzeti liberális Cavourra. A tekintélyes, XIX. századi politikus-hivatalnok¹² nemcsak időben állt távol a jelenkori politika hőseként parádézó Mussolinitól, de alkati, izlésbeli okokból is jobban ínyére volt Klebelsbergnek, mint hatalommániás kortársa. A *Napkeletben* közzé tett levelét azzal zárta, hogy miután a neonacionalizmust (az ügybuzgó emberek kezén tönkrement és bornírttá váló) nacionalizmus kényszerítette ki, Isten ments, hogy Surányi megint nacionalizmusra kezdje nevelni a hazát.

Mátrai Rudolf hozzászólása¹³ nem adott merészen új irányt a neonacionalizmus értelmezéséhez: helyeselte, hogy Klebelsberg nagyon is praktikus módon intézte a nemzet megszilárdítását, s a továbbiakra tekintettel olyan posztulátumokat sorolt fel, mint hogy a munkásosztályt kulturálisan, a középosztályt szociálisan, az elitet pedig az európai szellemiség elsajátításának vonatkozásában kell megerősíteni. Mátrai gyengécske írása a falu és a város különbsége megszüntetésének óhaján át egy új hőskor harangjainak tompa kongatásáig merészkedett.

Mályusz Elemér a „neoromantikus éra nemzeti érzéseként” definiálta a neonacionalizmust.¹⁴ Nézete szerint a felfrissült hazafiság a liberális-demokrata tanok elnyomta romanticizmus újjáéledését eredményezi majd. A neonacionalizmus akkor teljeseedik ki, ha az értelmiség lesz a társadalom vezető ereje. Ez egyet fog jelenteni az elitváltással, amelynek előkészítését épp a kultuszminiszter úr végzi a Collegium Hungaricumok alapításának/elterjesztésének fáradtságos munkájával. Mályusz úgy gondolta, hogy minél előbb végbe kell vitetni az értelmiséggel a történelmileg reá tartozó feladatait, különben a pallérozatlanul maradt ország továbbhaladásának útját (végzetesen korán és felkészületlenül) a munkásság jelöli ki. Felhívta Klebelsberg figyelmét, hogy a reakciós erők készek arra, hogy elposványosítsák az új eszmeáramlatot. Mályusz történelmi fontosságúnak és sürgetőnek érezte a neonacionalizmus programját, mert végrehajtása nélkül (feltételezése szerint) vagy a bolsevizmus, vagy a protestantizmus képviselte népi-nemzeti modell tér vissza. Egy polgári Kossuth (Klebelsberg?) lesz az, aki a soron következő feladatot vállalni tudja – jövendőlte Mályusz.

12 „A cavouri eszmeiség három fő forrását a (főként francia) felvilágosodás ideológiai tanítása, a francia forradalom történelmi leckéje és az angol liberalizmus gyakorlati példája szolgáltatta. A felvilágosodástól »örökölte« Cavour racionalizmusát és optimista hitét a haladásban, a »fények terjedésében« mint a »polgári fejlődés« alapjában. Széchenyivel és Eötvössel összhangban vallotta, hogy előre jutni csakis szellemi alapon, »kiművelt emberfőkkel«, s nem »vad erőszakkal« lehet. Ennek megfelelően ítélte meg – s részben el – a francia forradalmat: [...] úgy találta, hogy az kezdetben kinyilvánította ugyan a felvilágosodásnak a »modern társadalmat újjászülő eszméit«, később azonban terrorjával kikiszlatta, vérözönbe fullasztotta ezeket. A haladást, állította, nem a »felforgatás«, hanem a reformpolitika biztosítja. Ezért állt közelebb – ha nem is a szívéhez, de az eszéhez bizonyosan – a franciánál az angol út [...]: újfent Széchenyire emlékeztető »anglomániájáért« adták neki a »Mylord Camillo« gúnynevet.” (Madarász Imre: Cavour és az olasz nemzeti liberalizmus. <http://www.vigilia.hu/1998/11/9811mad.html>) Épp azon is elcsodálkozhatnánk, hogy Klebelsberg Cavour példájával milyen pontosan előrevetítette a cavouri érényeket nélkülöző politika veszélyeit, azokat a vermeteket, amelyeket nem múlhatott el a '30-as évek Magyarországa. (Klebelsberg 1932. október 11-én halt meg, szívrohamban.)

13 Mátrai Rudolf: Neonacionalizmus. *Napkelet*, 1928. február 15., 289-291. oldal

14 Mályusz Elemér: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. *Napkelet*, 1928. február 15., 291-295. oldal

Husztai József volt az első a *Napkelet* neonacionalizmus vitájában¹⁵, aki megpendítette a revízió egyelőre halk és lágy húrozású hangszerét. Fogadkozás vagy fenyegetőzés helyett szinte csak maga elé morfondírozta: „előbb-utóbb eljön az idő, mikor az elcsatolt területeken az elnyomás következtében máris beállt kulturális veszteségeket majd egyik napról a másikra pótolnunk kell.” Husztai cikkének nagyon világos alap gondolata, hogy a tudósképzés a sikeres revíziót követő időszak elemi szükségseit fogja kielégíteni, és biztosítja azt a vezetőgárdát a nemzet számára, amelynek kitartását és erkölcsét a tudományokba való elmélyülés alkalmi edzették. A főiskolák dolga ezután szociálbiológiai (?) hivatásuk betöltése, a vezetők kiválasztása és kitaró munkára nevelése, mert korábbi neveltjeik, az úgynevezett elit képtelenek és gyengének bizonyult arra az áldozatos életre, amely a katasztrófák után is a megmaradás életerejét sokszorozza szét a nemzetben.

Hajnal István, mint történész, jól megértette Klebelsberg Kunot¹⁶, a Magyar Történelmi Társulat elnökét,¹⁷ hogy „egy előre elképzelt korszakot” kreált gyakorló politikusként. Sőt, már nevet is adott neki: a történetírás egykor a neonacionalizmus koraként említi majd (a kultuszminiszter úr kedvéért...). Hajnal, aki mégiscsak a múlt megtörtént, s illetően módon rögzített eseményeivel került szakmai viszonyba, Klebelsberg jelen idejű történelem-barkácsolását látván, előzékenyen a lehető legszűkebbre vonta cikkében az élet és a historikum közti távolságot. A történelemtudomány annyira gazdagon áradó anyaggal dolgozik – állította –, hogy a kronológia már-már a mindennapok küszöbéig ér. Élet és historikum egymást értelmezi, kinyújtott kezünkkel megragadhatjuk az eltűnt időt, s még tán az eljövendőt is. De ahogy az ember a jelenidejével a legóvatosabb, mert az hat ki közvetlenül a jövőjére, úgy a jelenbe átprezentálódott múlt szemléletét sem szabad túlzásba, sem hamis utakra vinni. A történettudománnyal nem tanácsos visszaélni, mert az élethez való túlságos közelsége miatt akár össze is zavarhatja valóságérzékünket. Hajnal István, amikor az élő történettudományról beszélt, Klebelsberg vállalkozásához kívánt jó szerencsét.

Török Pál írásában¹⁸ röviden felmérte a nemzet erejét: eszerint fogy a népesség, vagyonosodásunk a szűkre szabott vámvonalak közt vesztegel, a műveltség terjesztését pedig céltalannak mutatja a tanult osztály nyomora. Végelemzésben rábólintott Klebelsberg neonacionalizmusára, mert bizonyítottan látta, hogy a magyar nemzeti érzés múltunk során mindig újabb és újabb tartalmat nyert, illetve kétségtelen tény, hogy „a nemzetek haladásának vonalát tudatos agitációval irányítani lehet”. Példaként Marx Károly iskoláját említette, hogy lám „a modern szocializmus, amely elméletben fölöslegesnek hirdet minden agitációt, a gyakorlatban mestere az agitációnak”. Török Pál érdekesen (némileg ironikusan) kötötte össze érvrendszerében az egy-örök magyar nacionalizmust a politikai agitáció legújabb kori, bolsevista változatával. A látszat ellenére mindebből nem az derült ki, hogy Klebelsberg nemzeti alapon szocialista, vagy – horribile dictu – a nemzeti érzést bolsevista típusú propagandával manipuláló kalandor lenne, hanem és főleg a történelmi mozgástér tágassága tétéleződött itten. Az Árpád-háztól Marxig, az idők kezdetéig visszanyúló bizonyosságtól a legújabb társadalomelmélet önmagát félreismerő (hazug?) kétségességéig.

Dóczy Jenő a kiegyezéstől számította¹⁹ a magyar nemzet, a „világtörténelem mithikus lényének”²⁰ hirtelen eltűnését. Az azóta tartó csendes sorvadás erkölcsi tartásunk elvesztéséből következett, hogy a végére ne maradjon más, mint egyének és osztályok pusztá érdekszövetsége vagy érdekarca. Dóczy ugyanezt a folyamatot figyelte meg az irodalomban is: Vajda szerencsétlen és visszhangtalan kirohanásait, külön siráimait Mikszáth és Kiss János népszerű, társadalmiasult témái váltották le. Tulajdonképpen csak Aduyt látta alkalmasnak elkiáltani a baj

15 Husztai József: Főiskoláink és a nemzeti eszme. *Napkelet*, 1928. március 1., 375-377. oldal

16 Hajnal István: A múlt a jelen szolgálatában. *Napkelet*, 1928. március 1., 377-381. oldal

17 1917. február 16-án választották meg Klebelsbergert a tisztségre.

18 Török Pál: Neonacionalizmus. *Napkelet*, 1928. március 15., 447-448. oldal

19 Dóczy Jenő: Jegyzetek a nemzetszerelemről. *Napkelet*, 1928. március 15., 448-454. oldal

20 Szerb Antalnak 1926 decemberében egy érdekes cikke jelent meg a *Napkeletben* (X. szám, 990-992. oldal) A magyarság mithikus arca címmel. Ebben a középkori magyarságról kialakult képen töprengett, s írt olyan szerbantalos, kicsit frivol, mégis elgondolkodtató sorokat, mint „Lehet, hogy volt egy Magyarország, melyről még semmit sem tudunk, de érezzük néha megmagyarázhatatlan intuícióban. Mert jól ismerjük királyaink történetét, de a magyar lélek történetéről még oly keveset tudunk.”

nagyságát,²¹ az ő viharmadár hangja volt az egyedüli figyelmeztetés az alvóknak. Aztán jött a szocializmus vörös csillaga, a nyers történelmi materializmus és az internacionalizmus. Dóczy a hozzászólását az olaszok méltatásával zárta, a Carta del Lavoro-ból idézett, tisztelegve Mussolini maholnap történelmivé magasodó alakja előtt. A befejezés émelvű, patetikus, de nem fasiszta propaganda. Mondjuk úgy, hogy Dóczynak felrögzíthető a történelmi veszélyérzet hiánya... Az ő pátosát kölcsön véve: a nemzetéről való fecsegés dagályában sajnos épp Mussolini kalózhajójába kapaszkodott a fuldokló.

Németh László a fiatal magyar író arcát rajzolta meg²². Vagyis a sajátját; pontosabban azt a profilt, amelyet az új generáció arcéleiből „átlagolt”, s egészített ki személyes vonásaival. Írása valószínűleg felkérésre készült, átsütött rajta a bizonyítani akarás láza, bele-beleállt az aforisztikusság görcs²³. Újdonság, hogy a *Napkeletben* (!) az Adyt dicsérőkkel szemben Petőfi mellé állt, leginkább fiataltsága, a nemzetért vállalt áldozatának pátosza és plebejus természetessége miatt²⁴. Németh két javaslattal állt elő: 1. a népből kell középosztályt teremteni, hogy a vezető intelligencia a néppel érezhessen 2. külpolitikai irányultságunkat ne az erőviszonyok, hanem az erkölcsi minták irányítsák²⁵. A *Napkelet* neonacionalizmus vitájában a javaslattevők többsége Mussolini-ról áradozott, egyedül Németh okozhatott meglepetést a maga Gandhi-imádatával. A vértelen szabadságharc ideája megfelelt Klebelsberg programja kulturális hangsúlyainak, és megvilágította a kultúrfőlény kis népekre alkalmazható jelentését; példának okáért az indiaiak helytállása a hódító angolokkal szemben pontosan kifejezi a kultúrfőlény antiimperialista lényegét.

Ritoók Zsigmond – néhány korábbi vitázóhoz hasonlóan – már azzal is beérte volna, ha a köznapi értelem-ben vett nacionalizmus érzése tölti el honfitársait, és nem ragaszkodott annak fejlettebb, a körülményekhez alkalmazkodó változatához²⁶. Ritoók elsősorban a korrupciót és a kontraszelektív purgálta volna ki a társadalom életéből, mert megfigyelése szerint a Deák, Görgey, Arany, Szinyei Merse, Hőgyes típusú élehetetlen magyarok háttérbe szorításával a nemzet legfőbb tartalékaitól zárta el magát. A polgárosulás ösztönözte szemfülesség, életharc diadalt aratott ugyan a lassú mozgású, magának való magyarokon, de a mohó középszer – gátlástalanságának szabad kiélésével – korlátozta a nemzet hosszú távú esélyeit (jövőjét?). Ritoók cikke – általános igazságai mellett – zavaros fejtegetésekbe bonyolódott; fajbiológiai és eugenetikai kutatásokról, vérségi öntudatról zagyvált. A kultúrfőlény konkrét (és ilyen módon kielégítő) tartalmát nála az extenzív fejlődés eredményeképp megvalósuló revízió adta.

21 Dóczyt korábban személyes ismeretség kötötte Adyhoz, tagja volt a baráti körének. A *Napkelet* vitázóinak sorában azok közé tartozott, akik a *Nyugattban* is publikáltak. (Dóczy János Aranyról írt munkájáról József Attila közölt kritikát az *Előőr*s 1929. december 14-i számában.)

22 Németh László: Új reformkor felé. *Napkelet*, 1928. április 1., 535–539. Az írás szövege megjelent az életműkiadás utolsó kötetében (Németh László: Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 38–44. oldal), erősen megcsonkítva. A jegyzet szerint ezeket a módosításokat még Németh László végezte el a hatvanas évek végén, amikor a kötet anyagát benyújtotta a kiadónak. Ennek ellentmond a szöveget gondozó és a jegyzetapparátust összeállító Grezsa Ferenc nekem 1990-ben tett szóbeli közlése, miszerint az általa a nyomdába leadott korrektúrát valaki (!) felülvizsgálta, majd törölt és ártírt bizonyos részeket. A *Napkelet* és a Sorskérdések változatát összehasonlítva felismerhetünk bizonyos cenzurális tendenciákat. Terjedelmi okból itt csak néhányat közlök: „Trianon istencsapásának van egy fénysávnvi előnye is...” helyett „Trianonnak van egy fénysávnvi előnye is...”; „Román, szláv és germán népek gyűrrűjébe verve” helyett „Szláv, román és latin népek gyűrrűjébe verve”; „nagyon kell küzdenünk a nációkat szétforgácsoló államhatalom túlzásai ellen” helyett „nagyon kell küzdenünk a nációkat kínzó államhatalom túlzásai ellen” stb. Sajnos a szakirodalom esetenként nem a forrásból dolgozik, így a Németh irodalomszemléletét elemző (már idézett) Mária József sem vehette figyelembe az általa hivatkozott Új reformkor felé századvég-képét, amely teljes egészében kimaradt a Sorskérdésekből, vagy Bárdi Nándor, aki szintén a csonkított szövegre volt kénytelen támaszkodni (Bárdi Nándor: A minőség főlénye. Németh László és a revízió. *Korunk*, 1997. 11. szám, 52–78. oldal).

23 A Németh-irodalomban általánosnak mondható vélekedés, mely szerint a korai elvi tanulmányokban valamiféle vissza-szabódezső-sődés figyelhető meg (nagyjából 1927 második felétől 1928 első hónapjaiig) csak részben osztom. Ezeknek az írásoknak a nyelvi megformáltsága egy korábbi periódust, az önképzőkori korszakot idézi fel. (Kitűnő érveket ad ehhez Fűzi László: Németh László fiatalkori levelei. *Alföld*, 1980/12. 75–92. oldal.)

24 Vagy egyszerűen csak lendületben volt; ugyanis a *Napkelet* cikkével nagyjából azonos időpontban jelent meg egy Petőfit méltató írása az *Erőben*. (Németh László: Petőfi Sándor. *Az Erő*, 1928. április, 24–27. oldal)

25 Az Új reformkor felé máig legtöbbször idézett mondata Németh nacionalizmus-definíciója volt: „tudom, hogy a magyar nacionalizmus legnagyobb képviselőiben sosem volt a más mellének szegezett kés, mindig csak a fejünkre sújtó bunkó ellen felemlt kar.”

26 Ritoók Zsigmond: Nacionalizmus – neonacionalizmus. *Napkelet*, 1928. április 15., 620–623. oldal

Dékány István cikkének²⁷ közlése mutatta, hogy Tormay valóban vitát akart. Ritoók kínosnak mondható fajbiológiája után Dékány mindjárt így intonálta írását: „Rendkívül szerencsés körülménynek tartom, hogy legújabbán a »faj« homályos gondolatát mindinkább felváltja a »nemzet« történeti kategóriája. Napisajtóban, valamint a magasabb rendű publicisztikában egyaránt épp a »faj« gondolatán épült fel számos elmélkedés magasra törő fellegvára anélkül, hogy az alapot megvizsgálták volna; e homokra épített fellegvárak düledeztek, és sorra összeestek. [...] A nemzet már »történeti egység«, az idő szüleménye, alkotás, nem pedig determináló fátum, mint az állítólagos »faj«, hanem szabad képződmény, századok tényleges erőkomplexumainak összetevődése, szintézis. [...] ... káros volt a faj képletét előtolni hamis prófétáknak s naiv álmodozóknak...” Dékány történelmi fejtegetéseinek veleje, hogy a XIX. század eltömegesedése és az ezzel járó elsilányulás az arisztokrácia hiányából fakadt. Nincs demokrácia arisztokrácia nélkül; a tömeg nem saját kiválóságainak letaszításával szerzi meg jogai kiterjesztésének lehetőségét, ugyanis nem az arisztokrácia áll jogi és szellemi felszabadulásának útjában. Az ilyen módon magára maradt sokaság barbársággá zülleszteti a kiválóság különbségétől is megtisztított (valójában megfosztott) demokráciát. Dékány István modern kultúrarisztokrácia után sóvárgott, amely demagógia nélkül is magabiztosan birtokolja a tömegvezető habitust. Szerzőnk ezért mélyen hallgatott Mussoliniról; vélhetően nem hitt a vezér-elvben. Nem egy politikai zseni eljövételét szomjúhozta, hanem bízott abban, hogy a demokrácia nem marad szellemi (arisztokratikus) irányítás nélkül.

Bognár Cecil a cikkének végén megint „mussolinizott” egy kicsit, az olasz férfiú távoli fényével megvilágítva Klebelsberget²⁸ (akinek, mint láttuk, ez több szempontból sem hiányzott). Azonban (és elsősorban) – az elkerülhetetlen aktualizáláson túl – fejünkre olvasta mindenkori hibáinkat. Összegyűjtötte a magyar nacionalizmus (Bognár életerőt ért nacionalizmuson) gyengéit, s ezt a keserű kipárolgású csokrot átnyújtotta a korabeli olvasónak (is). Eme fogyatkozások többsége ma is megáll, így jobb, ha nem tartalmi összefoglalásban adom elő, hanem Bognár friss, indulatos szavait idézem: „Találkozunk erős nacionalista érzéssel, amely néha túlzott sovinizmusba megy át. Nem tudjuk megérteni és értékelni más népek valóban értékes tulajdonságait, e mellett mégis csodálatos szuggesztív hatással van ránk minden, ami idegen. Megbámuljuk kritika nélkül más nemzetek sajátos szokásait, hagyományait, de szégyenlenénk a magunkéhoz ragaszkodni. Sokszor saját értékeinket is csak akkor ismerjük fel, mikor már a külföld felfedezte és elismerte őket.

Túlzott önéretünk néha nem tűri meg a jóakarató kritikát sem, máskor pedig flagelláns módjára saját magunkat ostorozzuk.”

Moravcsik Gyula a neonacionalizmus tudományos tevékenységben megnyilvánuló lényegét a hungarológiában látta: „a neonacionalizmus szülötte: a hungarológus” – szögezte le. Írása²⁹ jobbára ennek a szépreményű, összefoglaló tudományszaknak az elvi megalapozása kívánt lenni. Mussoliniról szót sem ejtett, s amikor a német szellemtörténettel példálózott, azt is politikai hátszándék nélkül tette. Csak a módszer volt fontos, nem annak németisége. Egyébként is a nagy kutatási irány – Moravcsik szerint – a Kelet lesz. Tehát sürgősen létre kell hozni a Magyar Keletkutató Intézetet. A Nyugatról (és az azzal kapcsolatos dolgokról) mások hitelesebben és jobb pozícióból nyilatkozhatnak. A hungarológia Moravcsik olvasatában egyenlő a magyar érdekű keletkutatással³⁰.

Mariay Ödön terjedelmes (és ehhez képest semmitmondó) cikke³¹ egyetlen konkrét követelést fogalmazott meg: jó volna, ha Klebelsberg támogatná néhány új művésztelep létrehozását. A templom és az iskola mellett álljon ott a művésztelep is; ez méltó a neonacionalizmus cél- és értékrendszeréhez.

27 Dékány István: A nemzeti eszme renaissanceának kérdéséhez. *Napkelet*, 1928. május 1., 685-688. oldal

28 Bognár Cecil: Magyar nacionalizmus. *Napkelet*, 1928. május 1., 688-691. oldal

29 Moravcsik Gyula: Neonacionalizmus – nemzeti tudomány. *Napkelet*, 1928. június 1., 850-854. oldal

30 A témáról általában és Németh László vonatkozásában: Kovács Imre Attila: Leltár előtt. *Hungarológiai dilemmáink és Németh László. Hungarológia*, 2000. 1-2. szám, 67-78. oldal.

31 Mariay Ödön: Művészet és neonacionalizmus. *Napkelet*, 1928. július 1., 54-59. oldal

Halász Gábor hozzászólása³² volt a legérdekesebb, s kétségkívül az egyik legjelentősebb mozzanata a vitának. Vele és általa egy konzervatív közéletesség jelent meg a cikksorozat végén, amely idegenkedett a romantikus zsenikultusznak a politikába való átláthatásától, és borsódzott a háta az Aranyék eltorzult szellemi örökségének tartott népiség nemzetiséget hangsúlyozó elfogultságától. A húszas években bontakozó népi mozgalom emblematikus alakjait (Adyt, Móriczot, Szabó Dezsőt) is bátran bírálta, noha Adyt némi-
leg leválasztva a többiekéről³³. Halász nyugatos értékrendjét mutatta az Arany iránti tisztelet, illetve hogy Ady számára sikerült kibúvót találnia az öncélúság vádjá alól. Móriczcal és Szabó Dezsővel más a helyzet; ők egy összeszűkült népi karaktert álmodtak egyetemesnek, s noha nem balkanizálódtak el, mint a derékhad, mégiscsak egy rossz ígézet foglyai maradtak. Nem tudták megakadályozni a nemzeti gondolat elsekélyesedését. Halászt a népi-nemzeti vonallal való elégedetlenség sem tette polgári radikálissá, a „nemzeti” apálya nem sodorta szabadelvű oldalra, kiállt a Habsburgok és a történelmi arisztokrácia mellett. Esménye az osztrák kultúrkörbe való bevonódásunk idején megszokott európai horizont volt, amely a sajátunkká vált latin kultúra vívmányait Európa-szerzte közkinccsé emelte.

Dávid Lajos dolgozatában³⁴ az egzakt tudományok sajátos magyar vonásait firtatta, s ennek eredményeképp két dolgot minősített közfigyelemre érdemesnek. Az elsőt egy Than Károly és Liebig között lezajlott párbeszéd részletével szemléltette: „A világhírű müncheni kémikus azt kérdezte Thantól, hogy milyen nyelven ad elő? És nagyon elcsodálkozott a feleleten, hogy magyarul. Ez a felelet két okból nem elégtette ki Liebiget: először azért, mert – szerinte – a magyar nyelv fejletlen a kémia tudományos tárgyalásához, másodsor azért, mivel a kis nemzetek tudásainak kizárólag (szóban is, írásban is) valamely világnyelven kellene működniük a maguk, nemzetük s a tudomány érdekében. E világnyelv a magyar tudásra nézve – Liebig szerint – elsősorban a német lehetne.

Az első okra vonatkozóan azt kérdezte Than müncheni kollégájától, hogy tud-e magyarul? S mikor kiderült, hogy Liebig csak mások véleménye alapján beszélt a magyar nyelv fejletlenségéről, akkor megmagyarázta neki, hogy bár ő is német anyanyelvű és elég későn tanult meg magyarul, mégis ötöd, sőt negyedrésszel rövidebbek magyar dolgozatai, mint német fordításai, a szabadság minden kára nélkül. A másik okra vonatkozóan kifejtette Than – fél napig tartó együttlétük alatt –, hogy a különböző nyelvekkel különböző színezetű és irányú gondolkodások járnak. Ez pedig rendkívül fontos – mint megannyi különböző fegyver és harcmódor – az ismeretlennel való harcunkban. Speciálisan a magyar nyelv annyira eltér – világosította föl Liebiget budapesti kollégája – a többi európai nyelvtől, hogy az emiatt erősen eltérő magyar észjárás kivételes fontosságú úgy az önálló kutatásban, mint mások eredményeinek ellenőrzésében.”

Dávid másik fontos mondandója az volt, hogy az egzakt tudományok magyar művelőinek itthoni megítélése is problematikus, mert sem a hivatalosság, sem a közvélemény nem lát ok-okozati összefüggést a kutatásokba való anyagi befektetés aktuális tehertétele és a távoli jövőben jelentkező haszon között. A húszas évek végén Dávid Lajos maga sem gondolhatta, hogy a cikkét záró Hegel aforizma (Minerva madara sötétben kezdi röpködését) mennyire baljóslatú, és más jelentéseket is hordozó lesz hamarost.

A *Napkelet* neonacionalizmus vitájának végén Surányi Miklós készített összegzést³⁵, de nem magát a disputát summázta, hanem Klebelsberg új könyvének kivonatát adta (ez a kultuszminiszter neonacionalizmus témában írt publicisztikáinak és beszédeinek gyűjteménye volt). Surányi újból és makacsul tisztán politikai kategóriát kreált a neonacionalizmusból, a felgyűlt bölcsész- és természettudós okoskodások dacára. Kiindulópontja természetesen a klebelsbergi állásponttal egyező volt: „a nacionalizmus nem faji és nem nemzetiségi elv, a nacionalizmusnak fajelméleti szempontból való értelmezésével mi magyarok semmire sem mehetünk...”, s pontosan ebből következtetett arra, hogy „jogunk, sőt világtörténelmi és kulturális kötelességünk felszabadítani az erdélyi

32 Halász Gábor: Neonacionalizmus. *Napkelet*, 1928. július 15., 150-152. oldal (Halász igen fiatalon, munkaszolgálatosként halt meg 44 éves korában.)

33 Ady költészete nála még így is a kor bomlásterméke; tragikus pátosza és nyugatéhsége – bár kénytelenül, de – egy helyben topogott.

34 Dávid Lajos: Az egzakt tudományok neonacionalizmusa. *Napkelet*, 1928. augusztus 1., 225-229. oldal

35 Surányi Miklós: Neonacionalizmus – Gróf Klebelsberg Kuno összegyűjtött újságcikkei. *Napkelet*, 1928. augusztus 15., 303-308. oldal

oláhokat, a felvidéki tótokat és a nyugat-magyarországi németeket Nagyrománia, Csehszlovákia és Ausztria jogtalan imperiuma alól, mert a magyar nemzetnek az erdélyi román, a felvidéki tót és a nyugat-magyarországi vagy temesi német éppoly elválaszthatatlan és organikus eleme, mint az alföldi magyar." A revízió követelése tehát nem a fajvédelem vagy a magyar sovinizmus magától értetődő következménye, épp ellenkezőleg. A befogadott nemzetrészek iránt érzett történelmi felelősség parancsolja ránk a revíziós politikát.

Surányi Miklós kitűnő zornaliszta volt, tudta, hogy bármilyen szellemesen formulázza meg az ismert tények és a főhivatalnoki intenciók alapján a neonacionalizmus mikéntvalóságát, a dolgok úgylis a diplomáciai hátsó szobákban és a hatalmi osztozkodás játéktermeiben dőlnek el³⁶.

36 Azért nyilván az sem mindegy, hogy miként fogunk egy téma feldolgozásához... Találtam olyan elemzést, amely „Horthy fasisztoid rendszeréből” kiindulva eljutott Szabó Ivánnak, a Magyar Demokrata Néppárt egykori elnökének szó szerint idézett nyilatkozatáig (Hegedűs Sándor: Klebersberg Kúno [sic! – K. I. A.] neonacionalizmusa. <http://magyar-irodalom.elte.hu/ezredveg/9909/9909.htm>). Hegedűs ebben a cikkében, webmesteri figyelmetlenség folytán, következetesen Klebersberget (!) írt. Az viszont már hivatkozási probléma, ha Klebersberg szövege („ha faji álláspontra helyezkednénk, akkor [...] baj lenne a Zrínyiekkel, József Náddal, Petőfivel, Damjanichcsal, Erkelrel, Munkácsyval, Semmelweiszel...”) úgy köszön vissza a dolgozatban, hogy „írásaiban, előadásaiban [ti. Klebersbergében – K. I. A.] több helyütt »magyar fajról« beszél, valójában ő (helyesen) etnikumra gondol. Nem vélekedhetett másként, különben meg kellett volna tagadnia a Zrínyieket, Petőfi Sándort, Munkácsy Mihályt, Liszt Ferencet és még igen sokakat.” Hegedűs Sándor itt azt a történetet mondta vissza a Grófnak, amit tőle tanult...

A forradalmak reformálhatatlanságáról

Egy – a múlt század közepének irodalompolitikájáról szóló – kiadvány¹ szerint „Míg Révai 1946-ban Petőfi Sándor kapcsán a reformkor és a felszabadulás utáni fejlődés rokon vonásait emelte ki, addig 1948-ban a két forradalmi folyamat hasonlóságairól írt.”² Vagyis a kommunista párt által gyakorolt politikai közbeszéd a '40-es évek közepén (talán óvatosságból, taktikai megfontolásból) még a reformkor mentalitás- és kultúrtörténeti bázisán nyugodott. A későbbi fejlemények viszont sem történelmileg, sem politikailag, sem „néplélektanilag” nem igazolták ezt a párhuzamot. „Közvetlenül a háború után még a magántulajdonon és piaci automatizmusokon alapuló gazdaság működött az országban, s a politikai és a kulturális életben alig korlátozott pluralizmus érvényesült”,³ ám néhány év alatt végbement a pártok Népfrontba terelése, felszámolása,⁴ az állami és egyéb intézmények durva központosítása, végső soron Magyarország szovjetizálása. Az 1940-es évek végén már senki nem gondolhatta komolyan, hogy Révai az 1848-as forradalom radikalizmusát akarná aktualizálni, egyszerűen csak birtokba vette, retorikailag kisajátította ezt (az új hatalmi viszonyokhoz alkalmazható) hagyománytörténeti elemet.⁵

Révai József a Politikai Akadémián 1946. március 16-án megtartott beszédében (beszédével) két szimbolikus összefüggést üzent: az 1945-ös változások történelmi jogfolytonosságát, a múlt századi reformkorhoz mérhető hősi romantikáját, valamint ezeknek a jelenkori viszonyokkal való kapcsolatát, végső soron a forradalom belátható időn belüli eljövését. Kijelentéseivel – később majd azt mondják: *iránymutatásaival* – mintegy előre vetítette az új társadalmi rendért folytatott harc történelmi szükségszerűségként működő (lásd az 1840-es évek!) forradalmi tendenciáját. Ha valóban ezek a szándékok vezették, akkor előrejelzése – 1956 eseményeit tekintve (lásd az évtizednyi időcsúszást és a '46-os intenció felfogásbéli különbözőségét) – nem bizonyult valódi jövendölésnek. A szocialista „reformkor” csak 1953-ban kezdődhetett, ráadásul – a proletárforradalom szigorú követelménye szempontjából – „ellenforradalomba” torkollt. No, de 1946-ban még a kulturális forradalom⁶ (illetve propaganda) síkján mozgott a kérdés, a főideológus által felvázolt folyamat hatalmi-politikai kísérőjelenségei az '50-es évek önkényuralmának tobzódásához képest egyelőre homályban maradtak.

Révai pártos szónoklatában így jött volna létre az eszmetörténeti híd a szépreményű, közel egy évszázad elválasztotta korszakok között. Ezzel szemben a '46-os ünnepi beszéd éles ideológiai választóvonalat húzott a reformkor és a márciusi forradalom közé, az utóbbinak, Petőfiék népi radikalizmusának és a jelenkori történelmi helyzetnek a hasonlatosságára összpontosítva. Idézem: „A réginek és az újnak, a nemesi reformmozgalomnak és a plebejus forradalmi mozgalomnak [...] az ellentéte [...] végigvonul később az egész 1848–49-es szabadságharcon. Ez az ellentét a szabadságharc népi, forradalmi vezetése, következetes vezetése és a szabadságharc nemesi, megalkuvó vezetése [...] közötti ellentét. Azt hiszem, nem felesleges éppen ma hangsúlyozni ezt az ellentétet és ezt az újat. [...] Épp ma, amikor a magyar politikai küzdelmeknek és annak az eszmei tisztázásnak

1 Ständeisky Éva: *A Magyar Kommunista Párt irodalompolitikája – 1944–1948*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987.

2 Uott. 119. old.

3 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 271. old.

4 A Népfront I. kongresszusán (1949. március 15.) Rajk László főtitkár közölte: „aki más programot vall, mint a szocializmus építését, az már a magyar nép ellensége és nem a kormányzat valamiféle konstruktív demokratikus ellenzéke.”

5 Mondhatni pretextusról (*Prätexzte*) volt szó. (Hans-Georg Gadamer: *Szöveg és interpretáció = Szöveg és interpretáció*. (Szerk.: Bacsó Béla) Cserépfalvi Könyvkiadó és Könyvkereskedelmi Kft., Budapest, 1991. 31. old.

6 *A kulturális forradalom* a szocialista kultúra megteremtéséért vívott harc; az emberek gondolkodásának szocialista átformálása, amely a szocializmus teljes győzelmének egyik alapvető, belső társadalmi feltétele. (Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei; 1958. július 25.) Révai szimbolikus gesztusa – a reformkor nagyvonalú beemelése a kommunista tradícióba – mögött már ekkor joggal feltételezhetjük azt az itt rejtve maradó elméleti meggyőződést, hogy a forradalom és a reform a történelmi célok szintjén kizárják egymást.

– amellyel áll vagy bukik a mi demokráciánk – a középpontjában az a kérdés áll, milyen legyen az a demokrácia, amit fel akarunk építeni, közkeletű polgári demokrácia-e vagy olyan demokrácia, amit politikai szóhasználatunkban népi demokráciának hívunk.⁷

Úgy gondolom, hogy a korabeli baloldali politikai elit nem Marx forradalomelméletének szuggesztíója miatt kötelezte el magát a forradalom mellett, de nem is romantikát és terrort összekapcsoló kielégülést remélt általa – egyszerűen csak a *hatalom akarásának* médiumát ismerte fel benne. Mivel 1848 márciusának már nem voltak túlélői, jöhettek az ideológusok, jelen esetben Révai, aki rátalált a Kreml számára is elfogadható legrégebbi revolúcióra (borítsunk fátylat Paskievicsre!). A lakosság pedig – a napi, fenyegetőző intelmeket leszámítva – a nemzeti összefogásnak a történelemből merített, mégis leghaladóbb hagyományából részesülhetett. A párt által garantált 1848-49-nek volt negyven jó éve a proletárdiktatúra idején. 1956 forradalmának viszont harminc pocsék.

Ma a két, állami ünnepként kiemelt forradalom ügygel-bajjal társítható képzetköre, bizonytalan, távoli-mellérendeléses helyzete (kultuszuk külön-külön is képes megosztani a társadalmat, a hozzájuk kapcsolódó rituálék mintha eltérő legitimitást sejtetnének) inkább október 23-át gyengíti. Metaforikusan szólva: nem öleli őket körül a nemzeti emlékezet közös medre. Március 15-e korábban túlterhelődött, olyan mellékjelentésekkel bővült (a megszállókkal szembeni ellenállás, a szabadságjogok követelése), amelyek élővé, majd – a szocializmus elmúltával – enyhén anakronisztikussá tették. Október 23-a pedig az 1989-es rendszerváltás kiforratlan politikai diskurzusába való beolvadása miatt veszítette el történelmi mélységét. A tavaszi forradalomra való emlékezés hagyományosan oppozíciós mögöttese (az internacionalista ünnepek sokasága közepette) örök időkre lefoglalni látszott az ellene mondás bátorságos próbáját, ugyanakkor az őszi forradalom szinte elválaszthatatlan lett '56 sok évtizedes tabu jellegétől, a politikai megtorlások elhúzódó gyakorlatától, a zsarnoksággal kötött kompromisszum szégyenétől, amit a rendszerváltás úgyszintén kompromisszumos jellege⁸ a deklarációk ellenére sem tudott hatékonyan oldani. 1848-at és 1956-ot jobbára egy még nem bizonyított komplementaritás és az inkompatibilitás balsejtelve köti össze.

1989 előtt 1848 politikai értékét (*használhatóságát*) a továbbfejlesztett marxi forradalomelméletre alapozták. Eszerint a XIX. század közepén – az 1848-49-es polgári demokratikus forradalmak tanulságaiból kiindulva – még a *permanens forradalom* teóriája tűnt helyesnek (a burzsoázia lepaktált a régi uralkodó osztállyal, tehát mindenáron erőltetni kell a forradalmat), 1945 után azonban célszerű a viszonylag békés átmenetre törekedni, mivel a demokratikus és a szocialista forradalom feladatai összefonódtak. A szovjet rendszerben úgy ápolták 1848 forradalmának kultuszát, hogy a világért se magához a műfajhoz csináljanak kedvet. Az elnyomás – kapták meg a dolgozók az iránymutatást – bonyolult nemzetközi áttételeken keresztül érvényesül, nincs forradalmi helyzet, következképpen nem kell *zűrzavar*, legfeljebb a szokásos, a mindennapok forradalmiságává szelídült osztályharc van napirenden. És persze a totális pártirányítás. Míg 1848 plebejus voltának pozitív megítélése alaptétel volt, az egykori közbátorság modern követése csak egy fantomszerű ellenséggel érintkezhetett. Vívmánynak minősült a haladásellenes történelmi erők ellen meginduló, az alulélvők elégedetlenségét kinyilvánító spontán

7 Révai József: *A forradalom költője*. = Révai József: *Petőfi*. (Szerk.: Bodnár György) Kossuth, Budapest, 1973. 12. old.

Más, Petőfi ürügyén elhangzott „pretextusos” szövegrészek: „Az ellenforradalom előtt vagy kapitulálni lehet, vagy le lehet verni, de alkudozni nem lehet vele.” (Uott. 26. old.); a nemzeti egység politikája megköveteli, hogy „Jegyen egy öntudatos, szervezett, a forradalom vívmányaira és vezetésére éberrel vigyázó balszárny, amely döntő ereje az átalakulásnak, és amely válságos pillanatban meg tudja akadályozni az árulást” (Uott. 27. old.); „Meg lehet tanulni Petőtől azt is, hogy a nemzeti egység politikáját össze kell egyeztetni a demokratikus éberség politikájával.” (Uott. 28. old.)

8 A *kompromisszum* mint búvszó nyilván nem kielégítő magyarázat arra, ami a rendszerváltás exlex időszakában lejárott. Vajon kik egyeztek ki ebben a hatalmi vákuumban: a legitimitást még nem szerzett ellenzék és a politikája romjain úcsörgő apparátus?

szabadságmozgalom, de mindez szegényesnek és idejétműltnak találtatott a párt vezette munkásosztály szerveztségéhez, tudatosságához, tudományosságához képest. 1956 októbere után a forradalmazó népmozgalmak történeti bemutatása is ideológiai kontextusba került.

A szocialista eszmeiségtől áthatott társadalmi béke és kiegyezés egy megnyugtatóan szabályos Petőfi-képet óhajtott volna. Sajnos több minden ellene mondott az ideális portrénak: Lunacsarszkij megdicsérhette ugyan Petőfit (szerinte „a maga korának bolsevikja”), mindazonáltal a lánglelkű poéta – némi karikírozással – a vele dühödten ordító Kossuthot is túlszárnyalta forradalmi fellengzősség, zsigeri radikalizmus és sajátos „terrorista” hajlamok (lásd az *Apostol* magányos merénylőjét!) tekintetében. Továbbá érzékeny kérdés volt a nemzetiségek különféleképpen előadható részvétele a szabadságharcban (általában kerültek a témát, nehogy az ünnep lappangó „nacionalizmusa” itt táptalajra leljen). XX. századi forradalmunkra térve: 1956 emblematikus hőse Nagy Imre, a hosszan hezitáló, vértanúvá lett reformkommunista, aki teljesen költőietlen alak, tetteit nem menti és nem színezi az ihletszerű megszállottság⁹. '56 októberének fölpanaszolhatatlan botránya a magyarság történelmi cserbenhagyása. A Nyugat emelkedett értékrendje, humanitásra és demokráciára épülő elvei nem érvényesülhettek a nagyhatalmi status quo realitásával szemben. Ha '56 illuzórikus volt, akkor a Nyugat által deklarált értékek relativálásával is szembe kell tudnunk nézni.

Jogosan él egyesekben a félelem, hogy október 23-a ünnepként való „feltámasztása” és „újrateremtése” gyakorlatilag egyet jelent. Mára, a forradalom lelkes, örök romantikájára emlékezvén mégiscsak abba a civilizációs tömbbe vonódtunk be, amely bár elismeri és helyesli az akármilyen álorcájú zsarnokság elleni (akár fegyveres) harcot, ám ennek gyakorlati kivitelezését a nemzetközi helyzet függvényévé teszi. Ceremoniális ügytelenségek, az évtizedek során kialakított gátlások érzelmi görcsei, Nagy Imrének a kommunistaságát megbocsátani, mártír-ságát elfogadni nem tudó tétovaságok, s olykor a hétköznapok nézeteltéréseiből még mindig farkasszemet néző visszavágási hajlam övezik a csodát és díszítik a tort.

Tudjuk, a Rákosi-korszak brutális volt és kiszámítható: alkalmat adott második világháborús bűneink és tévelygéseink levezeklésére, és az évszázadokon át hozzánk láncoló kudarctörténetet a *győzni fogunk* biztatásával, egy új, „legfejlettebb” közösségbe való tartozás biztonságával váltotta fel. A szocializmus melletti agitáció sem volt teljesen hatástalan az '50-es években: a népet a fényes jövő ígéréstével, a proletariátust értelmiség-ellenes politikájával, hatalmi elitjét a befolyása szinte korlátlan kiterjesztésével nyerte meg. A kialakult világrend tiszta képletnek tűnt: egyfelől a proletárdiktatúra és az internacionalizmus antidemokratikus, utópisztikus miliője, másfelől a Nyugat gyanús demokratizmusa. A zsarnokság rendre megritkította saját sorait is, de ebben semmi csodálatosat nem kell látnunk: az egész mechanizmus örült, emberellenes politikai szisztémája pont ebben alkalmazkodjon egy elvont, osztályharc fölötti humanizmushoz?

A keleti vezér-elv megingása (1953. március 5-én meghalt Sztálin) és az SZKP XX. kongresszusa (1956. február 14–25.) után más korszak kezdődött Magyarországon: felvetődött és megteremtődött a fokozatos demokratizálás lehetősége, ugyanakkor a vezetők gondoskodni akartak arról, hogy a demokratikus jogosítványok megvonásának korábbi gyakorlatát, s az azt igazoló dogmát (*a mi rendszerünk jobb*) visszamenőleg is elfogadtassák. Elmaradt a mélyreható, következetes önkritika, ezért a szabadabb véleménynyilvánítás ingere (az '50-es években megtanított és begyakoroltatott lelkesedéssel párosulva) ellenőrizhetetlenül nyilvánult meg. Mondjuk ki őszintén, hogy az október 23-i forradalom – a sérelmekre adott jogos válaszként felfogva – nemcsak az elhatárolódás, sőt tagadás gesztusa volt, hanem stílus- és érületbeli lendületét, a dolgozók történelemformáló pátoaszát a Rákosi-korszak hamis romantikájától, voluntarizmusától örökölte, vagyis *benne állt* a „hagyományban”. Végző soron 1956 legnagyobb megrázkódtatása (és katarzisa!) a dualista világrend lehetséges összeomlása okozta megkönnyebbülés és tanácstalanság egy történelmi pillanatba való sűrűsödése, amelyből egy reménytelen és zseniális történelmi rögtönzéssel tört ki az ország.

⁹ Nagy Imre kultuszának a kiegyensúlyozására törekszik a *pesti srácok* hősiességét és áldozatvállalását hangsúlyozó narratíva. Részben ide tartozik az az észrevételem, hogy a XX. század második felében minden hatalmi dilemma előtt álló rendszer (önként vagy külső nyomásra) beáldozta a maga „kommunistáját”: Rákosiék Rajkot, Kádárék Nagy Imrét, a nyolcvanas évek végének ügyvivői Pozsgayt.

Október 23-a önfeledt ünneppé válását, egyszersmind tárgyasulását (jelzője így a *méltóságteljes*) a rendszerváltozást megelőző évtizedeknek az 1956-ot engesztelhetetlenül elítélő doktrínája nehezíti. 1989 előtt a *velünk élő '56* tilalomként, hivatkozási alapként vagy mementóként szerepelt a párt megnyilvánulásaiban és dokumentumaiban. Amiről nem esett szó: a kivégzések, az életutak tönkretétele, az erkölcsi megnyomorítás, az ügynöki beszervezések „életszerű”, de önazonosságot romboló kényszere. A Kádár-korszak sem az általános jólétet, sem a teljes demokráciát nem biztosította; a puha diktatúra szocializmusa egy végtelennek tűnő átmenetet, egy elviselhető, de a végső célok elérésének szempontjából reménytelen egyensúlyt hozott létre. Vagyis kívül került az időn (megkerülte a történelmet), állandó jelen idejébe olvasztotta a dicstelen (vagy dicső) múltat. A *kommunizmus vagy kapitalizmus* alternatíváról bebizonyosodott, hogy csak ideológiai modell, nincs történelmi érvénye, maradt tehát a szolid reformokkal mozgásban tartott örök szocializmus, az antisztálinista és antinacionalista néppront, a magyarokkal bánni tudó, pragmatista Kádár. 1848 haladó és 1956 halódó hagyománya.

Vajon mennyire segítik (vagy inkább befolyásolják) tisztánlátásunkat különféle, régi és újabb szövegségek? Miről szól a muzeális párthatározat, amely immár egy kiselezett könyvtári kötetben meghúzódva elégít ki privát kíváncsiságot, s mellette a világhírű eszmetörténész nagy ívű, 1972-es tanulmánya, amely érinti a mi októberi forradalmunkat is?

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata¹⁰ megállapította, hogy 1953 nyarától egy „demokratikus ellenzéki mozgalom” bontakozott ki „elsősorban a pártban, majd a kommunisták legjobbjainak vezetésével a dolgozók között”. A Nagy Imre és Losonczy Géza nevével fémjelzett pártellenzék akkor követett el megbocsáthatatlan bűnt, amikor 1956 októberében a „kritikát – helytelenül – a párton kívülre”, az utcára vitte. A határozat nyomatékosan leszögezte: „Arra a kérdésre, hogy mi volt a Magyarországon október 23-án kezdődött fegyveres felkelés alapvető jellegzetessége: forradalom vagy nemzeti forradalom-e, szembenézve a tényekkel csak azt válaszolhatjuk: nem volt sem az egyik, sem a másik, hanem ellenforradalom volt.” Az IKB biztosan tudta azt is, hogy imperialista nagyhatalmak irányították a felkelést, és ők segítették a magyar ellenforradalom tényleges célját, a kapitalista-földesúri rendszer visszaállítását. A Nyugat valódi szándéka – egy európai háborús tűzfészek létrehozása árán – a harmadik világháború kirobbantása volt.

A decemberi határozat a Rajk-perben is központi szerepet játszó összeesküvés-elméletre¹¹ épített, illetve azt sulykolta, hogy a demokrácia minden elvi és gyakorlati kérdése a párt belső életéhez és életére tartozik. A párt *maga* a demokrácia. Ebben a formulában röviden összegezhető a többpártrendszer teljes elutasításának¹² magyarázata. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága a tényekre hivatkozva állította, hogy a fegyveres felkelés ellenforradalom volt. E „tények” inkább a felocsúdó pártvezetés megszilárduló koncepciójának az alkalmasan kiválasztott és kommentárokkal a helyére csúsztatott elemei¹³. Ami a határozat nemzetközi kontextust érintő részét illeti, az a Szovjetunióknak tett hűségnyilatkozat, illetve figyelmeztetés a Nyugat számára, hogy bármilyen beavatkozási kísérlet háborús okká válhat. Már nem belpolitikai ügyről volt szó.

10 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai – 1956–1962*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 15–27. old.

11 Az összeesküvés-elmélet bolsevik variációja arról szól, hogy „A nemzetközi politika élgarnitúrája, a diplomáciai életben reprezentáló államférfiak tekintélyes csoportja vett részt [...] az összeesküvésben, melyet a nemzetközi nagytőke bekapcsolt a maga érrendszerébe és onnan táplált. A különböző hatalmak titkosszolgálatának földalatti hálózatán át közlekedtek egymással, és erjesztették, szervezték az érdekeltek az újabb intervenciót, a tőkés világ nagy ellenforradalmát.” (Michael Sayers – Albert E. Kahn: *A nagy összeesküvés*. Szikra Kiadó, Budapest, 1948. 5. old. – részlet a kiadó előszavából) A két amerikai szerző nagy mennyiségű iratanyagot használt fel könyve megírásához, „Iván Knyázev, trockista és japán ügynök, az Urali Vasutak végrehajtó bizottságának tagja” vallomásától az Amerika-ellenes tevékenységek kivizsgálásával megbízott Dies-bizottság főnyomozójának, Sullivan-nek a bűnlajstromáig.

12 Az IKB szerint a többpártrendszer deklarálása egyenlő volt a szocializmus alapjainak feladásával.

13 De hisz nevétséges is lenne tényfeltárási buzgalmat tulajdonítanunk egy pártdokumentumnak!

Egy másik dokumentum¹⁴ (Nagy Imre, Maléter Pál és Gimes Miklós kivégzésének évében és hónapjában kelteződött) a népi írókat vádolta, úgymond „felelősség terheli őket a proletárdiktatúra államának belső fel-lazításában, az ellenforradalom szellemi előkészítésében való részvételért.” Felelősek antimarxista nézeteikért, polgári-kispolgári ideológiájukért, súlyosan elmaraszthatók harmadik utaságuk és nacionalizmusuk okán. Ami pedig a pártot illeti: nem lehet tovább „Révai József elvtársnak 1938-ban írott könyvére”¹⁵ támaszkodni, vége a „népi” mozgalom optimista¹⁶ megítélésének. Standaesky Éva világosan látja, hogy itt az írók kioktatásán túl a párton belüli hatalmi harc pretextusa formálódott meg. Révai nevét nem véletlenül húzták ki a Munka-közösséget irányítók listájáról. A háttérben Aczél György szervezte csapatát, írókat, zenészeket, tudósokat nyert meg, s a zsoldjába állt irodalomárokkal épp oda csapott, ahova kellett: '56 ideológiai bűnbakjaira, de úgy, hogy a csapás egyúttal a „népi író”-specialista Révait is kivetette a nyeregéből. Aczél a csöndesre-szögletesre taposott írói renden kezdte meg hatalmi lépcsőjárását.

Ha elfogadjuk, hogy az „MSZMP még az 1980-as évek közepén is érvényesnek tartotta a forradalom leverése után másfél évvel elfogadott irányelveket”¹⁷ (*Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei – 1958. július 25.*), akkor ehhez képest a népi írókról szóló állásfoglalás – mintha tényleg csak Révai taktikai nullifikálására szol-gált volna – hamarabb elévült. Több momentuma megszabadult – az állásfoglalást egykor megfogalmazók ese-tében is – az ilyen értelemben vett jogfolytonosság látszatától.¹⁸ Bizonyos tematikus egyezések előfordulnak. Mondjuk, a Munkaközösség dolgozata (noha távoli utalásokkal, de) összekapcsolta Németh László három '56-os cikkét¹⁹ az 1943-as szárszói konferencián elmondott beszédével.²⁰ Ez az összefüggés ma korszerű és kitűnő tanulmányokban²¹ is szerepet játszik, egyszerűen azért, mert már 1956-ban igaz volt.

Az '56. decemberi és az '58. júniusi pártdokumentumot tanulmányozva elsősorban nem a forradalomról kapunk sajátos elrajzolt képet (ezt, ha látjuk is, nem hisszük el), hanem az elrejtőzött „értelemről” próbálunk benyomásokat szerezni. A Moszkvának való megfelelés meséi, a párton belüli riválisoknak szóló körmönfont példabeszédek, a nyílt fenyegetéssel felérő okfejtések között, vagy még inkább mögött tájékozódunk. 1956 nem ezért, de így vált „ősgonosszá”; a mellébeszélés kidolgozott, pontos rendszerétől.

Másfajta, modern, humánus és világosan kidolgozott elemzést adott 1956-ról Isaiiah Berlin. Ő a XIX. szá-zadból, a politikai próféciák korából indult ki, amikor is a szocialista (szocialisztikus) valamint a liberális és technokrata utópiákat elhomályosította a század uralkodó mozgalma, a nacionalizmus. A hiba oly módon állt elő, hogy „a nagy mesterek nem jósolták meg a nemzeti büszkeség elburjánzását”, Marx például a termelőerők fejlődése melléktermékének tekintette, amely – mint a vallás – szükségszerűen el fog tűnni a burzsoá állam lerombolásával együtt. A nacionalista felkelés tulajdonképpen taktikai lépés a valódi szocialista forradalom felé. Nem kevésbé jelentős gondolkodók meg azt remélték, hogy létre fog jönni egy racionális társadalom a liberális

14 *Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról – 1958. június.* (Ld. 10–nél, 238–268. old.) Az előzetes vitaanyag elkészítésének oroszlanrészét Kőpeczi Béla és Király István vállalta, a munkába bevonták Pándi Pált, Béládi Miklóst, Bessenyei Györgyöt, Simó Jenőt és Ortutay Gyulát.

15 *A Marxizmus és népiességről* van szó, amit Révai az illegális pártmunkája miatt folytonos utazgatások közepette írt, s 1938 októbe-rében Prágában fejezett be. A kéziratot az akkor Párizsban tanuló Losonczy Géza csempészte haza.

16 „...a népiesek korántsem hajlandók együttüvölni azokkal, akik Magyarországon a marxizmus ellen üvöltenek, ellenkezőleg: becsülik a munkásság osztálytudatát és a szocialista »társadalomkritika« alapján álló szervezeteit. [...] ... ellentétben az orosz narodnikokkal – nem központi probléma náluk saját szocializmusuk és a marxi szocializmus közötti ellentét, tudatában vannak ugyan ennek az ellentétnek, de megférnek vele.” (*Marxizmus és népiesség* = Révai József: *Marxizmus – népiesség – magyarság.* Szikra Kiadó, Budapest, 1948. 281. old.)

17 Standaesky Éva: *Az írók és a hatalom – 1956–1963.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 389. old.

18 Király István 1988-as tanulmányára utalok (*Németh László gondolatvilága. Tiszatáj, 1988/7–8.*) vagy Béládi Miklósnak *Az értelem-alapító* című nagyszéjére (Béládi Miklós: *Válaszutasak.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983.)

19 A legkritikusabban a november 1-jén megjelent *Pártok és egység* című írását értékelték: „Németh László cikke a »harmadikutas«, nacionalista vonal felmelegítését jelentette az ellenforradalom körülményei között.” (Ld. 10–nél, 265. old.)

20 Erről így nyilatkozik az állásfoglalás: „...a Németh beszédében kifejtett ideológia (a »harmadik út« – K.I.A.) elevenen hatott nem-csak a szárszói konferencián, hanem a felszabadulás után is, sőt eszmei lökéseit éreztették még az ellenforradalom alatti és utáni szellemi zűrzavarban is.” (Ld. 10–nél, 252. old.)

21 Például N. Pál József: *Az életmű kegyelmi pillanata (Németh László és az 1956-os forradalom).* = *Németh László emlékkönyv.* Németh László Társaság – Tiszatáj Alapítvány, Szeged, 2001. 458–485. old.; ugyanó – és ugyanúgy – az Új Horizont 2001. 2. számában (*Németh László és az 1956-os forradalom*).

individualizmus vagy a technokrata centralizáció elvei alapján. Feltételezték, hogy nem a nacionalizmus az ellenség, hanem ami ellen a nacionalizmus is támad: az életeket és eszméket az érdekességüktől megfosztó univerzalizmus. 1920 után, a háborút követő világban már azt hitték, hogy minden szocialista vagy másfajta mozgalom csak akkor lehet sikeres, ha nemcsak imperializmus-ellenességgel, de kifejezett nacionalizmussal is összekapcsolódik. Lenin volt az utolsó jelentős internacionalista, ettől kezdve a marxizmus folyamatosan kokettált a nacionalizmussal.

Berlin szerint az 1956-os magyarországi forradalom is nacionalista mozgalom volt, „természetes reakció a megaláztatásra és az elnyomásra egy nemzeti sajátosságokkal rendelkező társadalom részéről.”²² Nagy Imre sem lehetett burzsoá nacionalista, hiszen nem egy korábbi ideológia túlélője, inkább Ceauseșcuhoz hasonlatos, aki hidat vert az ortodoxia és a nacionalizmus közé, és doktrínává avatta a nemzetinek és az internacionálisnak az összeegyeztethetőségét.²³

Isaiah Berlin és a pártdokumentumok ugyanarról a forradalomról szóltak: az eszmetörténész mint szenttelen elemző, madártávlatból felmérve tárgyát, az MSZMP fogalmazói mint érintettek, akik látszólag megőrizték higgadt méltóságukat. A leglényegesebb kérdésben egyeztek is: ki nem állhatja a nacionalizmust, mert háborús veszélyeket rejt. Mondhatom-e mégis, hogy a világhírű és egyetemes elveket követő tudós pontatlan, tehát igazságtalan volt, hogy zseniális víziójában a nyomelemnyi magyar ügynek nyoma sem maradt? Vagy érdekel-e valakit az ötvenéves pártdeklarációk sivár őszintétlensége?

Miért kell válaszanunk igazságtalanság és hazugság között?

22 Isaiah Berlin: *A meghajlított vessző. A nacionalizmus kialakulásáról* = I. Berlin: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből* (Szerk.: Henry Hardy) Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996. 344. old.

23 Találtam még (számunkra) szokatlan történelmi felfogást tükröző részletet: „Kádár János (1912 – 1989) szisztematikusan (s bizonyosan egyes befolyásos szovjet körök hallgatólagos támogatásával) liberalizálta a rendszert, lecsillapította az ellenzékét, és összességében azokat a célokat valósította meg, amelyeket 1956 tűzött ki, persze a Szovjetunió által még tolerálható határok között. E politika egészen az 1980-as évekig sikeres volt.” (Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története – 1914-1991*. Pannonica Kiadó, Budapest, 1998. 379. old.)

Egy jó magyar katona

Vitéz Balogh Sándor feljegyzései
a „nagy háborúból”

„Azt szokták mondani, hogy az elhunyt úgy »él tovább« az utókor emlékezetében, mintha csak valami természetes továbblétezésről volna szó az illető saját erejéből. Csakhogy igazából a felelevenítés olyan aktusáról van szó, amelyet az elhunyt a csoport abbéli eltökélt szándékának köszönhet, hogy nem engedik az enyészet martalékkává válni, hanem az emlékezés erejével megtartják a közösség tagjainak sorában és magukkal viszik a tovahaladó jelenbe. [...] Az a tény, hogy emlékezünk rájuk, érzelmi kötődés, kulturális műveltség és a múlthoz fűződő tudatos, szakadásokon felülemelkedő viszonyulás dolga.”
(Jan Assmann)

A „nagy háború” – bár az országok/nemzetek véres konfliktusaiban kinek-kinek megvolt a maga haragosa – alapvetően nemzetközi jelenség volt. Tömegeket mozgató, az átlagember elől elzárt világpolitikai megfontolások szerint hömpölygött végig a kontinens(ek)en, és mint szövetséges hatalmak modern erőpróbája igyekezett birtokba venni mindazt, ami Európából még megmaradt. Egy évszázaddal a nemzetek ébredése után átnyúlt a népek feje fölött, majd összeeresztette őket a „fajok cirkuszában”. Ez az ízig-vérig modern „vállalkozás” (kommunikációs céllal) XIX. századi ideológémiákat, nemzeti retorikát használt, hogy – legalábbis egy ideig – forrponton tarthassa a lelkesültséget. A jókedv utóbb elszállt, a zsákmányt szétosztották, a hősök hazamentek.

Az első világháborúban nemcsak az új (globális) hatalmi technikák (és a tudománnyal támogatott hadigépezet) főpróbája zajlott, hanem a XX. századi propagandáé is. Magyarország számára annyira lesújtó volt a trianoni végelszámolás, hogy – a nemzeti identitás(oka)t egyébként is aláásó világháborús „multikulturalitás” tapasztalatán túl – kényszerítő szükséggel jelentkezett egy új történeti narratíva kialakításának a feladata. Tulajdonképpen a „nagy háború” – minden következményével együtt – az eddiginél sokkal szorosabbra fűzte Magyarország és Európa viszonyát. De ez már egy ridegebb, pragmatikusabb, a (legtágabb értelemben vett) kultúrát a politika mögé soroló, megváltozott Európa volt. Az e keretek között megfelelő, „aktuális” identitás nagy elbeszélése viszont nem fogalmazódott meg.

Mind a háború, mind a propaganda tömegeket igényel(t). Ha nálunk nem is következett be olyan intenzitással az Ortega-féle „tömegek lázadása”, mint Nyugat-Európában, a háború felgyorsította e folyamatot. A hadi sikertelenségek, a kifulladás jelei következtében ez a felemás módon modernizált tömeg magára maradt: sem átütő erejű vigasztaló elmélet, sem a régi narratívát érvényesnek mutató élettények nem álltak a rendelkezésére. A világháborús válság élménye lassan-lassan alászállt az egyén egzisztenciális gondjai közé, és ott személyes problémává mélyült. Ennek a személyessé váló komplexumnak a kifejeződése többek között a – posztmodern történetírás által felkarolt – memoár irodalom.

Az első világháborús emlékiratok¹ lehetnének akár a fentebb vázolt identitásproblémák naiv/ösztönös feloldására adott válaszok. Valahogy úgy, amiként Varga Enikő – Gyáni Gábort idézve – megjegyzi: azt az „első

¹ Az emlékirat műfaja jól jellemezhetőnek tűnik Hegel posztumusz, hallgatóinak egyetemi jegyzetei alapján összeállított/kiadott műve, az *Előadások a világtörténet filozófiájáról* alapján. Hegel kategóriái közül az eredeti szemlélet illik rá, idézem: „A szerző leírja azt, amiben többé vagy kevésbé maga is részt vett, legalábbis amit maga is megélt: rövidebb időszakok ezek, emberek és események egyéni alakulatai. [...]...a szerző szelleme és az általa elbeszélte cselekmény szelleme egy és ugyanaz. Nem kell ennél fogva reflexiókkal élnie; mert magában a dologban él, és még nincs túl rajta.” Hegel elkülöníti a költői és a történetírói eljárást – hol van még a történettudomány nyelvi fordulatát kezdeményező Hayden White... –, melynek során az előbbi érzéki képzetbe, az utóbbi viszont szellemi képzetbe viszi át anyagát, ezzel megőrizvén a történeti igazságot. Mindazonáltal okkal állapítja meg Kelemen János a hegeli háromfajta (eredeti, reflektáló és a filozófiai) történelemszemléletről: „A felosztás alapját az adja, hogy a történetíró, a »szerző szellemét« milyen viszony fűzi tárgyához, »az általa elbeszélte cselekmény szelleméhez«. Szükségtelen arra utalni, hogy a mai történettudomány változatos módszerei aligha osztályozhatók ennek az egyetlen kritériumnak a fényében.”

világháború után előkerülő nagy mennyiségű memoár sorsa [...] bizonyítja, hogy ezek a privát emlékezések nem pusztán úgy maradnak meg, mint az individuuum élettörténetének elbeszélései, hanem »csoportelbeszélésekké válnak, melyek [...] az elbeszélő és az őt hallgató számára egyaránt lehetővé teszik a közösséggel való érzelmi azonosulást, az egyén beléphet a hagyomány világába, így téve szert identitásra.«²

Ha az identitásért támpontokat keresőket nem is, de a históriából tájékozódási pontokat szolgáltató/kijelölő történéseket érdekli az efféle elbeszélés(ek) igazságtartalma.³ Tudván tudják, hogy – mondjuk az első világháborús memoárok százaiból – nem lehet egy „igaz” és strukturált történetet összeállítani elmosódott vagy hiányzó részleteinek más forrásokból történő korrigálásával vagy pótlásával.⁴ A befogadó jelen idejében ható, vallomásossággal átitatott, retorizált, esztétikai minőségeket is hordozó affektív szövegek nem történelmi narratívaként, hanem irodalmi szövegműként hitelesek.⁵

Balogh Sándor tartalékos utász őrmester töredékesen fennmaradt emlékirata (az 1915. április – júliusi és az 1916. március – június időszakot felölelően)⁶ nem folyamatos elbeszélése az eseményeknek, és műfajilag sem egységes. Keveredik benne az „annalista” típusú, az események listáját kronológiai sorrendjében magában foglaló, reflexiók nélküli narráció az anekdotikus diszkurzivitással. Épp ez az anekdotizmus kárpótol a (véltetően a memoár elkallódott fejezeteire is jellemző) krónikaszerű lezáratlansággal. A Balogh mesélői szerepe köré szerveződő elbeszélésnek viszont van – az életút tekintetében – morális zárata: a tartalékos utász őrmestert felvették a vitézi rendbe.

Mielőtt a feljegyzések elemzésére térnék, mindenképpen fontosnak tartom összefoglalni, hogy miről *nem* beszél Balogh. Írásából hiányoznak a hazafias szólamok (és a király!), valamint a vallásos utalások és megnyilatkozások. A „*lemondás végtelen láncolatára*” nem mint a nemzet magasztos céljaiért elszenvedett áldozatra tekint, szóba sem kerül az isteni gondviselésében bízó hit, miként elpalástolódna a neki szánt könyörgései is (ha voltak – s bizonyára lehettek – ilyenek). Továbbá hiányzik a bajtársak egyedítő/beszéltető bemutatása, amiből kitűnik, hogy az emberséges és együttérző Balogh végig távolságtartó volt a legkövetlenebb környezetével is. (Merevségét a rendfokozatával járó felelőssége és bizalmi helyzete indokolja: „a legénység a támadásról csak akkor értesül, amikor már minden előkészület megvan [...], de én [...] már napokkal előbb tisztában vagyok a bekövetkező eseményekkel, és mint altiszt, más körülmény is megvan, hogy előre tudjak valamit.”) Ami a legfeltűnőbb, hogy Balogh nem tér ki a harctéri halálesetek leírására, az összecsapások áldozatairól statisztikus tömörséggel emlékezik meg. (Mint aki a számokba saját kilátásait is belekalkulálja...) Ugyanakkor mélyen megrendül a baleset vagy gondatlanság következtében (értelmetlenül) elhunytak tragédiáján.

2 Tófalvy Tamás írja: „Az élettörténeti narrativitás–interpretáció diskurzusba emelőjének Diltheyt szokás mondani: ő volt az, aki először megfogalmazta, hogy az élettörténet, »az élet összefüggése« alapvető meghatározója az ismeretek szerveződésének. [...] Az egyéni történetek összessége építi fel a közösség kulturális identitását biztosító történeteket, illetve a legtöbb értelmezés szerint fordítva: a közösség »nagy« elbeszéléséből származnak egyéni elbeszéléseink, ahogy azt például Halbwachs is tanította...” Ez tipikusan a *tyúk vagy a tojás* dilemma. A kérdés szakirodalmában jó eligazítást ad magyar nyelven László János és Pléh Csaba.

3 A történetíró művével egyrészt az a gond, hogy tárgya nem ragadható meg a közvetlen tapasztalat útján. Rudolf Carnap szerint a „világra, Istenre, a lélekre vonatkozó metafizikai állítások nem egyszerűen hamisak, hanem értelmetlenek, mivel igazságuk és hamisságuk elvileg sem dönthető el a tapasztalat segítségével” – miként a műltra/történelemre vonatkozóké sem, toldhatná meg. Másrészt a történetíró narratívája (szövege) inkább az irodalmi jelenséggel rokonítható, mintsem az empirikus tényekkel operáló tudományos diskurzussal. (Ezért mondja White, hogy „a történelem nem tudomány, legjobb esetben is valamiféle *prototudomány*”, ami nagyjából Kuhn *paradigmatikus* fogalmának felel meg – a normál tudományosság esélye nélkül.) Harmadrészt az Assmann-féle kommunikatív emlékezet (mondjuk így: a népemlékezet) kihunytaival már senki sem figyelmezteti/ellenőrzi a „hagyomány szakosodott hordozóit”. Ricœur végül az emlékezetben és a történelmi létállapot ontológiai elemzésében találta meg a történelem referenciális vonatkozását, s ezzel kellőképpen homályba is vonta a történetíró tennivalóit.

4 Az eltérő típusú/jellegű források elbeszéléseiről (és –ből) szőtt elbeszélés csak száraz kompiláció és/vagy gyanús metanarratíva lehetne.

5 Kétségtelen, hogy a „borogyinói csata vagy a waterlooi csata tapasztalata jellemezhető azzal, ahogyan Pierre Bezuhoz Tolstojnál vagy Fabrizio del Dongo Stendhalnál a különféle hadi viszontagságokat átéli, de nem merül ki ebben az élményben. A történelem [...] egy érzékeny túli és intellektuális tapasztalat tárgya...” (Tengelyi László). Útban az igazság narratív és paradigmátikus „megalkotottsága” közt.

6 A tanulmányomban közölt naplószöveg (lábjegyzetek nélkül, Balogh Sándor életútjáról szóló kikkel bevezetve) megjelent a Trianoni Szemle 2015-ös évkönyvében. (Trianon Kutatóintézet Közhasznú Alapítvány, Bp., 2015., 163–172.)

A memoár-töredékek közül kétségtelenül az 1916. március 12-i lavina szerencsétlenséget megörökítő a legplasztikusabb. Kerek egész, rendelkezik a novella műfajának minden kellékével. A szabadságáról visszatérőben már a vonaton rossz előérzetei vannak, s azt a szorongását osztja meg olvasójával, amelyet a lavináról szóló helyi szóbeszéd váltott ki belőle. A félelmei nem csálnak: egy hegyi utánpótlási útszakasz megtisztítása közben lavina sodorja el őt és a csapatát. A hőtömeg élve temeti el az embereket, majd iszonyatos percek következnek, mire néhányukat végre sikerül kiásni a háromméteres hóréteg alól. Balogh élve megússza, s erre a balesetre (amely hetven halottat követelt) a háború legszörnyűbb epizódjaként emlékezik.

A „novella” tér-idő kezelése lépcsőzetesen halad a konkrétól (részletes helyszínleírások és percre pontosan rögzített események) a szubjektíven át (az élve eltemettetés, a kezdődő haláltusa okozta hallucinációk szétcsúszott dimenziói) az általánosig (a háború teljes emléktára). A halált hozó lavinát két kisebb omlás előzte meg. A valós események véletlen dramaturgiája hozta így, mégis itt az előkészítő/fokozó hatásukkal retorikai elemként (is) működnek. Az én-elbeszélés – csak túlélő emlékezhet, ezért kezdettől fogva „biztonságban van” – a lélektani/vallomásos részeknél válik igazán szuggesztívvé.

Az a néhány perc, amelyet betemetve töltött a többi szerencsétlennel, kettős küzdelemmel telt: a hóréteg alatti fulladásos halált és a fölébe szorult markolászó fojtogatását is meg kellett úsznia. Iszonyatos küzdelem folyt a mélyben: a fuldoklók, akik bármiben megkapaszkodtak volna, egymást nem kímélve, elborult aggyal vergődtek. Balogh a torkához furakodó kezekbe/ujjakra harapott, rágta, őrlötte őket, amíg a fájdalomtól vissza nem húzódtak. A szituáció emlékeztet Dante Alighieri Divina Commediája Inferno részének 32-33. énekében a Cocytus tavába fagyott Ugolino della Gherardesca és Ruggieri pisai érsék bűnhődésére:

Két megfagyottat láttam egy gödörben:
Egy fő a másik főn feküdt, kalapként.
És mint cipőt fal a kiéhezett,
Ugy vágta bé fogát, aki felül volt
Az alulso agya, s nyaka közé.
[...]
A rémes ételtől elkapta száját
A kárhozott, s hajába ama főnek,
Mit hátul megmart volt, belétörülte.⁷

A kilencedik kör befagyott tavanak két foglya (Ugolino és Ruggieri) a hazaárulóknak fenntartott második gyűrűben, az Antenorában vezekel. A szinte csak ehhez fogható földi pokolból szabadul Balogh Sándor, mert – és itt válik jelképpé a párhuzam – híven megtette kötelességét. (Ott pusztult társai nem bűnösök, a háború poklát megjárt Balogh/Dante rájuk értelmetlenül elpusztult áldozatokként tekint.)

Egy látszólag apró, Balogh számára érthetetlen esemény magyarázatára még kitérnék. Így emlékszik a megmenekülését követő percekre: „Amint a hó sírból kiemeltek, beletelt vagy 10 perc, amikor némileg magamhoz tértem és lábra tudtam állni, de gondolkodóképességem elveszett. Ahelyett, hogy a borzalmas helyről lefelé iparkodtam volna, mint a holdkóros, azon az úton, ahol a lavina lejött, mászkáltam fel a sziklaoldalon, mígnem két bajtársam karon fogott, és levezetett a határkaszárnnyában lévő lakásunkra.” Miért nem a helyes irányba indult?

Balogh túlélését véletlen mozzanatok segítették: a szerencsétlenség bekövetkeztekor lelkiileg már „kondicionálva” volt a lavina lehetőségére, s amikor dacosan szembefordult a rohanó hőtömeggel, viszonylag kedvező, a fuldoklókkal szembeni védekezésre alkalmasabb, hátoldali pozícióba került; továbbá a lavinát kettéosztó

⁷ A részlet a Radó Antal-féle, kevésbé ismert fordításból való. (Munkájáról írja: „...a legjelesebb idegen Dante-fordítók – így a német Witte és Philaethes, az angol Cary és Longfellow – a tartalmi hűség mindennél fontosabb követelményének feláldozták a formai hűséget, és nem a szövevényes rímelésű terzinákban, hanem rímtelen ötös- és hatodfeles jambusokban tolmácsolták Dantét. A jelen fordítás is az ő nyomukban jár, anélkül, hogy ezzel kisebbiteni akarná azok érdemét [Radó felemás gesztusa Babits felé – K.I.A.], akik nem vélték elejthetőnek a terzinás formát, s inkább a tartalmi hűség dolgában tettek engedményeket.”)

nyeregszerű kiemelkedés rövidebbik ágában landolt, nem a medence alján: a zuhanás így csak pár másodpercig tartott, a bajtársai tudták, hol kell ásnuk. Amikor kiszabadult, mindenáron távolabb akart kerülni a lavina következtében feltorlódtott hatalmas hótömegetől, tehát nem a völgyet vette célba. Az elmúlt percek átélt gyötrelmei pedig a szabadulás (az élet) irányaként a „felfelét” égették az agyába, tehát amikor már mozgatni tudta a tagjait, csak a „felfelét” számított biztos iránynak. Balogh viselkedése – önmaga számára is – zavartnak tűnhetett, de az átélt izgalmak ismeretében nagyon is indokolható.

Az elkövetkező események láncolatára még mindig kihatott a Kleine Palon történet baleset. Az itt elszenvedett traumát – orvosi utasításra – a barakkban pihente ki Balogh, amikor március 19-én éjjel a hadnagy álmából felköltötte, és útnak indította a Kleine Palon támadásra készülő csapatához. Az őrmester egészségügyi panaszára azt válaszolta, hogy a magyar katona az utolsó leheletéig kitart, majd megszemlélte Balogh menetfelszerelését, amelyből kivetett pár tárgyat. Nem könnyítésképpen, hanem mert halál vagy sebesülés esetén ezek ügyi szükségtelenek. (A harctéri takarékoság megszokott eljárása volt, hogy a tömegsírba helyezett halottak csizmáját/bakancsát lehúzták.) Vagyis a hadnagy meg volt győződve arról, hogy katonája nem éli túl az összecsapást. Balogh is felmérhette a kilátásait: vagy ott helyben agyonlövök parancsmegtagadásért, vagy nekivág a hegynek, és minden bizonnyal hősi halott lesz.

Az Elisabeth magaslatra érve, az útelágazásnál, a lábadozó, pergőtűztől megsüketített/összezavart, az életével leszámolt tartalékos utászőrmester rossz irányba indult: a Grosse Pal felé. Dehogyan akart ő szembeszegülni az előljárójával, csak irtózott a Kleine Paltól, s tudatlanul a másik útra tért. A Grosse Palon döbönt rá, hogy nem teljesítette a parancsot, vagyis vissza kell fordulnia, végigvergődve a bajtársai tetemét hóval borító hegyoldalon, az olaszok golyói elé. Most ismét közbeszólt a véletlen: a támadást időközben lefűjták, a hadnagy teljesítettnek vette a küldetését, egyszóval megmenekült. Balogh Sándor visszaemlékezéseiből (is) kiderül hát, hogy a szeszélyesen röpködő, véletlen halált osztó golyóknak és az elesetteknek nincs „történetük”, csak a túlélőknek. Ők viszont tudják, hogy a halálnál is lehet rosszabb.

A harmadik, többé-kevésbé kerek elbeszélésnek mondható részlet az 1916. március 26-ai, Emánuel-napi támadásról írt beszámoló. Bár az olasz tüzéréség ellentámadása az elfoglalt állások (lövészárkok) feladására kényszerítette a magyar hadvezetést, az ezt megelőző váratlan és győztes rajtaütést Balogh megörökítette. Írásában a roham előtti percek atmoszférájának érzékeltetése, majd a rumtól és a „vadászostontól” felajzott bakák virtuskodásának bemutatása, illetve annak a mély szomorúságnak a megsejtetése a legfőbb érdeme, amely a (mesebeli távolságba került) otthon emlékét lengte körül.

A polgári/civil miliőből kiszakítottak (saját világgépük szerint) nem-reális térként tekintettek a frontra, hiába kerestek ok-okozati kapcsolatot az átélt események között, és állandó lelki/érzelmi túlfeszítettségben éltek. A háború abszurditásával szemben kialakult bennük és mindennapi emberi kapcsolataikban egy egyezményes és sajátos „front-idill”, amely az irracionális mértékű elviselés békés technikáinak szolgált tudati keretével.⁸ Ennek nyelvi kifejeződései Balogh memoár-töredékében az illyesfajta mondatok: „A vidék elragadóan gyönyörű. Borzasztó utakon felmáztunk 2000–2500 méter magasra...”; „Fekvőhelyem olyan helyre esett, ahol éppen a fejemen egy gránát ütötte lyuk tátongott, de nem választottam másik helyet, mert a lábamnál álló nagy kőkemencében már vidáman pattogott a tűz”; „A hangulat nagyszerű, mindenki vidám, közben megírjuk búcsúleveleinket”; „...mosolygó asszonyi szem helyett minden lépésnél a halál utálatos arca vigyorog szemeink közé... [...] Ettől eltekintve kedélyes hangulatban vártuk a támadás pillanatát”.

A katonák ragaszkodtak a részben tárgyi valóságként, részben ideiglenes morálként kialakított „front-idill-jükhöz”. Balogh ennek illetéktelen és torz leegyszerűsítését látta az „Ideális élet a lövészárokban” című hátországi propaganda kiadványban, amely ellentmondott a harctéri körülményekhez való alkalmazkodás általuk kidolgozott technikáinak. A kiadvány szerzőjének nyilván fogalma sem volt a túlélés végtelenül esetleges és a körülmények fenyegetően konkrét (vagyis bonyolult sorsszerű és vaskosan materiális) összjátékáról. S ez súlyosabb probléma annál, mint hogy hazudott.

⁸ Későbbi és közismert példát véve: Radnóti Miklós naplója – a kiszolgáltatottságnak egy magasabb (mélyebb?) szintjén – ugyancsak az elviselhetetlen elviseléséről, valamint a halálnak és az idillnek egy különös szimbiózisáról szól.

Balogh Sándor nemcsak a „nagy háború” néhány, általa megélt epizódját jegyezte fel, hanem memoárjába (akarva-akaratlan) beleszötte lényének meghatározó vonásait is. Milyen személyiségkép rajzolódik ki a történetépités, a szóhasználat, a magyarázatok/érvek stb. nyomán a tartalékos utászörmesterről? Énképének központi motívuma a harcedzettség volt („az a 13 hónap, melyet három harctéren eltöltöttem, [...] eléggé megedzettek már”; „elég változatos harctéri eseményeket éltem át ahhoz, hogy minden emberi félelem és gyávaság kipusztuljon belőlem”; „én, az acéllá edzett katona”; „közel két évet töltöttem különböző harctereken, mindig a legelső vonalon”). A bajtársaival nem „bratyizott”, a gépies kötelességteljesítés és önfeláldozás mintáit sugározta. Útépítő mérnöki előéletéről akkurátussága, munkanaplószerű feljegyzései és az épített környezet iránti érdeklődése tanúskodik. Ugyanakkor a jelzői nagyfokú érzékenységről árulkodnak (*kellemetlen, nyomasztó, utálatos, kétségbeejtő, tragikus, rémületes, förtelmes, kínos, borzalmas, iszonyú, őrületes stb.*), amelyet – a művészetekre is fogékony szenzibilitásával együtt – nyilván palástolt a hely „szellemének” megfelelően. Balogh Sándor nem lázadt, nem személyes sérelemként fogta fel a háború személytelen mechanizmusának őt is bekanalázó eseményeit. Ha túlélésére nem is magyarázat, mindenesetre az emberségének (és ép eszének) megőrzésében segíthette az írásos emlékezethez való ragaszkodása. Számot akart adni a dolgairól.

Annak a néhány hónapnak a harci cselekményeit, amelyekre Balogh kitér, részletesebben és szakszerűbben tárgyalja a hadtudomány. Ráadásul a szemtanú szubjektivitásával közvetített hadmozdulatok elbeszélése mögül/körül hiányoznak a történelmi kontextusról való tudás elemei, egyáltalán: a történelmi tudat.⁹ Viszont Balogh memoár-töredéke (és sok, hozzá hasonló emlékirat) tartalmazza a háború működésekének áthagyományozható tapasztalatát. Ez röviden úgy foglalható össze, hogy a háború a civil létet uraló *élet – halál* dichotómiát lecseréli a *parancsteljesítés – az ellenség megsemmisítése* egydimenziós relációval. Az élet alárendelődik és függvényévé válik a parancsteljesítésnek, a halál pedig – a tömegessége miatt – már értelmezhetetlen, s kizárólag az ellenség számára fenntartott, dicstelen állapot. Az életosztón helyére a parancsteljesítési ösztön lép, amely nem mérlegeli az egyén létét fenyegető körülményeket. Az is nyilvánvaló, hogy azok az eszmei/ideológiai rendszerek és formulák, amelyek a háborút megelőző propagandában mindennél lényegesebbnek mutatkoznak, a konkrét harci cselekmények során semmiféle jelentőséggel sem bírnak.

9 Lásd 5. lábjegyzet!

Balogh Sándor harctéri feljegyzései (1915)

Nagyon veszélyes napok!

Nagycsütörtök és nagypéntek! Szálnok¹⁰, Pustaháza¹¹, Köves¹² között nagy ütközet, sok fogoly. 500 lépésről néztem végig.

Húsvét másnapján Sztropkón¹³ és Alsó-Olsván¹⁴ ismét ütközetek, ajándék küldözgetés kölcsönösen, attól fogva naponként 1-2 óra ágyútűz.

Április 15-16. Alsó-Olsva ágyúzása, kevés sebesült.

Április 17-18. Újra ágyúzzák a falut. Benne vagyunk, illetve lakunk húsvét óta. A legborzalmasabb április 18. Iszonyú tőzzel lövik a falunkat. Rengeteg ágyúlöveg hullik a faluba. Egy gránát öt lépésre csap le mellettem. Érzem a légnyomást és telecsap földdel és kavicssal, már szinte nem érzem magam élve. Délelőtt 11-től tart ez a borzalmas lövöldözés délután 6-ig. Minden távolságra hull záporként közénk a gránát és srapnel. A mellettünk lévő nehéztüzérségből kettészakít egy embert egy gránát, több tüzer, tüzerlő és huszár megsebesül. A helyet elhagyni nem szabad, állni kell a tüzet. Részünkről 50-60 minden kaliberű ágyú viszonozza a tüzelést.

Április 19-20. Itt csendes, balszárnyon nagyobb ütközet.

Április 21-22. Elvértve ágyútűz. 2 hidat építünk az Ondaván¹⁵, az egyiket Minyevágása¹⁶ és Alsó-Olsva között, a másikat Lomna¹⁷ és Turány¹⁸ között.

Április 23. Csend.

Április 24. Élénk ágyútűz jobbszárnyon a németeknél.

Április 24-27. Elvértve ágyúharc. Alsó-Olsvát erős tűz alatt tartják az oroszok, sok tüzerlő pusztul el.

10 Ma: Solhík, Szlovákia.

11 Ma: Korunková, Szlovákia.

12 Ma: Kolbovce, Szlovákia.

13 Ma: Stropkov, Szlovákia.

14 Ma: Nižná Oľšava, Szlovákia.

15 Ma: Ondava, Szlovákia.

16 Ma: Miňovce, Szlovákia.

17 Ma: Lomné, Szlovákia.

18 Ma: Turany nad Ondavou, Szlovákia.

Április 27. Reggel rettenetes szerencsétlenség történik a faluban. Az iskolaépületben huszártisztek laknak. Mitőlünk kapnak 16 kg ekrazitot¹⁹ és ott helyezik el. Gondatlanságból valamelyik szolga tüzet dob közé. Az explózió rettenetes, az épület levegőbe repül és 9 ember darabokra tépve repül a levegőbe. Az utcán emberi testrészek hevernek széjjel. Nekünk kell a romhalmazt széjjelhányni és a halottakat kiszedni közülük. Egy alezre-des súlyosan sebesült, egy főhadnagy és egy hadnagy, azonkívül 7 huszár darabokra tépve maradt a romok alatt.

Április 27–május 1. Nappal tüzérségi harcok, éjjel árkásztámadások, repülőök harca és bombavetései izgatják az embert.

Május 1-től előkészületek az általános támadásra.²⁰

Május 5-6. Előnyomulás a határig erőltetett meneteléssel, megszámlálhatatlan fogoly, ló, ágyú, repülőgép, trén²¹, gépfegyver. Fut az orosz, mint a nyúl.

Május 7. virradóra értük el a határt. Az orosz megállt a mezőlaborc²²-nagycsertési²³ vonalon, és itt harcba bocsátkozott velünk. Olyan ütközet fejlődött ki, hogy borzalmasságában talán felülmúlta az összes eddigieket. Mezőlaborcnál a németek, Nagycsertésnél mi olyan tüzet bocsátottunk reá, hogy nincs hatalom, amely olyat kiálljon. Legalább 200 ágyúnk záporosó módjára öntötte a gránátot és a srappelt. Mezőlaborcból vonaton akart menekülni, az ott bevagonírozott rengeteg mennyiségű muníciót, élelmiszert, azonkívül a nehézágyúit. Repülőgépünk észrevette, és a németek irtózatossággal elvágták a vasúti vonalat előttük, és mindenestől elfogták őket. Nálunk Csertésnél otthagyták a húst, szalonnát, és rengeteg szárított halat, azonban kétségbeesésükben felgyújtották az egész falut. A harc tartott este 11 óráig, amikor újra kezdett futni Sanok²⁴-Paswiska felé. Útközben sok foglyot és hadianyagot fogtunk. A további üldözés leírhatatlan. A legborzalmasabb hegyi utakon leírhatatlan nehézségeken átmenve üldöztük lépésről-lépésre az ellenséget. Egy-egy szakasz meg-megállt, sokszor 24 óráig tartotta magát, de minden esetben véres fejjel futott tovább. 12-én értük el Sanokot, onnan üldözési harcokkal mentünk előre, míg 17-én elértük Przemyslit²⁵. Ekkor a tüzérség minden kaliberű ágyúból kezdte lőni az erődítéseket. Mi tartalékba álltunk az ostromló 10. hadtest mögött.

Május 19-én kaptuk a parancsot, vissza Magyarországba.

Május 28-ig itt várjuk a bevagonírozást Mezőlaborcon. Indulás az olasz harctérre.²⁶

Május 28. Mezőlaborc-Budapest-Bécs-Bécsújhely-Grác-Villach-Greifenburgig vonaton, onnét tovább gyalog a karinthiai és tiroli Alpok közé. A vidék elragadóan gyönyörű. Borzasztó utakon felmászunk 2000-2500 méter magasra, és még felettünk mindig vannak 1000-1500 méter magas hegyek. Örökös hó van fent. Ahol megyünk, még mindig másfél méter magas a hó.

19 Főként a tüzérségnél és műszaki alakulatoknál alkalmazott robbanószer.

20 A Galíciában zajló Gorlicei áttörés 1915. május 2. és 5. között az osztrák – magyar és német szövetséges csapatok által végrehajtott frontáttörés volt az 1915-ös tavaszi hadjárat előzményeként.

21 Szállítóoszlop, ellátó oszlop, vonatosztály.

22 Ma: Medzilaborce, Szlovákia.

23 Ma: Čertižné, Szlovákia.

24 Ma: Сянік, város Ukrajnában.

25 Ma: Przemysl, Lengyelország.

26 Amikor 1914 augusztusában kitört az első világháború, Olaszországot már 1882-től kezdődően Ausztria-Magyarországhoz és Németországhoz köti a Hármasszövetség. Az első világháború kitérőkor Olaszország a Hármasszövetség egyik záradékával élve semleges maradt. 1914 augusztusa és 1915 áprilisa között eltelt hónapok során Olaszország egyáltalán nem maradt tétlen, és bár kívül maradva a konfliktushelyzetben olyan pozíciót kezdett felvenni mind a Központi Hatalmakkal, mind pedig az angol-francia-orosz Hármasszövetségkel folytatott, Olaszország háborúba való belépésére vonatkozó tárgyalások során, hogy azt Németország és Ausztria-Magyarország – legalábbis kezdetben – valóságos árulásként értékelte. 1915. április 26-án Olaszország aláírta a londoni egyezményt a Hármasszövetségkel, majd május 24-én belépett az első világháborúba.

Június 4-től benn voltunk a tűzvonalba, de fontosabb esemény nem történt, mint naponként pár ágyúlövés mindkét részről.

Június 5-től fogva naponkénti ágyúzások. Az olasz nehéz várágyúkkal lő, 24 cm-es gránáttal és srappellel²⁷ ijesztget bennünket, de eredmény nélkül. Kisebb patraulok²⁸ lövöldöznek egymásra.

Június 15. Lemegyünk a szorosba a volt állásunkból. 2500 mélyen a szoros cirka 100 méter széles, 1000 méter hosszú, két oldalt 1800 méter sziklafal, majdnem függőleges. A szorison túl már olasz falu és város van, Pontebba²⁹. Itt rejtőznek az olasz patraulok. 1000-1500 lépés távolságról nézegetjük egymást. Éjjelenként ők is, mi is bejárunk a házakhoz, mert sok jószág maradt ott, és itt jólesik a malac- és csirkepecsenye. Ezek az állapotok uralkodnak egészen július 4-ig. Naponként a már megírt dolgok, csak néha nagyon heves ágyúzás az egész fronton az olasz részről. A mi ágyúink hallgatnak egész egy hónapig. Ha az olasz hevesen ágyúzott, már tudtuk, hogy vagy Plöckennél³⁰ vagy Isonzónál³¹ vagy pedig Görznel³² támad, de eredmény nélkül.

Július 4-én parancs jött hozzánk, hogy reggel öt órakor a mi összes ágyúink megkezdik a tüzelést az olasz állások Pontebba és Pontafel, valamint ezen várostól 2 km távolságra fekvő Tarim³³ község ellen. A parancs szerint minden ágyú 80 lövést fog leadni a 30 ½-es kivételével, amely tetszés szerint fog dolgozni. Én az első állásokból néztem végig a tűzérharcot, amely rettenetes volt. Cirka 2500 lövést tettünk, közte csak 6 db 30 ½-es repült a városba az állami- és más középületekre, azonkívül a mi minden kaliberű ágyúink este 10-ig szórták a fenti helyekre tüzüket. Néha az olasz is felelt, de nagyon ritkán. Estére a fél város romokban hevert.

Templom, állomás, azonkívül sok 2-3 emeletes házak romokban heverték. Ettől fogva ismét a régi állapot. Az olasz lőtt bennünket, néha eszeveszetten, minden találat nélkül, pedig 24-es ágyúval lő. Ez tart július hó 20-ig.

27 A Srapnel-féle lövedéknek a XIX. században több változatát dolgozták ki (kamra-, csöves- és hüvelyszerű srappel), ezek egyebek mellett abban különböztek, hogy hol helyezték el a robbantó töltést, a gyújtócsövet. A fegyver „fénykora” az első világháború éveire esett, tömeges pusztító hatása jól érvényesült a kiterjedt harctereken, a kilométereken át kigyózó lövészárkok leküzdésekor. A harcoló felek srappellel lőtték a sáncok belsejében meghúzódó csapatokat, a földön fedezetlenül fekvő vagy a lövészárkokba beásott gyalogságot, a hidakon vagy szorosokon átvonuló, a felülről áradó repesztömmeggel szemben védtelen ellenséget.

28 Járőrök.

29 Ma: Friuli-Venezia Giulia régió, Udine megye, Olaszország.

30 A Plöcken-hágó (1357 m) (német: *Plöckenpass*, olasz: *Passo di Monte Croce Carnico*) egy a Karni-Alpokban található közúti hágó elnevezése, amely az ausztriai Gail-völgyi Kötschach-Mauthentől az olasz Friaul-tartományban levő Timau felé vezető közúton van. Az útvonal déli irányban Tolmezzo és Udine felé halad. A hágó közelében található a Karni-Alpok legmagasabb pontjának számító Hohe Warte (Magas várta) nevű magaslat.

31 Az Isonzó (szlovénül Soča, olaszul Isonzo, németül Sontig) folyó Szlovéniában és Olaszországban.

32 Gorizia egy kisváros az Alpok lábánál, Északkelet-Olaszországban, közvetlenül a szlovén-olasz határnál. Gorizia provincia székhelye, helyi jelentőségű ipari, kereskedelmi és turista központ. A város elnevezése a szlovén gorica szóból ered.

33 Esetleg Gráben? Kis település Pontebba közelében.

Harctéri élményeim

1916. március 1. – június 16.
Olasz harctér, Karinthiai front

Szabadságom letelte után, február 25.-én kellemes emlékekkel, de fájó szívvel tértem vissza téli szállásunkra, mely az úgynevezett Rattendorfer-alm 1800 méter határhegy lábánál fekvő hasonló nevű faluban volt kényelmes barakkban. Hazuról való elindulástól kezdve szorongás és nyomasztó érzések neheztedek reám, mely alól nem tudtam szabadulni az egész úton, sőt, még jobban neheztedek reám ezen kellemetlen érzések, amikor vonatom átlépte a Staier határt, ahonntól kezdve szakadatlan esett a hó.

Nem gyávaság volt ez, mert az a 13 hónap, melyet addig három harctéren eltöltöttem, nevezetesen szerb, orosz, olasz harctér, amelyeken ezer halállal néztem szembe, eléggé megedzettek már. Hogy mást ne említsek, a háború első hónapjába a szerb harctéren a pancsovai és belgrádi Duna-partokon és szigeteken partvédő szolgálattunk volt a komitácisk éjjeli betörései ellen. Innét a galíciai harctérre kerültem. 1914-ben Lemberg³⁴ eleste után való napon részt vettem a grande-komarnói csatákban, az utóvéd harccsapatban, melyet a mi nagy és szerencsétlen visszavonulásunk, mely a Kárpátokban ért véget, fedezésül szolgált.

Részt vettem az 1915. márciusi kárpáti csatákban a Dukla-szorosban³⁵, a húsvéti csatákban a Szálnok, Kövesd és Sztropkó között. Ezt követte 1915. május 2. gorlicei áttörés. Az Ondava partján fekvő Alsó-Olsva községből kiindulva egész Przemysl-ig nyomultunk előre, amikor is az olasz hadüzenet diadalmas előnyomulásunkból visszafordította csapatomat az új harctérre, úgy hogy már 1915. június 4-től Pontafel és Pontebba városok felett – Pontebba olasz város, Pontafel osztrák város, melyeket a Pontebbana hegyi patakocska választ el, ami egyben a határt is képezi – a Kronalpe és Brízia 1800–2000 méter magas sziklán mászkálva bámultuk az Alpok gyönyörű panorámáját. 1915. június 4-től 1916. január 16-ig a Pontafeltől nyugatra eső frontszakaszon egész a Plöcken-szorosig, mely 35–40 kilométer, majdnem minden csúcsot megmásztunk, sokszor kitéve az olasz tűzéréség akkor még őrült ágyú-, fegyver-, kézigránát tűzének, tehát elég változatos harctéri eseményeket éltem át ahhoz, hogy minden emberi félelem és gyávaság kipu sztuljon belőlem.

Mint írásom elején említettem, nem a gyávaság tett reám nyomasztó hatást, hanem az itteni lakosságtól hallott lavina esetek, melyek nekem ismeretlenek voltak. Bár soha ne ismertem volna meg!

A hó egész utazásom alatt szakadatlan nagy tömegben hullott. Mire ideértem téli szállásunkra, már lenn a völgyben is elérte a 2 méter vastagságot, míg fenn a magaslatokon, ahol állásaink vannak, már 4–5 méter magas volt. Annak tudatában, hogy március elején pihenőnk megszűnik, és újra felmegyünk az állásokba, amikor is itt a legnagyobb tömegekben van a hóesés, és az enyhébb idő beálltával megindulnak a lavinák, mindezek a tudatok tettek reám már az utazásom alatt olyan nyomasztó hatást.

³⁴ Lviv (ukránul: *Львів*, középkori magyar nevén *Ilyvó*, magyar forrásokban esetenként használt neve a német után *Lemberg*, németül: *Lemberg*, oroszul: *Львов* [Lvov]), lengyelül: *Lwów*, latinul: *Leopolis*) Ukrajna háromnegyed millió lakosú nagyvárosa, a lvivi terület központja.

³⁵ A Duklai-hágó (szlovákul: *Dukliansky priesmyk*, lengyelül *Przełęcz Dukielska*, németül: *Duklapass*) egy igen fontos átkelőhely és hágó Szlovákia és Lengyelország között. Az 502 méter tengerszint feletti magasságával az Északnyugati- és a Keleti-Kárpátok legalacsonyabb hágója. Nevét a már lengyel oldalon fekvő Dukla nevű faluról kapta. Szlovák oldalon a Felsővízközi járúhoz tartozik, 1920-ig Magyarországon az azonos nevű járúsbeli Felsőkomárnok (szlovákul *Vyšný Komárnik*) faluhoz tartozott. Jelenleg az E371-es számú közúton lehet megközelíteni.

Sejtelmem nem csalt. Március 6-án parancsot kaptunk, hogy tovább megyünk Tirol felé. A hó ekkor már 25.-e óta szakadatlan esett. Háromnapi kínos gyaloglás után megérkeztünk Kötschach-ba³⁶. Itt kaptuk 11-én ebéd után a további parancsot, hogy még ugyanaznap fel kell mennünk a Plöcken-szorosban levő határszárnyába, ahol a lakásunk is lesz. Előttünk állt 1200 méter magaslat, amely teljes felszereléssel négy órai út. Délután 3 órakor Kötschach-ból kiindulva félórai út után átértünk a Gail-völgy déli felében lévő Mauthen nevű községbe, mely a Mauthen-alp lábánál fekszik, ami a szoros nyugati falát képezi, mindjárt a bejáratnál 1785 méter magas, vele szemben a Polenik, mely a keleti fala a szorosnak, 2078 méter magas. Az út Mauthenből kiindulva enyhe lejtővel kiépített szerpentin, mely átvisz Olaszországba. Lassú tempóban megindultunk a szerpentin fel a kitérített cél felé, melyet este 7 órakor el is értünk. A szoros maga regényes szépségű kirándulóhely lehet békeidőben. Erről tanúskodik, hogy az út középső és felső részén egy-egy nagyvendéglő áll, az alsó teljesen épen, míg a felső, úgyszólván a földdel egyenlővé lóve nehézgránátokkal.

Megérkezésünk után beszállásoltuk magunkat a határcsendőrség laktanyájába, mely négy téglapületekből áll, egy közülük teljesen szétlőve, míg a többi három épület csak részben megrongálva. Egy ilyen épületrészbe szállásoltuk be magunkat. Fekvőhelyem olyan helyre esett, ahol éppen a fejemenél egy gránát ütötte lyuk taton-gott, de nem választottam másik helyet, mert a lábamnak álló nagy kőkemencében már vidáman pattogott a tűz. A gránátlyukat fagyapottal betömtem és kellemesen aludtam reggel 6 óráig. Március 12-ére virradtunk fel, amely nálunk az árvíz évforduló-napját jelenti, nekem pedig életem legborzalmasabb napját.

Reggel 8 órakor kaptuk azt a parancsot, hogy a Kleine Pal³⁷ nevű csúcson levő állások közlekedőútját, melyen az élelmiszert, muníciót szállítják fel, a lavina teljesen elsöpörte. Már napok óta megközelíthetetlen, és egy zászlóaljnyi legénység, mely a csúcsot tartja megszállva, teljesen el van zárva a külvilágtól. A mi feladatunk volt, hogy egy közlekedő utat teremtsünk a lavina utakon keresztül, és az összeköttetést a legrövidebb idő alatt helyreállítsuk. A dolog nagyon fontos és sürgős volt, mivel az ellenség is ugyanezen a csúcson van elhelyezkedve, – 30 lépéstől 300 lépésig³⁸ változik a két ellenséges állás közötti távolság –, és ha az ellenség megneszeli, hogy a mieink milyen bajba jutottak, úgy egy támadással elfogja az ottani csapatot, és akkor szabad az út le a szoroson a Gail-völgybe, ami beláthatatlan következményeket szült volna.

Amint említém, szakaszommal, mely 38 emberből állott, nekiindultam a nagy munkának. Az úton csatlakozott hozzánk egy munkásosztag 50 emberrel és még néhány 8. karinthiai vadász pionier³⁹, úgyhogy az egész mentőcsapat 100 ember lehetett tiszt nélkül. $\frac{1}{2}$ 9 körül a felső Plöcken vendéglőhöz értünk⁴⁰, amely közvetlen a határvonalon fekszik a regényes medencében, mely 1 km² terjedelmű lehet. Itt van az átjáró a szorosból Olaszországba. Az átjáró két oldalán –mint két nagy oszlopos kapu– emelkednek nyugatnak a Cellon-kofel⁴¹, mely a medencéből kiemelkedve 1000 méter magas, majdnem függőleges sziklafal (az adriai tengerszinttől 2200 méter), a keleti oszlop pedig a Kis Pál (Kleine Pal)⁴², ami a medence felett 650 méter (az adriai tengerszinttől 1850 méter) részben 45 fokos, részben szintén függőleges sziklafal. A két fal annyira összeszűkül a közvetlen határvonalon, hogy az átjáró⁴³ nem szélesebb 50 méternél. Nekünk az utóbbira kellett felhatolni.

Szorongó érzések között megkezdtük a munkát $\frac{3}{4}$ 9-kor. Az embereket körülbelül 300 méter hosszban egy szerpentinbe állítottuk fel. Nekünk, altiszteknek síp volt a szánkban azzal az utasítással, hogy abban a pillanatban, amint meglátjuk fentről a lavinát megindulni, azonnal sípoljunk, ami jel az embereinknek, hogy ki merre lát,

36 Osztrák kisváros Karinthia Hermagor kerületében.

37 A Kleine Pal csúcsa 1915. június 14-ig az olasz csapatok kezén volt. Az osztrák támadást követően a Monarchia csapatai is állásokat tudtak kiépíteni. A csúcs elfoglalására többször is volt kísérlet. A tüzérségi, majd az azt követő gyalogsági támadások csak rövid időszakokra tudták elfoglalni a csúcsot. Végérvényesen azonban sosem sikerült. Ezen a ponton egészen 1917 őszéig állt a front.

38 Egy lépés 75cm (szabályzat szerint).

39 Pionier = utász.

40 1244 méter magason található.

41 Frishenkofel/Cellon. A 2241 méter magas csúcs már a háború elején olasz kézen volt. A hágót és a rá vezető utakat és a Kleine Pal magaslatot is be tudta lőni a tüzérség. A Cellon keleti felét 1915. június 24-én egy kis létszámú őrjárat elfoglalta. Egészen 1916. június 29-ig birtokolták az Osztrák Magyar Monarchia csapatai, majd ismét olasz kézre került. A magaslaton csekély, mindössze 156 főnyi egység tartózkodott.

42 Magassága: 1867 méter, Karintia és Olaszország határán.

43 Az átjáró neve: Plöckenpass.

meneküljön. Alig 10 perces munka után rémes dübörgést hallottunk, mely szinte megfagyasztotta ereinkben a vért. Széjjelteként látjuk, hogy a szemben lévő Cellonkofelről zuhan alá egy óriási lavina. Megnyugodtunk, sőt élvezettel néztük az első lavinát, amit életünkben láttunk, hogy zuhan alá az 1000 méteres sziklafalon. A munka folyt tovább. Nehéz, nedves hó esett, amely engem kezdett kétségbe ejteni. Munkahelyünkön a hó magassága mindenütt elérte az 5–6 méter magasságot.

Már az úton észrevettem figyelmeztető táblákat, melyeken az állt, hogy már 2 méteres hóeséseknél lavinacsuszamlások vannak, tehát figyeltem. Én a szerpentin felső részébe mentem figyelni. 9 órakor ismét morajt hallok, feltekintek, és rémülten látom, hogy közvetlen felettem vagy 500 méterről egy óriási lavina indult meg. Azonnal vészjeleket adtunk embereinknek. Szerencsénk volt, pedig a lavina közvetlen a felállított embersor közepén rohant alá. Mindenki el tudott menekülni, kivéve pár embert, akiket a légnyomás vagy 100 méter mélyen lesodort, de minden baj nélkül. Beletelt vagy 10 perc, mire magunkhoz tértünk és látni bírtunk, mert mindannyiunknak a szemét és száját televitte a légnyomás hóval. Tehát 100 embernek félórai munkája tönkrement.

A hó folyton esett. Elhatároztuk, hogy másutt próbáljuk megközelíteni a csúcst. Láttuk, hogy ahol a lavina jár, ott minden fa vagy cserje a földön fekszik. Embereinket egy enyhébb lejtőn állítottuk fel abban a reményben, hogy ott nem oly veszélyes dolgozni, mivel a sziklahasadékokból, ahol az új utat kezdtük, néhány törpefenyő és bokor látszott ki a hóból, amelyek nem voltak elfeküdve. A munka serényen folyt egész 11 óra 24 percig. Már felhatoltunk vagy 300 méter magassáig, de még előttünk volt 350 méter. Azonban a fenti időben bekövetkezett az a rémes szerencsétlenség, amelynek kevés hívja, hogy én is áldozatául nem estem.

A már kiásott szerpentinút legfelső részén álltam, amikor a fenti időben mennydörgésszerű dübörgést hallok egyenes irányban felettünk, és borzadva látom is már a füstjét. Mindannyian egy rémületes kiáltást hallattunk, azonban menekülés nincs, az ég elsötétül előttem. Vagy 10 lépést szaladhattam oldalt, amikor már éreztem a légnyomást. Kétségbeesésem leírhatatlan volt. A következő pillanatban elszántan elébe fordulok, és két kezemet a szemem elé tartva várom a biztos halált. Az utolsó pillanatban feltekintek, amikor már csak 20 méterre lehetett tőlem. Ekkor már teljes tudatában a megsemmisülésnek úgyszólván dacosan vártam a halált, és már éreztem is a borzasztó légnyomást, mely hanyatt lökött fejfelé a hegyoldalon, és leszorított úgy, hogy nem tudtam megmozdulni sem. Ugyanakkor elsötétül előttem a világ, és borzasztó nyomást érzek magamon, és mintha csak repülnék a sötét sírban, illetve sírral a levegőben, magával ragadott, és vagy 150 métert zuhant velem lefelé, rajtam egy ház magasságnyi hóval.

Az egész utazás egy pár pillanattig tartott, amikor éreztem, hogy megállt velem, tudniillik egy nyereg részhez ért a lavina, amely kétfelé választotta. Az a rész, amely alatt voltam, egy enyhébb lejtőn megállt, míg a többi része a medence fenekéig gördült le. Most következtek a legborzasztóbb pillanatok. Öntudatom teljesen tiszta volt. Körülbelül 7–8-an lehettünk egy rakáson, rajtunk 3 méter vastag hóréteg. Az életért rettenetes küzdelmet vívtunk egymás ellen. Akiknek keze előre volt szabadon, az karmolta és fojtogatta a mellette vagy az alatta valót, akiknek pedig kezei nem tudtak felszabadulni, úgy védekeztek, hogy a szájuk körül karmolászó kézfejeket és ujjakat rágták össze. Én is azok közé a szerencsétlenség közé tartoztam. Hanyatt fekve, fejfelé a lejtőn, a test teljesen kinyújtva majdnem a megszakadásig, a kezem a testhez szorulva, teljesen a mozdulatlanságig összehúzóval, tehát a legrosszabb helyzetben. A hirtelen megfulladás, illetve a fuldoklás rettenetes erőt kölcsönzött, úgyhogy sikerült a fejemet némileg szabadabbá tenni abban az értelemben, hogy pár centiméteres üreget vertem jobbról és balról a fejemmel, és ugyancsak felfelé az arcommal körülbelül egy tenyérnyi üreget, tehát meg voltam mentve a rögtöni megfulladástól. Erős természetemnél fogva szerencsém volt, hogy öntudatomat nem veszítettem el, és az élet után való ösztön óriási erőt kölcsönzött.

Teljesen kimerültem, és kezdtem magam átadni a sorsnak. Ép elmével gondolkodva beláttam, hogy ebben a helyzetben legfeljebb 10–15 perc az élet, azonban a további erőlködéshez már nem volt erőm. Egyszer csak érzem, hogy a fejemen balról a hó kezd meglazulni, kezdtem remélni, de a következő pillanatban már rémülten tapasztaltam, hogy görcsös ujjak marcangolják az arcomat, és már a nyakamhoz is hozzáférközött. Védekezni sehogy sem tudtam, míg végre sikerült a megfojtással fenyegető kezét illetve ujjakat fogaim közé fogni és rágni. Akkor a kéz visszahúzódott, de már a következő percben ismét ott volt, és így folyt az élet-halál küzdelem lent a borzalmas sírban.

Erőm a borzasztó küzdelemben elveszett, ereim kidagadtak, egész testem mintha egy befűtött kazánban lett volna, olyan forróságot éreztem, torkom kiszáradt, tüdőm és mellem úgy sípolt, mint mikor a gőz kiszabadul. A levegő, amit a hóban kaptam, illetve ami abban a kis üregben volt, már elfogyott. Lélegeztem, mely elejében motorszerű volt, szakadozottá vált. Ekkor már kezdtem öntudatom elveszíteni. Rémes víziók jelentek meg szemeim előtt. Láttam egész elmúlt életem, mint egy ködfátyolkép, magam felett láttam kisleányaim, amint parányi kezeikkel kaparják rólam a fagyos havat, de a hó nem fogy, hanem toronymagasságig dagad, mindig feljebb és feljebb, majd rémes szörnyetegek jelentek meg szemeim előtt, gyermekkoromban olvasott rémregények förtelmes alakjai. Ezt követőleg kellemes, földöntúli érzések fogtak el, nem fáj már ekkor semmi, és nem vágyódtam az élet után, vártam a megváltó halált.

Öntudatlanságomból ismét némileg magamhoz térve múltó emberi hangokat hallottam, a remény szikrája feléledt bennem, minden erőm összeszedve szinte állati hangokat adva kiabálni, illetve ordítózni kezdtem. Nem voltak már ezek emberi hangok. Egy-két perc elteltével dübörgést hallok. Azt hittem, újra egy lavina rohant keresztül rajtam, de hál Istennek nem az volt, hanem a mentők lázas munkája hatolt le hozzám. Végső erőm összeszedve vártam a szabadulást a borzalmas sírból.

Végtelen hosszú másodpercek következtek. A verejték elöntötte egész testem, kínos várakozásban teltek a percek, míg végre világosodni kezdett felettem a hó. Először csak nagyon sötéten kékellett, és kezdett egyre világosabb lenni, már meg tudtam különböztetni az emberi hangokat is. Ezután egy-két rettenetes perc következett. A fejem körül levő kis üreg a felső nyomás által beszakadt, úgyhogy a hó teljesen odatapadt az arcomhoz, és minden levegőt elzárt tőlem. Szerencsére ekkor már a hórég olyan vékony volt, hogy már egy-két lapát hó eltávolítása után kiszabadult. Hát azt az érzést, amit ekkor éreztem, nem tudom kifejezni és leírni!

Pár perc múlva a felső testem kiszabadult, és kezeim összetéve könyörögtem az embereknek, hogy szabadítsanak ki, pedig ezek a leglázásabb sietséggel ástak ki bennünket, és méghozzá az én embereim voltak, de én nem ismertem meg őket. Mikor deréig leszedték rólam a havat, végtelen rimánkodásomra megfogták a kezem, és húzni kezdtek, de a legnagyobb erőlködéssel sem tudtak kihúzni a hóból. Ismét dolgokhoz láttak, és végre pár perc alatt leszedték rólam az egész havat. Ekkor megfogtak és kihúztak a síromból, amelyben oly végtelen sokat szenvedtem. Meg voltam mentve!

Amint a hó sírból kiemeltek, beletelt vagy 10 perc, amikor némileg magamhoz tértem és lábra tudtam állani, de gondolkodóképességem elveszett. Ahelyett, hogy a borzalmas helyről lefelé iparkodtam volna, mint a holdkóros, azon az úton, ahol a lavina lejött, mászkáltam fel a sziklaoldalon, mígnem két bajtársam karon fogott, és levezetett a határkaszárnnyában lévő lakásunkra.

Ott lerogytam fekhelyemre, és én, az acéllá edzett katona több mint egy negyed óráig úgy sírtam, mint egy gyermek, könnyeim zápor módra ömlöttek. Ennek tulajdonítom, hogy komoly betegségem nem történt, úgyhogy 8 nap után már teljesen rendben voltam, de nem úgy sok bajtársam, például gyengébb szervezetű emberek, akik felettünk feküdtek a felső hórégben, már mint halottakat húzták le rólunk. Körülbelül 70 halottja és 15 sebesültje és betege lett ennek a lavinának.

Négy napig a barakkban ápoltak. Addig negyven halottat szedtek ki, azokat mi temettük el közös sírba. Szívet tépő látvány volt. A sziklák között csak kevés hely van az ilyen tömegsírnak, úgyhogy háromszorosan kellett az embereket egymás tetejébe rakni. A legkeményebb katonaszív is megremegett, amikor végigtekintett a negyven egymásra rakott hullán, amely majdnem mind családapa volt. Eszünkbe jutott, hogy hány anya és gyermek imádkozik most, hogy édesapjukat segítse meg a Jóisten, és hogy mihamarabb viszontlássák, és ők már lent fekszenek a sáros, havas sírban. Némelyiket a sártól nem lehetett megismerni. A ruha rajtuk maradt, de a cipőt, illetve a bakancsot és csizmát lehúzták, mert arra nagy szükség volt!

Láttam és részt vettem véres csatákban, ahol százával és ezrével feküdtek a halottak és sebesültek, de az nem tudott reám olyan hatást tenni, mint ez a látvány.

A még eltemetett emberekből ebben a hónapban megtaláltak vagy tízet, és még vagy húsz van a hó alatt. Azok csak júliusban vagy augusztusban kerülnek elő, mert még mindig tíz méter vastag hó van rajtuk. Ez csak itt, ezen a rövid szakaszon történt, de mennyi volt még másutt, de azt nem tudom részletesen leírni.

További élményeim a Kleine Palon

A március 12-én történt katasztrófa után négy napig fent a Plöcken barakkban részesültem orvosi kezelésben. A szakaszomból megmaradt emberek pár nap eltelte után, más csapatokból kiegészítve, újra nekifogtak a megkezdett, de oly tragikusan végződött munkához. Ezúttal szerencsésebbek voltak. Háromnapig megfeszített munka után sikerült az összeköttetést megteremteni a fent levő csapattal. Március 17-én szakaszom megmaradt része régi lakhelyét – amely a határcsendőr kaszárnyájában volt – elhagyta, és felment az említett magaslaton levő állásokba, míg mi, akik orvosi kezelés alatt voltunk, lementünk ugyanaznap éjjel a szoros feljárójánál lévő Lamprecht nevű lankás hegyoldalban lévő trénnkhöz⁴⁴, ahonnan naponként lejártunk Mauthenba orvosi vizitre.

Azonban ez sem tartott soká.

Március 19-én délelőtt még lent voltam orvosi viziten, és újra kaptam kétnapi szolgálati szabadságot, hogy a sok szenvedés és izgalom által egész testemben lévő fájdalmakat kipihenhessem. Tehát az említett napon délben visszaérkezve a trénnhez, kényelmesen berendezkedtem a pár napi pihenőhöz, kényelmes barakkban kellemesen befűtve, az esteli kávé után 9 órakor lefeküdtem. 11 óra felé ideges ajtócsapkodásra és ide-oda való futkosódásra ébredtem fel, de nem tulajdonítottam neki semmit, nyugodtan visszafeküdtem, és aludtam tovább, de nem sokáig, mert ¼ 12-kor egyik hadnagyom, aki a trénnél volt beosztva, odajött az ágyamhoz és felrázott álmomból.

Tudtomra adta, hogy egy telefonjelentés jött le az állásokból, hogy az éjjel, illetve hajnalban támadást fogunk intézni az olasz állások ellen, tehát nekem még az éj folyamán fel kell menni. Én természetesen először szabadkoztam, mert beteg is voltam, és ugyanaznap kétnapi pihenőt kaptam az orvostól azzal a rendelettel, hogy feküdni kell. A hadnagyom elismerte igazamat, azonban hivatkozott a magyar katona bátorságára és az utolsó leheletig való kitarásra. Ez elől azután nem tudtam kitérni, összeszedtem holmiaimat. Amíg pakoltam hadnagyom mellett volt és több dolgot a téli felszereléséből nem hagyott becsomagolni azzal a megjegyzéssel, hogy arra úgy sincs szükség támadásnál, ha az ember elesik vagy megsebesül. Tehát éjjel ½ 12-kor beteg testtel és lélekkel nekiindultam a nagy útnak teljes felszereléssel. 1400 méteres magaslat állt előttem, az úton térdig érő olvadásnak indult hó, parancs szerint hajnali három órakor kellett volna fent jelentkezni.

Azonban nem így történt. Az utat nem ismertem, mert csak egyszer voltam rajta, amikor a lavinaszerencsétlenség történt. Tüzérségünk⁴⁵ minden kaliberű ágyúval pergőtűzzé fokozta lövéseit. E pokoli koncert szinte megbénította öntudatomat. Az ágyúgolyók pokoli sikongása és jajgatása, valamint robbanásai minden idegem megbénították. Nem voltam én már ekkor ember, hanem egy gép.

Felérve az Elisabeth magaslatra az út kétfelé ágazik. A jobb oldali út megy keresztül a szoroson olasz földre és a Kleine Palra, a bal oldali pedig a Grosse Palra és a Freikofelre. Én a jobb oldali út helyett, mely a kitűzött célhoz vezetett, az utóbbit választottam, pedig ekkor már csak egy 600 méteres magaslatot kellett volna megmásznom, ami 1 ½ óra út és akkor célhoz értem volna már, de a helyes iránytól eltérve a Nagy Pálra vezető úton egy

⁴⁴ Ellátó oszlop.

⁴⁵ A tüzérség hagyományos értelemben olyan eszköz, illetve katonai egység, mely háború során nagyobb lövedékek kilövés útján történő célba juttatására alkalmas. Önálló fegyvernem, amelynek legkisebb tüzvezetési és harcászati alapegysége a tüzérüteg. Az ütegeket és az ezekből kialakított szervezeteket (osztály, ezred) az összefegyvernemi kötelékbe állományába szervezik, esetenként önállóak és fegyvernemi tartalékot képeznek.

óra hosszaiig vonszoltam halálra fáradt tagjaim előre. Egyetlenegy lelket nem lehetett látni. Az éj átláthatatlan szuroksötéttségbe volt burkolva, és én, mint egy hazajáró lélek, melyet a kakasszó messze talált sírjától, szinte lélek nélkül vánszorogtam a csúszós hegyi úton.

Az ágyúk rettenetes koncertje még jobban fokozódott, a sziklafalak ezerszeresen visszhangozták az ágyúlövéseket, már nem lehetett megkülönböztetni, a moraj egybeolvadt, a levegő reszketett, a talaj szinte ingott alattam, mint mikor földrengés van. Végre egy alak bontakozott ki a sötétésből, szinte felkiáltottam örömömben, mert már a célnál képzeltem magam, de az örömet kétségbeesés váltotta fel, amikor a poszt vagy őrszem felvilágosított, hogy nem a Kleine Palon, hanem a Grosse Palon vagyok. Tehát egy órát kellett visszafelé menni, és másfél órát kellett a Kleine Palra.

A késedelem miatt futva mentem visszafelé az úton, hogy valahogy a késést, ami 1 ½ órát tett ki, behozzam, de minden erőfeszitésem hiábavalónak bizonyult, ezt már behozni nem lehet. Egy súlyos büntetés reményében értem az út elágazásához, és nekivágtam a jobbra eltérő útnak, mely a Kleine Palra vezetett fel. Futva igyekeztem elérni a szikla aljához. Közben az ágyútűz veszített hevedéséből, úgyhogy amikor elértem a felvezető úthoz, teljesen megszűnt. Megnéztem órát, fél négyet mutatott. Tehát már fél órát késtem, és még előttem állt 601 méteres magaslat, melyre csak az 5-6 méter vastag hóréteg tetején négykézláb lehet felmászni. Az ágyúdörgést felváltotta a kézfegyverek, gépfegyverek és kézibombák⁴⁶, valamint az aknavető pokoli lárma, tehát számításom szerint most kezdődik a gyalogsági támadás, amelyben nekem is részt kell venni, és én meg lent vagyok a szikla lábánál. Kétségbeesve minden izmom megfeszítésével siettem felmászni oda, ahol a halál arat. Minden erőm összeszedve igyekeztem felfelé, de mintegy ötven lépés után szinte ájultan rogytam a fagyos óra.

Végül felértem arra a helyre, ahol a nyolc nap előtti lavinakatasztrófa történt, melynek én is áldozatul estem. Vastag hótakaró alatt fekszik annyi hős bajtársam kihűlt teteme. Pillanatnyi borzadály futott rajtam át, amikor a hó síron másztam keresztül.

A végtelen szenvedéstől és kimerültségtől lépésről-lépésre vonszoltam agyongyötört testem. Szinte irigyletem bajtársaimat, akik lábaim alatt feküdtek fehér sírjukban. Nekik már nem fáj semmi, ők már nem hallják az ágyúk és fegyverek dörgését, nem látják, hogy a gránát miként vágja cafattá bajtársaikat, nem hallják sebesült bajtársaik halálhörgését, és nem látják a haldoklók üvegesedő tekintetét. Ők már boldogok, mert a nyomorult vérengző vadállattá vedlett emberi lélettől megszabadultak.

Végre halálosan kimerülve ¼ 5 órakerem el az első telefonállomást, ahonnan ½ óra alatt lehet felérni a csúcra, ahol állásaink vannak. Ott értesültem, hogy a támadás valamilyen okból nem lett végrehajtva. Megkönnyebbülten lélegeztem fel. Azonnal érintkezésbe léptem telefonon hadnagyommal, értesítettem megérkezésemről. Ő tekintettel volt a rendkívüli körülményre, melyben kötelességem, mint jó magyar katona teljesíttem, tehát a következő napra minden szolgálat alól felmentett.

A rendkívüli, minden izmot és ideget igénybe vevő út után lázas betegen feküdtem pár napig a fenti barakkban, és betegségemből ismét gyorsan talpra álltam. A következő napok egész március 25-ig elég nyugodtan teltek, eltekintve néhány lavinaomlástól, mely barakkunk fedelén rohant keresztül, de a barakk szilárd építésénél fogva biztos menhelyet nyújtott.

Természetesen tüzéségünk a közbeeső napokat sem töltötte tétlenül. Amikor csak a látási viszonyok megengedték gránát- és srappeltűzzel borította be az ellenséges állásokat, közte két darab 30 ½-es⁴⁷ és több nehéz hajóágyú borzasztó tüzükkel árasztotta el az ellenség távolabbi összekötő-vonalait és ütegállásait, melyekből több örökre elhallgatott. Ezekből és más jelekből következtetve egy közeli támadást láttam kibontakozni. Persze a legénység a támadásról csak akkor értesül, amikor már minden előkészület megvan és az ellenséges állás megérett a támadásra, azaz legfeljebb 1-2 órával hamarabb, de én, aki már közel két évet töltöttem különböző harctereken, mindig a legelső vonalon, már napokkal előbb tisztában vagyok a bekövetkező eseményekkel, és mint altiszt, más körülmény is megvan, hogy előre tudjak valamit.

⁴⁶ Kézibomba = kézigránát. A kézigránát robbanóanyaggal töltött közelharc fegyver, amelyet kézi erővel hajtanak el.

⁴⁷ A Škoda 30.5 cm Mörser M. 11 mozsár a Škoda Művek által készített fegyver az Osztrák-Magyar Monarchia hadserege számára. A fegyver képes volt átútni a 2 méter vastag megerősített betont különleges páncéltörő lövedék segítségével. Ennek tömege 384 kg volt.

Március 25-én az ágyútűz részünkről alábbhagyott, sőt délután egészen megszűnt. Ebből láttam, hogy meglepő támadást fogunk végrehajtani, mert rendszeren nyílt támadásnál a tűzérzési tüzet akkor szüntetik be, amikor a harcosok már rohamra készen állnak, vagy ha azt nem szüntetik be, akkor továbbirányítják a tartalékra, hogy zárótűzzel akadályozzák meg annak felvonulását. Ezután a legnagyobb csend volt mind a két részről, csak az őrszemek 10-15 percenkénti lövései voltak hallhatók.

Éjjel 11 órakor egyszerre csak minden barakkban megszólaltak a villamos (alarm) riadócsengők. Dacára, hogy a Kleine Pal 1801 méter magas kopár sziklatető, nagyvárosi villanyvilágítása van minden barakknak, és csengőkkel van ellátva, azonkívül mivel fent egy csepp víz sem található, vízvezetékekkel, mely 600 méter mélységből nyomja fel a vizet. Van továbbá sok olyan építmény, amelynek a háború után csodájára fognak járni az emberek, és bámulni fogják azt az energiát és hősiességet, mellyel hős katonáink itt a legnagyobb fáradsággal, golyózáporban, vérükkel áztatva munkájukat, a legnagyobb szerűbbet végezték.

Tehát a riadó után 10 perc múlva az egész legénység készen állott, persze nem gondolva semmire, mivel a riadó mindennapos dolog az ellenség közelsége miatt, és mert az a riadó is csak próbának volt jelezve. Minden tiszt átvizsgálta az alája rendelt legénységet, és utána vissza lettünk vezényelve a barakkokba azzal az utasítással, hogy teljes készenlétben várjuk a további parancsot. Ez ideig az állásokban csak a rendes őrszemek álltak 40-50 lépésre egymástól.

Közben kezdik kiosztani a támadásnál szükséges dolgokat. Hóköpenyt, ami nagyon fontos dolog, mert télen a hóban láthatatlanná teszi a katonát, drótvágó ollókat, amivel a drótkadályokat kell széjjelvágni, azon kívül a kézbombákat, amelyek a legfontosabbak a támadásnál, mivel azok, mielőtt a támadók beugranak az ellenséges állásokba kézitúsára⁴⁸, pár lépés távolságról belesznek dobva az ellenség árkaiba, ahol nagy pusztítást visznek véghez, és igen nagy a morális hatása, mely megkönnyíti a támadók munkáját.

Itt a támadási módszer nem olyan, mint sík terepen. A legtöbbször óriási nehézségeket kell leküzdeni a támadóknak, és legjobban érvényesül a meglepő támadás, de bizonyos dolgokat itt nem mondhatok el, mivel erre írásos eskü és becsületszó köt, mit saját kézírással kell megpecsételni, és aki ez ellen vét, az nem látja meg a következő reggelen a napot feljönni, mert az leszámolt mindennel.

Tehát így mindennel elkészülve vártuk barakkjainkban a további parancsot. Kint a legnagyobb csend, csak az őrszemek megszokott lövései hallatszanak. Éjjélkor az olasz nyelvű munkásosztag, mely a partvidékről és a kiürített területekről lett toborozva, nagy mennyiségben kezdi behordani a töltényeket és bombákat az állásokba. 2 órakor forró rumos teát osztanak ki a legénység között. A hangulat nagyszerű, mindenki vidám, közben megírjuk búcsúleveleinket.

Csak levélíráskor borulnak el a homlokok. Látszik az embereken a belső küzdelem, amikor mindegyik szertetteitől és magától az élettől búcsúzik, amely oly végtelen nagy szenvedést és megpróbáltatást tűzött elébe, de azért nekünk itt nagyon szépnek tűnik fel, talán azért, mert csak gondolatban látjuk az elmúlt élet örömeit és szépségeit, amit már két hosszú év óta nélkülözünk, nem érezzük hozzátartozóinknak meleg és figyelmes szeretetét, lemondva minden emberi kényelemről, a lemondás végtelen láncolata, soha egy mosolygó meglegedett békés arc, a társalgás fonala mindig a legvadabb állati vérengzés, naponként látni a legborzasztóbb sebeket. A halállal, az állások előtt fekvő temetetlen, foszlásnak induló halottakat, melyek förtelmes bűzt terjesztenek, mosolygó asszonyi szem helyett minden lépésnél a halál utálatos arca vigyorog szemeink közé, és mindezek miatt végtelen vágyódást érzünk az élet után. Ettől eltekintve kedélyes hangulatban vártuk a támadás pillanatát.

Hajnali 3 órakor kivezényeltek bennünket az állásokba, a legénységet felállították a megfelelő rendbe. A karinthiai 8-as vadász zászlóalj 2 százada áll fel a rohamra, a másik 2 század marad tartalékba.

Minket, pioniereket ötös csoportokban megfelelő távolságban közéjük osztanak. A mi feladatunk az állások előtt lefektetett ellenséges aknákat eltávolítása, a drótkadály⁴⁹ átvágása és felrobbantása, valamint az elfoglalt

48 Test-test elleni küzdelem.

49 A lövészárok-hadviselésre jellemző védelmi hadműveletek egyik legfontosabb eleme – a géppuska mellett – a szögesdrót volt. A szögesdrótkadályok jelentősen lelassították vagy megakadályozták a támadó gyalogság rohamát, enélkül a gyalogos vagy lovas egységek rohamtempóban, jelentősen kisebb veszteségekkel tudták volna elérni az ellenséges lövészárkot vagy géppuskafésztet. A szögesdróton

állások rögtöni megerősítése. Felkészve a mellvédekre⁵⁰ a legnagyobb csendben, de türelmetlenül vártuk a támadás pillanatát. Az ellenség gyanútlanul viselkedett, ami még jobban felvillanyozott bennünket. Csak figyelő őrszemeik⁵¹ adták le 10 percenként a megszokott lövéseiket. Ezek vagy a lábunk alatt a kőfalon csapódtak szét, vagy fülünk mellett sivitották el, és hátunk mögött a sziklafalba csapódtak. Az ellenséget csakugyan sikerült félvezetni a tűzérségnek, nem vártak támadást. Nálunk a hangulat olyan volt, hogyha a pokol minden ördögével szövetkezve várják a támadást, akkor is keresztülgázoltunk volna rajtuk. A hajnal kezdett derengeni, tehát már nem késhet soká a támadás, mert különben észreveszik szándékunkat, és megnehezítik azt. Egyszerre csak suttogó parancsszavak hallatszanak fedezékeinkben, tehát kezdődik a tánc. Idegeink már végsőkig voltak feszülve.

Vége 4 óra 10 perckor elhangzik a jel, a roham megkezdődik. Könnyű lendülettel vetjük le magunkat a ½ méter magas mellvédekről a süppedő hóba, és özönlünk a saját drótkadályainkon már előre elkészített nyílásokon kifelé. Az akadályok előtt újra csatarendbe fejlődünk, az ellenség még mindig nem vett észre semmit, pedig helyenként előretolt állásai és a mi állásaink között alig van 25-30 lépés, és a legtávolabbi is csak 250-300 lépés. Tehát a legnagyobb csendben újra csatarendbe fejlődve óriási lendülettel vetjük magunkat az ellenség szinte várszerűen kiépített állásaira.

Támadásunk olyan váratlan volt, hogy az olaszok alig egy-egy lövést tudtak közénk leadni, de a következő lövésekre már nem volt idejük, mert már ekkor kézi bombáink be voltak dobva fedezékeikbe, és már a következő pillanatban megismerkedhettek bajonettjeinkkel⁵² és a puska boldogabb végével, vagyis a puskatussal, ami igen hatásos. Először a fedezék tetején állva vagy térdelve szúrtuk és ütöttük őket. A szegedi utászfűkből vidám kacagás tört ki, eszükbe jutott otthonról az a divatos nóta, hogy „pizskáld ki, pizskáld ki”. Pizskálni csak itt lehet igazán. A kiindulástól számítva 10 perc alatt végeztünk a taliánnal, begrávtunk árkaikba, de ott már nem vártak meg, illetve nem bocsátkoztak velünk kézitúsára, hanem kutya módjára meglapulva a fedezék fenekén, és üregekbe behúzódva fegyvert és felszerelést eldobálva, kezét feltartva kiabáltak „bravo collega, bravo collega”.

Gyávaságuk szinte komikus volt, pedig Olaszország szeme fényei, a 8. alpini zászlóalj voltak, és méghozzá háromszor annyian, mint mi. A mi egy zászlóaljunkkal szemben nekik három volt, és szerencsénk volt, mert karbantartott útjaikon a legnagyobb rész elmenekült, úgyhogy csak 27 ember maradt kezünk között egy tiszttel, két darab gépfegyver, nagyobb mennyiségű hadianyag, azon kívül egy csomó halott.

Az elfoglalt állásokat azonnal átfordítottuk az ellenség felé, amely a maradék állásaiba vonult vissza. A hálottaikat nem tudtuk összeszámlálni, mert sok lezuhant a feneketlen szakadékokba, és akiket menekülés közben meglőttünk, a meredek lejtőn lebuktak. A mi veszteségünk minimális volt. A támadás alatt elesett egy vadász főhadnagy, öt vadász, és vagy 8-10 sebesült volt.

Mire megvirradt már el voltunk készülve az ellentámadásra, ami nem is késett soká. Reggel ½ 7-re teljesen világos lett, a köd felszállt. Ekkor az olasz tűzérség munkához látott. Borzalmas tűzzel borított el bennünket, közben erősítéseket vont össze. Ekkor már nálunk is az egész tartalékot bevonták a tűzbe, mert még letről a friss tartalék nem érkezett meg. 8 órakor kezdődött az olaszok első rohama. 19 századdal támadtak, a miénk mindent összevéve öt század volt, de már az első rohamukat a legvéresebben vertük vissza. Ez így ment egész nap és egész éjjel. Pár óra hosszat a leghevesebben lőtt bennünket ágyúval, és azután következett a gyalogsági támadások végtelen sorozata, amit mindannyiszor a legvéresebben vertünk vissza. Nálunk a veszteségek pótlása már nem volt más, mint összeszedték a szakácsokat, a tisztii szolgákat, úgyhogy csak a telefonisták maradtak.

A harc, mint említém, dühöngött egész nap és egész éjjel, de mi álltunk minden támadást, dacára annak, hogy két éjjel és egy nap nem kaptunk sem enni, sem inni és nem aludtunk semmit. Abban az értelemben nem

fennakadó gyalogságra azonban a védők koncentrált tüze zúdult.

⁵⁰ Gyalogság vagy tűzérség oltalmára szolgáló fedezet. Fal vagy földhányás. A mellvéd fő alkotó része minden erősítési építménynek. Magassága attól függ, hogy állva vagy fekve, vagy térdepelve lövő katona lő-e mögüle.

⁵¹ A háborúban a harctereken igen fontos kötelességei vannak annak a katonának, akit figyelőnek állítanak. A figyelő egy igen fontos őrszem: a harctéren több száz emberre vigyáz, akik rábízták azt a szolgálatot, hogy éber legyen, és minden neszt észrevegyen.

⁵² A bajonett – magyarul szurony – puskára tűzhető tőr, nyárs vagy kétélű egyenes kardféle szálfegyver, amely Bayonne francia várostól kapta nevét, ahol 1662-ben az első szuronyokat gyártották.

kaptunk enni, hogy nem főzhetek, mert a szakácsok közöttünk harcoltak, de kenyér az volt a kenyérszákból⁵³. Amíg az ágyútűz tartott, addig ettünk. Másnap hajnalban már annyira kimerült az olasz gyalogság, és olyan véres veszteségeket szenvedett, hogy beírta azzal, hogy a kiindulási helyről, ahonnan rohazott, éktelen lármával ordította „avanti, avanti”⁵⁴, de már nem mozdult egy sem, mert ekkor már vagy 700 halott bajtársán kellett volna keresztülgázolnia, ha meg akar bennünket közelíteni.

Ekkor úgy látszik, tudatára ébredtek annak, hogy a gyalogsági támadásokkal soha vissza nem tudják venni elveszett állásaikat, tehát amint megvirradt, a legnagyobb ágyúit is működésbe hozta, és olyan őrületes ágyútűzet zúdított reánk, hogy a mi tisztjeink belátták a további emberpazarlás feleslegességét, és visszavontak bennünket régi állásainkba. Természetesen magunkkal hoztunk mindent, sebesültjeinket és halottainkat is. Dél előtt 10 óra volt, amikor visszavonultunk előbbi állásainkba, de az olaszok csak éjjel mertek visszamenni a szétrombolt állásokba.

Tehát mi visszavonultunk, de az olasz tüzérség még egész nap lőtt, most már a mi állásainkat is. Közben megkaptuk az erősítést, két századot, de már nem volt reá szükség, mert az olasz nem próbált meg támadást a mi állásaink ellen. A mi veszteségünk 274 ember volt, ebből körülbelül 100 halott. A veszteség 50%-a az ágyútűztől volt. Az olaszoknak viszont legalább 2000 emberükbe került a harc. Csak a mi általunk elfoglalt olasz állások előtt feküdt vagy 700 halottjuk.

Tehát dél felé visszatértünk az ekkor már másfél nap és két éjjel óta elhagyott barakkjainkba, de a nyugalom még mindig nem állt be, mert az ellenség fáradhatatlanul lőtt bennünket. Úgy látszik, ki akarták köszörülni a csorbát. Közben megebédeltünk, és ebéd után minden katona fekvő helyzetbe tért, de a rém ágyúzástól aludni nem lehetett. Én is bebújtam a barakkomba, melyben ötven ember feküdt, az egyik oldalon két sor fekvőhely egymás felett, a másikon pedig három sor. Az én helyem az utóbbinál a középső helyen volt, két fekvőhely között egy méter széles járda volt. Habár az ágyúgolyók (gránátok) szünet nélkül csapódtak be minden távolságra barakkunk körül, mi azért nyugodtan tárgyaltuk a lejátszódott véres eseményeket. 2 óra 20 perckor óriási robajjal becsap egy 15 cm-es olasz gránát barakkunk felső élébe, mely a sziklához volt támaszkodva. Még kívül felrobbant, úgyhogy körülbelül csak egy 6-7 kilós darabja vágott be a barakkba. Közvetlen a fekvőhelyem felett áttörte a tetőt, a felettem fekvő ember bal combját tőben átvágta, és áttörte az alatta levő deszkákat, melyek közvetlen 50-60 cm magasan voltak felettem, de csodák csodája, mert az Isteni gondviselés kiszámíthatatlan, a gránát meglegegett azzal, hogy engem csak megijesztett, mert a deszkákon irányt változtatott, és levágódott a két fekvőhely között levő keskeny útra anélkül, hogy még valakit megsértett volna, tehát itt is szerencsésen megmenekültem. Az olasz tüzérség még dühöngött egész az alkony beálltáig.

Nyugalmas éj borult a Kleine Palon levő állásaink fölé, csak a sebesültek kínos, halk nyöszörgése és a halottakat lehordó munkásosztag embereinek lármája zavarta az éjjeli csendet. Ilyen az élet az Alpok 2000 méteres csúcsain, és így végződik egy kis csetepaté az áruló szomszédal.

A március 11-29. közötti izgalmas napokat némi nyugalom váltotta fel. Természetesen az olaszok nem tudták feledni azt a kudarcot, amit elszenvedtek, mert támadásunk egy szép ünnepüket rontott meg, tudniillik az olasz király⁵⁵ neve napjára, március 26. Emánuel napjára esett, és ezért az olasz tüzérség és bombavetőik,⁵⁶ hacsak egy kicsit tiszta idő volt, azonnal megszólaltak. Minthogy a mi legénységünk nem szeret elbújva lenni, hanem szabadon jár-kezel és dolgozik az ellenség szeme láttára, ennél fogva úgyszólván minden napra esett egy pár sebesülés, sokszor halálos is. Március 29-től április 19-ig a fent említetteken kívül nevezetesebb esemény nem történt. Ez alatt az idő alatt az összelőtt állásokat újraépítettük, és a hiányokat pótoltuk.

53 A kenyértárisznya vagy kenyérszak az első világháborús baka egyik leghasznosabb és legkedveltebb felszerelési tárgya volt, amelyet a szabályzatokat ötletesen „kibővítő” katonai leleményesség csak még népszerűbbé tett: gyakorlatilag mindent hordtak benne, ami méreténél fogva elfért, és nem volt más, jobb helye a felszerelésen.

54 Előre, előre!

55 III. Viktor Emánuel (Nápoly, 1869. november 11. – Alexandria, Egyiptom, 1947. december 28.), olasz királyi herceg, 1878-tól az Olasz Királyság trónörököse, 1900. július 29-től 1946-os lemondásáig Olaszország királya, 1939-1943 között Albánia királya, 1936-1941 között Etiópia császára, továbbá Ciprus, Jeruzsálem és Örményország címzetes királya. A Savoyai-ház tagja.

56 Aknavetőcsök.

Végre április 19-én délután parancsot kaptunk, hogy lemegyünk Lamprechten levő tréningkhöz⁵⁷ pihenőre. Ez a legnagyobb öröm itt a frontot. A pihenő tartott egész 26-ig, ezen időközbe beleestek a húsvéti ünnepek is. A lent töltött nyolc nap tisztálkodással és pihenéssel telt el. A tisztálkodásra végtelen nagy szüksége van a legénységnek.

Én már sokat olvastam „Ideális élet a lövészárokban”, és más hasonló dolgokat, amelyek a lövészárkbeli élet kellemes dolgait igyekeznek megvilágítani, azonban az illetők csak pár óra hosszat lehettek a lövészárkban, és olyan helyt, ahol az ellenség tisztas távolban van, és nem háborgatják egymást minden percben. Másként írnanak ők is, ha az alpesek 2–3000 méter magasan lévő állásaiban 10 hónapos telet élénének át, mint mi. Vannak helyek, ahol nyári időben pár hetes nyugalom van, azonban a nagy általánosságban ezek olyanok, mint tenyérben az esőcsepp. Én most megpróbálom a valósághoz képest lefesteni a lövészárkbeli életet.

Tehát itt, aki a lövészárkba kerül, annak elsősorban le kell mondani mindenről. Először az életről, másodsor pedig mindenről, ami emberi. Meg kell tagadni minden emberi voltát, és valósággal vaddá kell változni. Például nálunk a lakások, illetve a fekvőhelyek a lehető legrosszabbak, de nem csak nálunk, hanem általában. Parányi barakkok közvetlen az állások mögött, gránátok, srapelnek és a bombáknak kitéve, de még ez volna a legkevesebb baj, mert itt nem tud az ember egy lépést sem tenni, ahol nincs kitéve a halálnak, az elől pedig elbújni nem lehet.

A kis barakkok 40 ember részére vannak kiépítve, de 80-nak kell bemenni, és természetesen így mindig egy része ülve alszik lent a sárban, a legnagyobb téiben is. A tető és a falak mindenütt folynak, egyrészt, mert ha kint nem esik, a barakkok között és a tetején a néhol 10 méter vastag hó, ha néha fűtenek, olvad és folyik be, másrészt a páraktól, és a bent lévőkhöz reggelre teljesen átáznak. Egy ilyen szűk odúban alszik 70–80 ember, átázott ruhákban és csizmákban – mert itt az alsóruhában való alvást nem ismerjük, itt mindig felöltözve kell lefeküdni –, tehát 70–80 piszkos emberi test kigőzölése és az átázott ruhák kipárolgása rettentő bűzt terjesztenek. Nyugodt pihenésről vagy alvásról szó sem lehet, bármennyire is fáradt, vagy álmos az ember.

A tetűk⁵⁸ óriási mértékben el vannak szaporodva, minden ruhadarab el van lepve, tehát ha a halálra fáradt katonának volna ideje a pihenésre, akkor a férgek miatt nem bír. Minden test sebesre van vakarva, mosdásra vagy mosakodásra a legtöbb esetben napokig, sőt hetekig nincs alkalom, vagy idő nincs. Vannak olyan helyek, hogy csak egy nagyon kevés vizet kap a katona inni. Alsóruhát a legjobb esetben kéthónaponként lehet váltani. El lehet képzelni egy jobb érzésű embernek a szenvedését.

Az étkezés a legtöbbször olyan silány, hogy civilben a legszegényebb ember is sokkal különben él, de nem lehet azt a végtelen sok szenvedést papírra vetni, amit a lövészárkban átél a katona. Két év óta ruhástól feküdni, mindig kemény fekhely, a végtelen sok nélkülözés, lépten-nyomon a halálos gondolatok, az elrettentő példaképpen végrehajtott halálos ítéletek, szigorú büntetések, amik szemünk előtt folynak le, ez mind megannyi jelenség, ami az embert egész az állatiasságig fásulttá és érzéketlenné tesz. Igazán hűen nem lehet leírni az itteni élet kálváriáját. Én mondom, hogy az otthoniaknak a leghalványabb fogalmuk sincs arról az életről, ami itt folyik. Akik hazakerülnek innen, azok már nem tudnak panaszkodni sem, mert minden emberi érzésük el van már tompulva.

Nyolcnapos pihenő eltelte után április 26-án ismét feljöttünk a Kleine Palra. Ma június 16. van, ezen időközben is végtelen sok apró epizód játszódott itt le, de azokat nem tartottam érdemesnek feljegyezni, bár azok is kitennének egy kötet regényt. A végtelen rossz időjárás, az úgyszólván mindennapos ágyú, fegyver- és bombatűz, naponként 5–6 bajtárs sebesülése vagy halála. 14 nap dolgoztattam éjjel 25 lépésnyire az ellenségtől, tekintet nélkül minden időre. Százszor egy-két ujjnyi vagy egy arasznyi választ el a haláltól, illetve a halálos golyótól, és ugyanannyiszor szerencsésen megszabadulni, ezek nálunk olyan mindennapos dolgok, amit nem érdemes feljegyezni.

Kleine Pal
916. VI. 16.

57 Ellátó oszlop.

58 A ruhatetű (*Pediculus humanus humanus*, vagy sokszor *P. h. corporis*) emberen élő obligát ektoparazita. Szárnyatlan, vérszívó rovar, mely teljes életciklusát az emberi testen és ruházatban éli. Csak az emberben képes tartósan fennmaradni, állatokat nem fertőz.

Vidéki Gusztáv főhadnagy Balogh Sándor vitézi címéhez adott ajánlása

M. Kir. Egyesített Hidászszakaszok.

Vidéki Gusztáv fhgy.

Nyilatkozat

Balogh Sándor, volt tartalékos utászörmester, a háború alatt 1918. május hó 10-től egész a forradalom kitöréséig szolgált alattam a 3/38-as Sappeur Kompagninál⁵⁹ az olasz harctéren, mely idő alatt állandóan, mint szolgálatvezető volt beosztva.

A század összes tisztjei Baloghról, mint igen derék, feltétlen és minden körülmények között megbízható, bátor, valódi kemény katonáról beszéltek. Komoly ember volt, ki a lelkiismeretességben párját ritkította. A legnehezebb helyzetben is a reá bízott feladatot mindig híven önfeláldozóan teljesítette, s mindenkor buzdítva serkentette embereit a tette és kintására.

Például szolgáljon kiváló katonai erényeire az alábbi tette, melyért az I. osztályú nagy vitézségi érmet érdemelte ki.

Az 1918. júniusi erőszakolt piavei átkelésnél Balogh a cadejutesadurai szakasz legnehezebb részén vezette az átkelést négy pontonnal és néhány facsónakkal. A rettenetes zárótűz dacára az adott jelre azonnal vízre szállította embereivel a járműveket, s az átkelést megkezdte. Borzalmas gépfegyver- és puskatűz s kézigránátzáró ellenére habozás nélkül kemény ütemben eveznek emberei az olasz partnak, s az első pontonnal Balogh kötött ki. Ám az olaszok a magas partról könnyedén és biztosan dobálják a kézigránát özönét pontonjainkba, melynek emberei nagyobb részt már csak holtan vagy sebesülve érnek partot. Balogh pontonja oly súlyos sérüléseket szenvedett, hogy az olasz parton el is süllýedt. Veszteségeink kétségbeejtőek voltak, ám Balogh éles körültekintéssel nem adja fel a reményt, a megmaradt embereivel, karöltve a gyalogsággal megrohamozza az olaszok állását, ahonnan csakhamar számos olasz fogollyal tér vissza. Ezeket átszállítja az innenső partra, és saját elhatározásából arra használja fel őket, hogy a tartalék járműveit vízre szállítsák.

A foglyok ugyan ellenkezni próbáltak, de Balogh revolverét szegezte nekik s úgy kényszerítette őket.

Az átkelés után századunk hadi hidat épített, mely minden ember és anyagra való tekintet nélkül épségben volt tartandó. Állandó ágyútűz, repülők bombázása, sőt az olasz haditengerészet is számtalanszor pusztította el a hidat, melyet azonnal kijavítottunk. Jó altisztjeinknek, s ezek legderekabbjának, Balogh őrmesternek volt nagy részük abban, hogy századunk mindig a legnagyobb elismerést érdemelte ki. A visszavonulásnál borzalmas tűzben szedtük szét a hidat, és megmentettünk mindent, ami csak menthető volt. Az offenzívában, mely 15 napig tartott, századunk 198 emberrel indult s 33 tért vissza, a többi véres vereség volt.

Mutatja ez is, milyen viszonyok között tanúsított Balogh olyan magatartást, melyért most bátran jelentem ki, hogy méltónak tartom a vitézek soraiba való felvételle.

Vidéki Gusztáv⁶⁰ s.k.
főhadnagy

Budapest II. ker. Pálfi tér Gróf Radeczky laktanya.

⁵⁹ 3/38-as árkász zászlóalj.

⁶⁰ Vidéki Gusztáv 1897. szeptember 9-én született. Műszaki (utász) hadnagyként avatták 1916. augusztus 18-án. 1937. november 1-jétől alezredeként szolgált.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom vitéz Balogh Sándor unokáinak: dr. Kószó Péternek, hogy rendelkezésemre bocsátotta nagyapja eredeti (kéziratos) feljegyzéseit, illetve Kószó Imrének, aki betűhíven és nyomdai minőségben olvashatóvá tette a szövegeket. Továbbá hálás vagyok Rózsafi János hadtörténésznek és Böhm Martin egyetemi hallgatónak, akik a dokumentumokat lábjegyzetekkel egészítették ki.

Láttelelet

Hódmezővásárhely középiskolásainak

Vásárhely-képe

„Nem vagyok büszke arra, hogy ilyen hülye »tesztekkel« próbálják elhíttetni a gyerekekkel, hogy érdekel a véleményük és, hogy valami is változni fog olyan irányba ami nem csak a »nagy« embereknek kedvez. Nem érdekel ez a város, az se hogy mi lesz vele mert ez már egy rég veszett ügy. Túl sokszor játszották el az ember bizalmát. De a hülyéket mindig lehet majd az orruknál fogva vezetni. Abba se vagyok biztos, hogy ezt valaki el fogja olvasni, talán egy tanár, és kibassza a kukába, de lehet lusták átolvasni. Tisztában vagyok vele, hogy amit írtam nem fog semmit változtatni, de az én időmet ne vesztegessek ilyen szarokkal.”

„Véleményem szerint ennek a kérdőívnek biztos jó célja van, és értékelem az ilyesfajta törekvéseket, mivel látszik, hogy legalább a szándék megvan, hogy a dolgokon változtassanak.”

I.

Hódmezővásárhelyt sorra érik a kor gyorsan változó kihívásai, ugyanakkor a helyi társadalom sajátos, akkut problémáinak a megoldását sem halogathatja. Tehát egyszerre kell stílust és ritmust váltania, és kiteljesítenie egy korábbi modell ígéreteit. A város erőforrásai korlátozottak, illetve kiaknázásra várnak. Az ezeket feltáró elemzések és erre alapozott tervezetek a város jövőjének tudatos építését mutatják. Ezt a 2014-ben elfogadott hosszú távú koncepció¹ (már önnön alkalmiságát is rendszer-elemmé téve) fejleszti tovább: „indokolt lehet a 4-5 évenkénti aktualizálás”, „a statikusabb városrendezési tervezés/szabályozás egyre inkább közelíti a folyamat-, illetve folyamatos tervezést”, sőt: „számítani kell a Terv teljes körű megújítására” stb. Vagyis az említett alapidokumentumban megjelenik a gyors reagálású, visszacsatolás-elvű módszertannak és az elvek sérthetlenségének a kettőssége.

Mindezt árnyalja (bizonyos vonatkozásban hatványozza) az a körülmény, hogy – ismét a fenti határozatot idézve – a „korszerű európai területfejlesztési ismérvek szerint: a városhálózatok szerepe elsődleges a térségfejlesztésben.” Vásárhely Szegeddel, Makóval, Szentessel versenyez a térségfejlesztési forrásokért. Sajátságos módon ebben a vetélkedésben csak lokálpatrióta öntudattal lehet eredményesen célt érni. Megjelenhet hát a vásárhelyiségnek egy kiterjesztett, a térségi kezdeményezés védjegyeként újraértelmezett metaforája.

A folyamatos alkalmazkodást, az „intelligens város” megvalósítását nem lehetetleníti el, de nem is könnyíti meg a település erős tradicionalitása. A hagyományokban gyökerezettség (vagy ennek tudata) inkább a változások okozta bizonytalanságérzés ellensúlyaként kap(hat) szerepet. Mindemellett a Vásárhely kulturális énképéből és örökségéből való részesedés nem érinti egyformán a lakosság valamennyi rétegét. Gondoljunk a hátrányos helyzetű, a szolgáltatásokért érkező betelepülőkre, vagy épp a város „hivatalos” kulturális attitűdjéhez képest korosztályi, szubkulturális jegyeket hordozó diákságra. Míg az előbbiek számára perspektívát jelent a szociális gondoskodás, az utóbbiak, a fiatalok vélhetően befogadható mintákra, karrier lehetőségre, szociokulturális beavatásra várnak/vágynak.

¹ Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város – Településfejlesztési koncepció. Elfogadva a 217/2014. (09.17.) Kgy. határozattal

Hódmezővásárhely klasszikus, humanista színezetű iskolaváros-imágóját tíz éve felváltotta az integrált nevelési programból kibontakozó Hódmezővásárhelyi modell². Alapelképzelése szerint az elszegényedés spiráljából az esélyegyenlőség rántja ki a korosztályt. Szervezetileg úgy történt az átalakítás, hogy a szegregáció felé sodródó, finanszírozhatatlan iskolákat bezárták, és a diákjait szétosztották a megmaradók között. Ezzel együtt szakmailag is megalapozták a folyamatot: Vásárhely közoktatási intézményeiben egy máig tartó/ható pedagógiai paradigmaváltás indult meg. Az új koncepció érvényesítése során egy nem teljesen ismeretlen, de arányait tekintve megváltozott helyzettel kellett szembesülniük a pedagógusoknak: a diákok képességei, motiváltsága és fegyelmettsége új mintázatokban nyilvánult/nyilvánul meg.

A Hódmezővásárhelyi modell pedagógiai innovációra sarkalló gyermekpopulációt generált. Amely ráadásul (pont az integrált nevelési program idején) úgynevezett Z generációs³ egyedekből állt. Vásárhely – egészen páratlan módon – akkor kezdett bele az inkluzív szemléletű iskolák megszervezésébe, amikor ez a nagyon érzékeny, másfelől motiválatlan, tartós és elmélyült figyelmet alig tanúsító, szabadidő orientált, média-fogyasztó, digitális bennszülött stb.⁴ nemzedék elárasztotta a tantermet (és a büféket). Az iskolák színvonalát ettől kezdve nemcsak az integráció sikeressége méri, hanem – és ez sajnos nem pusztán szójáték – a generációs tulajdonságoknak megfelelő didaktikai módszereknek az integrációba való integrálásának eredményessége is.

A vásárhelyi diákság tehát „az urbanisztikus értelemben félperiférikus helyzetű”,⁵ ám kulturális múltját tekintve jól definiálható városban mint Z-generációs „sokaság” keresi a helyét. Vajon tudatában van-e, hogy az előregedő város szükségszerűen, vagy mondhatni természetes módon ráépíti a jövőjét? A csökkenő tanulólétszám, a továbbtanulók esetleges külföldi elköteleződése, más városokban való letelepedése megnöveli a helyben maradók presztízsét – és a velük kapcsolatos felelősséget.

Való igaz, hogy a „lakosságszám csökkenését a természetes szaporulat kedvezőbb alakulása önmagában nem lesz képes megállítani, legfeljebb mérsékelni. A demográfiai tendencia megváltoztatása – a csökkenés ütemének lassulása, vagy a folyamat megfordítása – csak akkor lehetséges, ha a város vándorlási mérlege pozitív lesz.”⁶ Az ifjúság helyben tartása a számára kínált jövőképen és az ízlésének megfelelő városi környezetben múlik. Hogy ebből mennyit hajlandó engedni, mondjuk a hagyományok tisztelete jegyében, azt a benne kialakult/kialakított identitás-karakterű értékrend befolyásolja. Vásárhelynek tehát nem elég tanítani és nevelni a város ifjúságát. Meg is kellene ismernie.

II.

Az ifjúságkutatás magyarországi tendenciáit és jelenlegi kérdéshorizontjait jól bemutató tanulmányt publikált Havasréti József.⁷ Ennek itt szükségtelen a tartalmi kivonatolása, talán csak azt a szemléletmódbeli különbséget célszerű kiemelni, amely a Kádár-kor és a rendszerváltozás kutatói érdeklődését jellemzi. Havasréti Nagy Ádámtól idéz, miszerint „A Kádár-éra puha diktatúrája fölfedezte ugyan magának az ifjúságot, de pusztán politikai befolyásának megszilárdulását, annak fenntartóját látta benne. Miközben nem kevés, az ifjúság számára kedvező intézkedés született (munkaügyi, egészségügyi, kulturális, szociális kedvezmények), magukat a fiatalokat a rezsim nem hallgatta meg [...], kegyként osztotta a javakat, s a »gondoskodásért« cserébe elvárta

2 Kötetben: Hódmezővásárhelyi modell. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város közoktatási rendszerének átalakítása. 2010

3 A szakirodalom a veteránokat (1920 és 1930 között születettek), a baby-boomokat (1946 és 1964 között születettek), az X- (1965 és 1975 között születettek), az Y- (1976 és 1995 között születettek) és a Z-generációt (1995 után születettek) különbözteti meg.

4 Ettől az általános jellemzéstől nyilván jelentősen eltérő egyéni tulajdonságok (is) fellelhetők a korosztályban.

5 Településfejlesztési koncepció (1d. 1.) A továbbiakban Tk.

6 Tk.

7 Havasréti József: Ifjúságkutatás Magyarországon – különös tekintettel az ifjúsági kultúrára, a kulturális fogyasztás és a média jelentőségére (2013). A tanulmány a TÁMOP-4.2.3.-12/1/KONV-2012-0016 Tudománykommunikáció a Z-generációnak kutatás „Fiatalok kommunikációjának megismerése” alprojekt háttér tanulmánya.

a fiatalok illő betagozódását a társadalomba, a politikai rendszerbe.” Havasréti szerint Nagy Ádám figyelmen kívül hagyja, pontosabban elhanyagolja a szisztematikus és korszerű ifjúságkutatás korabeli hiányát, a kutatás beszűkült/beszűkített érdeklődését, elszakadását a nemzetközi trendektől.

A '80-as, '90-es évektől felélénkülő figyelem főleg a devianciakutatás, a szubkultúra-kutatás és a média-kutatás-médiahasználat szemléleti mintáit követte. Havasréti dolgozata megemlíti, hogy a regionális (és nagyobb vidéki) kutatások sokat tettek az ifjúság megismerése érdekében: a székesfehérvári *Echo Survey Szociológiai Kutatóintézet* felméréseit sorolja (Nagykanizsa, Eger, Szekszárd, Székesfehérvár, Salgótarján, Kaposvár, Veszprém, Dunaújváros, Százhalombatta), és kitér a szegedi egyetem 2007-es *Dél-Alföldi Ifjúságkutatás: Életmód, szabadidő, értékorientációk, egészségmagatartás* projektjére.

Az évtized közepén számos önkormányzat felismerte, hogy egy város településpolitikáját szükségszerűen befolyásolja lakosságának szociodemográfiai, gazdasági tagolódása, amelyet csak részben, komplex módon pedig egyáltalán nem tár fel az intézményi adatszolgáltatás. Nyilván az ifjúságról – mint sajátos élethelyzetben lévő és speciális problémákkal szembesülő rétegről – szerzett információk hasznosak a hosszú távú tervezés szempontjából. De ez a helyi társadalom bármely szegmensére igaz. A hódmezővásárhelyi önkormányzat megbízásából a Rátky és Társai Integrált Kommunikációs Műhely Kft. (csoportos interjúk és megkérdezésekre alapozva) 2004 és 2006 között felmérést készített a város közismert személyiségeivel, vállalkozóival és az ún. elszármazottakkal. Mint összegzésükben írják: „A kikérdezés célja az volt, hogy közös munkával, strukturált formában vegyük számba a jelen helyzetet és a jövő lehetőségeit azért, hogy a város kommunikációjának megalapozásába, tervezésébe a leginkább érintettek javaslatait, észrevételeit is be tudjuk emelni.”⁸ A kvalitatív, a kritikai kultúrakutatás kategóriájába eső vizsgálódás a helyi társadalom véleményformáló köreit szondázta meg. A Rátky és Társai által végzett analízis alapját képezheti Hódmezővásárhely más, a várospolitikában általánosabb jelenléttel bíró nagycsoportok kutatásának is.

Az általam végzett felmérés döntő módon az imént említett szakmai anyag témaköreire és kérdéskultúrájára támaszkodik. Az ott képviselt kvalitatív megközelítést kvantitatív irányba is kiterjeszti, lévén hogy csak az életkori periódus és közoktatási típusba sorolhatóság formális kategóriái kötik össze a megkérdezetteket. A „Vásárhely-teszt”-ként⁹ kitöltetett füzetek képet adnak a helyi diákság városismeretéről, a helyi kultúrában való tájékozottságáról, Vásárhellyel kapcsolatos érzelmeiről, elvárásairól. A 2004 és 2006 között készült interjúkkal való egybevetés rávilágít a generációs eltérésekre, s lehetővé teszi a *veteránok* virtuális találkozását az egykor elképzelt jövővel.¹⁰

III.

A „Vásárhely-teszt” első részében képfelismerés volt a feladat. A generáció vizualitás igényét jól mutatja, hogy míg a feleletválasztásos és az esszé fejezetben maradt kitöltetlen lap, addig a fotókkal és reprodukciókkal mindenki próbálkozott.

Elsőként egy buzsáki és egy matyó hímezés között elhelyezett vásárhelyi mintát kellett azonosítani. Eléggé eltérő rajzolatú hímezésekről van szó: a buzsáki geometrikus, a matyó keletiesen burjánzó, a vásárhelyi viszont színátmenetes, arabeskszerű. A második képsorozatban Tornyai festményét kellett bejelölni (mellette egy

⁸ A csoportos interjúk összegzése – Hódmezővásárhely. Rátky és Társai Integrált Kommunikációs Műhely Kft. Készült 2004. június

⁹ A kötőjeles írásmódot a hagyományos értelemben vett tesztől való eltérés jelzésként alkalmazom.

¹⁰ A „Vásárhely-teszt” kidolgozása során tekintettel kellett lennem bizonyos elméleti megfontolásokra, amelyek újabb kérdésekhez vezettek. Az objektivitás kritériuma a mérést végző személyektől való függetlenséget jelenti. A teszt összeállítója szintén mérést végző személy, ám aligha lehet a teszt eredményét az ő kérdéseitől függetleníteni. A validitás arra vonatkozik, hogy a mérés célirányos. Vagyis tudjuk, hogy mit mérünk. Az iskolai tananyagnál mondjuk egy didaktikai modell leképezésének kompetenciáját. Egyébként meg... A reliabilitás a megbízhatóság problémája. Úgy tapasztalom, hogy a hibahatár-kutatás önállósuló diszciplína. Meglepő eredményre vezetne, ha a különféle tesztek alávételnék a szövegkritika és a diskurzuselemzés eljárásainak.

Endre Béla és egy Munkácsy alkotás szerepelt). A Juss Tornyai legismertebb műve; viszont az Endre Bélától választott jellegzetes, de nem kifejezetten invenciózus alföldi táj, a Munkácsytól vett zsáneres falusi pillanatot elbizonytalaníthatja a válaszadót. A harmadik képsorozat eltérő utcaképeket ábrázolt. Ki kellett választani a vásárhelyi hangulatút. Balról egy kertvárosi (tucat)utca, középen egy történelmi, polgári miliő (Sopron), jobbról egy fákkal és paddal nyugalmas sétára hívó részlet (Vásárhely, Andrassy utca). A negyedik sorozatban vásárhelyi közintézmények névadóit kellett megadni. A Tornyai János Múzeum, a Bessenyei Ferenc Művelődési Központ és a Péczely Attila Alapfokú Művészeti Iskola által közösen használt épület képkockája között a Török Sándor Strandfürdő volt látható. Az BFMK-t és a Péczely-t ugyanúgy elfogadtam, a strandnál viszont a Gyarmati Dezsőt nem, mert az ő nevét az uszoda viseli.

Az ötödik feladat három szoboralakja közül (Kisfaludi Strobl Zsigmond: *Vénusz születése*, Carlo Adami: *Pallasz Athéné* és Nagy Attila: *Vásárhelyi Vénusz*) ki kellett választani azt, amelyik Hódmezővásárhelyen látható. A hatodik képsorozat kutakat ábrázolt (a vásárhelyi Bakay-kút, egy székesfehérvári közkifolyó és a debreceni, Medgyessy kifaragta mackós kút), ez esetben is a helyi nevezetesség beikszelése volt a feladat. A hetedik: három Kossuth-szoborról készült felvétel közül ki kellett választani a Vásárhely főterén állót. A Horvay János alkotta orosházi és a Telcs Ede-féle kecskeméti közel azonos pózban áll, a Kallós Ede mintázta szobor háttérében részben kivehető a bank kupolája. Az orosházi és a vásárhelyi mögött álló fák parkra utalnak, ez a körülmény megtéveszthette a felületes szemlélőt. A nyolcadik feladat három vásárhelyi tér felismerése, megnevezése volt.

A kilencedik képsorozat írókat ábrázolt, a megadott három regénycímet a megfelelő író portréja alá kellett írni. (Gyakori volt, hogy a lány arcvonású Németh alatt az *Anyámat* tippelték, a lehajtott fejű, keserű vonásokat hordozó Kárászhoz a *Gyászt* társították.) A tizedik feladat három festői stílus elkülönítése volt: a pasztózusan festő, freskószerű kompozíciót alkalmazó Koháné, a bukolikus-szimbolikus, saját mitológiát teremtő Németh József és a leginkább realiztikus Szalay Ferencé. Mindhárom művész a vásárhelyi iskola kiemelkedő képviselőjévé vált az elmúlt évtizedekben. A tizenegyedik sorozatban tudni kellett, hogy Bessenyei Ferenc a színjátszásban jeleskedett, Hegedűs Endre zongoraművész, Risztov Éva pedig úszó. (Bessenyeiről neveztek el a város művelődési központját, Hegedűs Kossuth-díjas, Risztov olimpiai aranyérmes.)

A következő képsorban tudósok szerepeltek; de vajon mely tudományágot művelték? Bognár esetében a fehér köpeny és a háttér műszerhalma többeket rávezetett a kémiára, ám Grezsánál a szigorúan csillogó szemüveg okán természettudósra, Kiss Lajosnál a bohém nyakkendő miatt művészre (?) gyanakodtak. A tizenharmadik feladatban három uralkodót és három csatát kellett társítani, és közben jelezni a vásárhelyi vonatkozást is. Ez az összetettebbnek tűnő, történelmi ismereteket is igénylő kérdés meglepően sokaknak „feküdt”. Az utolsó előtti kérdés: három világcég közül kellett kiválasztani azt, amelyik Vásárhely iparát erősíti (Danone, Nokia, Villeroy & Boch). Az utolsó feladvány: a bemutatott politikusok közül melyik volt Vásárhely országgyűlési képviselője is? (Gróf Bethlen István, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Áchim András.) Bethlent jó néhányan eltalálták, mert a Bethlen gimnáziumra gondoltak. Bajcsy-Zsilinszkyt a róla elnevezett utca alapján tippelték meg, akik meg Áchimra adták a voksukat, azok az ő szárnyas bajszát, parasztos karakterét társították a régi Vásárhelyhez.

A képes kicsoda-micsoda megszerkesztésében meghatározott arányokat és elrendezést alkalmaztam. Három szempont szerint gyűjtöttem képeket: az első csoportba az idolumok, a Vásárhelyt reprezentáló, közhelyszerűen ismert témák kerültek (vásárhelyi hímezés, Tornyai: Juss, Bakay-kút, Hód-tavi csata). A másodikba az egyszerű járókelőként összeszedhető látványok, apró, nem iskolás megfigyelések (köztéri szobrok, terek, közintézmények, cégek, utcai hangulat). A harmadik sem kifejezetten iskolai tananyagot tartalmaz, de megjegyzésükre időt kell szánni (festők, írók, tudósok, politikusok).

A tizenöt kérdésből tíz tartozik az első két csoportba, és öt a harmadikba. Vagyis $\frac{2}{3} - \frac{1}{3}$ az arány. Így a „teszt” hatvan százalékosnál jobb kitöltéséhez elég figyelmes városlakónak és közkeletű információk meghallójának lenni. A füzetben a harmadik oldalra a „könnyű”, a negyedikre a „nehéz” (konkrét műveltségi háttérrel igénylő) feladatokat rendeztem, a második és ötödik vegyesen tartalmazta ezeket, hogy némi ritmust vigyek a kitöltés monotonitásába. Ebben a csoportosításban elég volt a harmadik és negyedik oldal pontszámainak gyors összevetése, hogy az arányok megmutatkozzanak.

A „Vásárhely-teszt” második része a Rátky és Társai szakértői anyagának kérdéseit ismételte meg, ám úgy, hogy ezekre öt, előre megfogalmazott válaszlehetőséget kínált fel. A „teszt” kitöltője a számára legmegfelelőbbet ikszelte be, kérdésenként egyet. Ha a készlet egyik elemét sem érezte találónak, akkor lehetősége nyílt rövid, önállóan megfogalmazott gondolatot közölni. A kérdésenkénti öt lehetséges válasz bizonyosfajta fokozatosságot tükröz, tehát valamilyen értékszempont szerinti hierarchikus rendet képvisel. Az alapja lehet érzelmi telítettség, kritikai hozzáállás, vagy épp jóindulat. Ez az erőssorrend nem pusztán az attitűd letapogatót szolgálta. Abból a feltételezésből indultam ki, hogy a válaszadók többsége csak felületesen vagy egyáltalán nem olvassa el a kérdést, hanem a válaszlehetőségeket átfutva rögtön lecsap egy szimpatikus mondatra. Tehát végső soron a döntését nem a kérdésbe foglalt téma irányítja, hanem az előre gyártott válaszok közti szemantikai viszony. Fel sem kell ismernie a sorozat struktúráját, hiszen programozva van a befogadás, csak saját tudatállapotának megfelelően kell reagálnia rá. Tulajdonképpen a kérdéseken való hosszas töprengés nélkül is őszinte, reflexív döntések születnek. Az így kialakított „teszt” másik előnye, hogy dialógust imitál. A nyitott végű kérdés és a több lehetséges álláspont egy kíváncsi, ugyanakkor türelmes beszélgetőpartner puhatólózásának dramaturgiáját követi.

A második nagyobb fejezetben szereplő nyolc kérdés szétosztása úgy történt, hogy a hatodik oldalra kerültek a hangsúlyozottan személyes beállítódást, érzelmi motivációkat letapogató témák, a hetedikre pedig a külső szempontok vagy körülmények mérlegelését igénylő problémák. Így egy-egy megkérdezés irányult a városhoz való érzelmi viszonyra, a Vásárhelyre vonatkozó asszociációkra, és kettő a nem itt élők és/vagy ideérkezők feltételezett nézőpontjába való belehelyezkedésre. A másik négyes kör egy a külvilágnak szóló vonzó üzenet megfogalmazását, a város közéletének jellemzését, az EU-csatlakozás értékelését és a várospolitikai nyitottságának véleményezését mérte fel. A „belső” – „külső” témák elkülönítése az attitűd mélyszerkezetének bizonyos sajátosságait is felszínre hozta, illetve heurisztikus mutatókat eredményezett.

A harmadik nagy egység egy esszéfeladat volt. Az első fogalmazás esetében a büszke – elégedetlen kemény polaritás szerint kért értékelést Hódmezővásárhelyről, a második egy 10-15 évre előretekintő víziót várt az ideálshoz közelítő, de a fejlődés helyes irányát mindenképpen magán viselő városról. Konceptióm szerint mindkét téma inspirálhatja a korosztály igen-nem logikáját és fantáziáját.

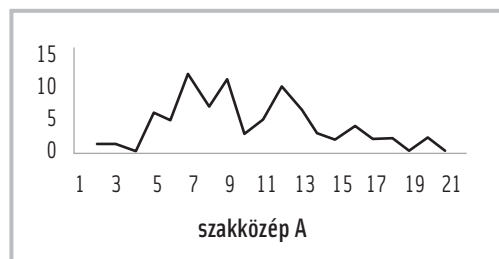
A „Vásárhely-teszt” struktúrája nagyjából megfelel egy megszokott vizsgatesztnek: rákérdez a műveltségi anyagra, próbára teszi a szövegértést, majd rátér a szövegalkotásra. Viszont a téma speciális: egyfelől az iskolai tananyaggal alig érintkezik, másfelől „ciki”, ha valaki – gyengébb teljesítményt produkálván – kiírja magát a hagyomány-minimumot birtokló városközösségből. Ezért döntöttem úgy, hogy a megkérdezés tételes ismereteket tartalmazó fejezetével nem kedvetlenítem el és nem bosszantom fel a diákokat, mert ez befolyásolná a városkép megítélését is. Egy frusztrált, önmaga előtt vásárhelyiségből megbukott diák már csak azért is rosszabb véleménnyel lesz a városról, mert ezzel a leértékeléssel kompenzálja ismerethiányának súlyosságát. A $\frac{2}{3}$ – $\frac{1}{3}$ arányt, a dialógust sugalló, nyitott végű kérdéseket, az egyértelmű igen-nem felsorolást, valamint a futurisztikus esélylatolgatást a válaszadók megnyerése érdekében alkalmaztam.

IV.

A vizsgálatot Hódmezővásárhely négy (erősebbnek mondott) középiskolájában végeztem el.¹¹ A felmérés különböző napokon és időszokban, egy hét leforgása alatt megtörtént. Egy intézményben önként jelentkezés szerint, délutáni időpontban írták, háromban tanórai keretek között, véletlenszerű kiválasztás alapján. Minden intézményben az osztályok egy időben dolgoztak, nem volt mód az információcserére. A termekben biztosított volt a felügyelet, illetve legalább háromszor ellenőriztem az egyes csoportokat munka közben. A résztvevők intézménytípus szerinti megoszlását és létszámát az alábbi táblázat foglalja össze.

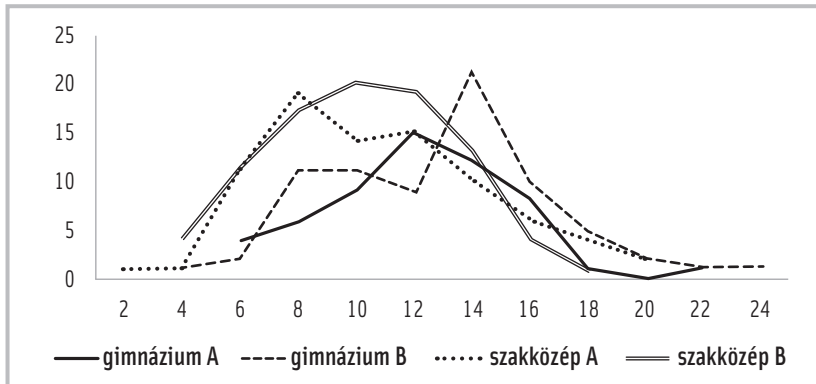
INTÉZMÉNY	LÉTSZÁM
gimnázium A	56
szakközépiskola A	83
gimnázium B	74
szakközépiskola B	89
összesen	302

A városismereti rész pontozásában kérdéscsoportonként differenciáltam a pusztá ráismerést és a tény-adatokat igénylő itemek között. A tematikailag $\frac{2}{3} - \frac{1}{3}$ felosztást pontértékben 14 – 13 (megközelítőleg feles) arányra korrigáltam, tehát az összesítésnél az efemer ismeretek és a tartalmas ismeretek egyenlő súllyal estek a latban. Az elérhető maximális pontszám 27 volt. A próba-szerencse tippelést (noha ezt kiszűrni nem lehetett) egyes kérdéscsoportok kizárólag hiánytalan megoldásának értékelésével minimalizáltam. Intézményenként az alábbi grafikonok mutatják a teljesítményeloszlást (a vízszintes tengelyen az elért pontszámot, a függőlegesen a tanulólétszámot jelöltem).

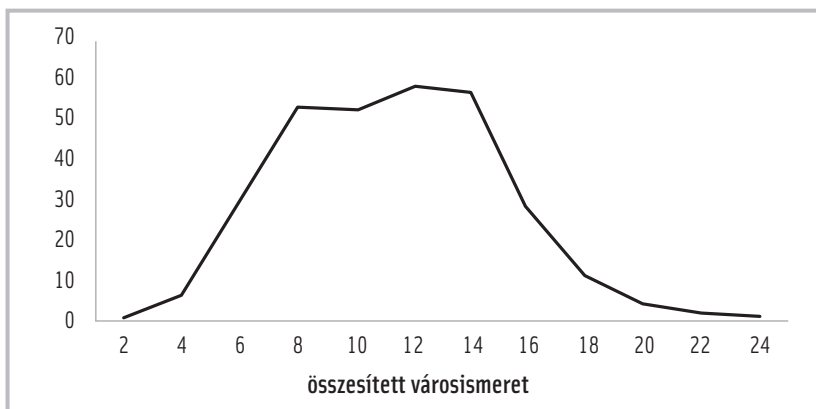
¹¹ 2015. február harmadik hetében.

Mind a négy grafikon sárkányfogas, legfeljebb egy esetben (**szakközép B**) rajzolná ki a burkológörbe a normális eloszlást. Erre a hektikus rajzolatra az egyik magyarázat a „csoportmunka”. A kitöltési átlagidő (a tervezett 40 perc helyett) 25 percre mérséklődött, viszont a füzetek beadását az óra végéig halogatták a diákok. A megírás ellenőrzése során tapasztaltam, hogy a maradék percekben sűrűn egyeztettek. A másik kiváltó ok mélyebben húzódik. Ha alaposan megfigyeljük a **szakközép B** és a **gimnázium B** diagramját, akkor a nem-szabályos eloszlás kétpúpú görbéjére emlékeztető vonalvezetés sejlik fel (kisebb mértékben, de a **gimnázium A** esetében is így van). Mintha legalább két populáció keveredett volna a mintavétel során. Nagyon leegyszerűsítve a problémát: olybá tűnik, hogy a gimnáziumban meghúzódik egy „szakközépiskolai”, a szakközépiskolában pedig egy „szakképzős” nagycsoport. Az egymásra vetített, kiegyenlített léptékű görbéken még inkább felfedezhető az imént említett jelenség, és ezt a **gimnázium B** mutatja a legszembetűnőbben.

Ha mindezt – mondjuk – az integrációs programmal hozzuk összefüggésbe (kizárólag a „Vásárhely-teszt”-re támaszkodva), elmondható, hogy az integrációból valószínűleg a **gimnázium B** vette ki leginkább a részét, ezért nála lassabb a kiegyenlítődés, míg a **szakközép B** vállalhatja magát a legsikeresebbnek e téren, vagy esetében egyéb tényezők befolyásolják az összképet.

Az egyesített, mind a 302 tanulóknak a „Vásárhely-teszt” szerint mért városismereti tájékozottságát a következő diagram mutatja.

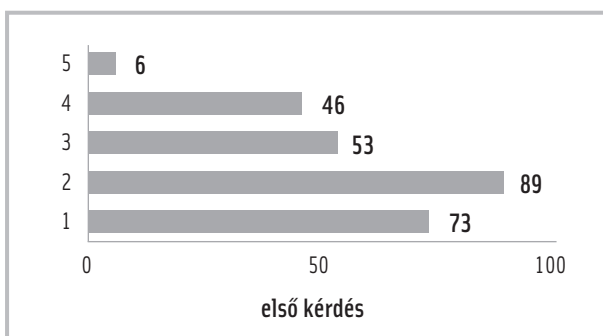
A Gauss-görbe majdnem szabályos, a csúcserőtelkenél kialakult enyhe horpadást a **gimnázium B** és a **szakközép A** adatai viszik a rendszerbe. A városismereti rész összteljesítménye nem éri el az 50%-ot, de nem utal a témával kapcsolatos érdektelenségre, netán apátiára.

A „Vásárhely-teszt” második nagyobb egysége a diákoknak a városhoz fűződő érzelmi viszonyát és belső értékrendje szerint kialakított kötődési mintázatát igyekezett felderíteni. A továbbiakban ennek ismertetése következik.

Első kérdés: **Hogyan jellemezné Hódmezővásárhelyhez fűződő viszonyát, érzéseit?**

Lehetséges válaszok:

1. *Itt lakom, de bárhol másutt is élhetnék.*
2. *Megszoktam a várost, elfogadtam.*
3. *Nekem megfelel Vásárhely, megtaláltam benne a helyemet.*
4. *Sok dolog köt a városhoz, szeretem a hangulatát.*
5. *Tenni szeretnék Vásárhelyért, itt képzelem el a jövőmet.*

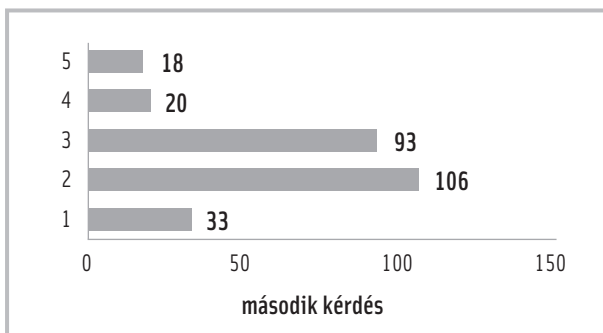

Értékelés: a második válasz mutat kiugró értéket. A 302 megkérdezett közül 90 érzi úgy, hogy Vásárhelyt (mint a napi rutin részét) természetes környezetének fogadja el, vele szemben nincsenek kirívó ellenérzései. A diákok 2%-a képzelei el Vásárhelyen a jövőjét, s ez a jóindulatú közöny és az egykedvű semlegesség 50%-ával szemben erőteljes elvándorlási szándékra utal.

Második kérdés: **Mi jut eszébe, ha azt a szót hallja, hogy Hódmezővásárhely?**

Lehetséges válaszok:

1. *Emberi kicsinyesség, széthúzás, gyanakvás.*
2. *A látszatok tartják össze, átlagos város.*
3. *Nagy tervek – de lehetne gyorsabb a megvalósításuk.*
4. *A régió egyik reménysége, változó feltételekkel és esélyekkel.*
5. *Kulturális központ, erősödő gazdaság.*

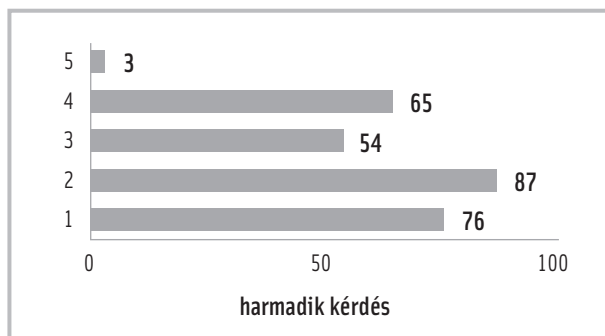

Értékelés: a második és harmadik válasz kapta a legtöbb szavazatot. Ez a konstelláció egy saját árnyékát átugrani akaró várost mutat, amely azért a nagy tervek megvalósítására még így is alkalmas. Átlagosságát a saját lehetőségeitől való lemaradása jelenti. A megkérdezettek 10%-a drukker, 10%-a sértett vagy kiábrándult. Összességében egy szemlélődő, semmint részt vállaló attitűd érvényesül.

Harmadik kérdés: **Mit gondol, milyenek látják a nem itt élők Hódmezővásárhelyt?
Milyen arcát mutatja az országnak, a kívülállóknak a város?**

Lehetséges válaszok:

1. *Lapos, álmos, érdektelen település.*
2. *Rendezett városkép, szellemileg viszont tunya.*
3. *Sok rendezvény, beruházás; nem mindig világos a koncepció.*
4. *Központi lendület, hagyományőrzés, igyekszik a szemlélődő többséget bevonni.*
5. *Országos szerepvállalásra alkalmas környezet.*

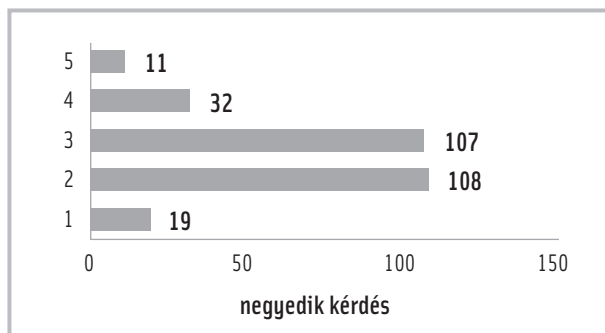

Értékelés: a válaszadók több mint fele Hódmezővásárhelyt nem érzi elég felkapottnak, mert itt hiányzik a pörgés, nincs *igazi* élet. Mindezt a szellemi igénytelenséggel hozzák összefüggésbe, ugyanakkor észreveszik, hogy a külsínre áldoz a település. Elég magas a városvezetés lendületességét, törekvését felismerők, méltányolók száma, mégis 1% körül marad a Vásárhely országos elismertségét vélelmezők aránya.

Negyedik kérdés: **Milyen vonzereje van a városnak az ideköltözők, a turisták, a befektetők számára?**

Lehetséges válaszok:

1. *A környezet természeti szépsége az egyedüli érték.*
2. *Csendes, nyugodt vidék, jó természeti adottságokkal.*
3. *Van egy pár látnivaló, és néhány nevezetesség.*
4. *Vendégszerető város, ügyel a fogadtatásra.*
5. *Minden „hozott” értékre kíváncsi, befogadó, viszonzó.*

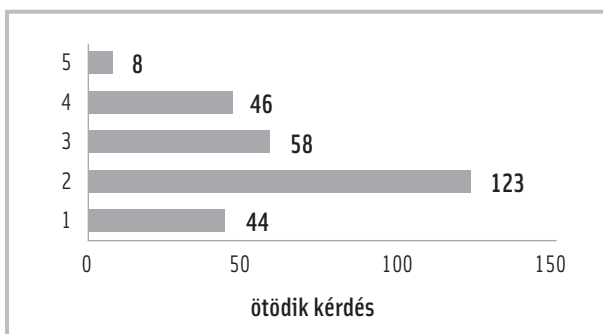

Értékelés: kiugró értékeket mutat a város hangulatának és nevezetességeinek megjelölése. A válaszadók döntő többsége (70%) eleve meglévő tárgyi és természeti adottságokkal magyarázza a Vásárhely iránt megnyilvánuló érdeklődést, és jóval kevésbé az átutazók vagy a hosszabb időre ide kötődők által remélt vagy átélt jó emberi kapcsolatokkal. A diákok 4%-a gondolja Hódmezővásárhelyt befogadó városnak.

Ötödik kérdés: **Ön milyen üzenetet tudna jó szívvel küldeni a kívüllágnak Vásárhelyről? Mi az, amit másnak is ajánlana, mondana a város előnyeiről, értékeiről, pozitívumairól?**

Lehetséges válaszok:

1. *Nincs semmi kirívó, ami bárkit elriaszthatna innen.*
2. *Kellemes hely, nyugodt, átlagos.*
3. *Vidéki lassúság, de nem tartalmatlan.*
4. *Fontos a város múltja, de a település előre tekint.*
5. *Az itt élők hajlandók az összefogásra, cselekvőképeseek.*

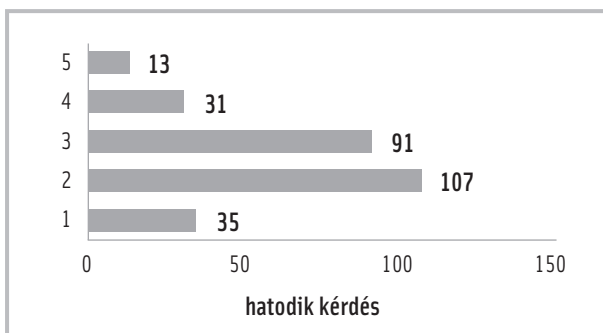

Értékelés: a kérdés lényege nyilván a „jó szívvel”-ben van, tehát itt a kritikai pozíciót feladva kell ajánlani a várost, de úgy, hogy közben a válaszadó se maradjon szégyenben önmaga előtt. Így a kettes opció toronymagasan vezet a többi lehetőséggel szemben, vagyis a diákok a „kellemes” és a „nyugodt” jelzőt választották, amelyek kedves, bársonyos üzenetét (a talán ok-okozatiságot is rejtő) „átlagos”-sal korrigálták.

Hatodik kérdés: **Milyen jelentősebb, meghatározó érdekcsoportok vannak Ön szerint itt Vásárhelyen? Közülük melyekre lehet leginkább számítani a fejlődés, a város fejlesztése érdekében?**

Lehetséges válaszok:

1. *Szűk érdekcsoportok játéktere a város.*
2. *A politika túlságosan átszövi a mindennapokat.*
3. *Az értelmiség nem önálló, a munkavállalók kiszolgáltatottak, de rendezett viszonyok vannak.*
4. *Az ambiciózus városvezetés és a cégek határozzák meg az irányt.*
5. *Vásárhelyen jól működik a munka- és hatalommegosztás.*

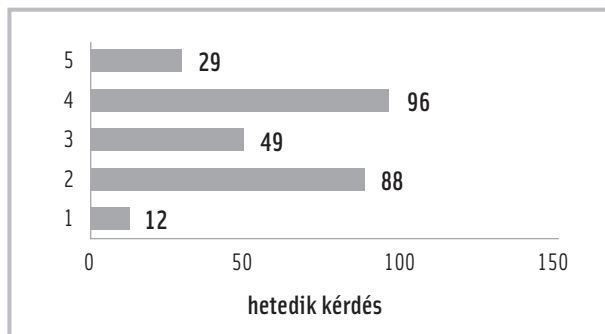

Értékelés: a hangsúlyozott politika-ellenesség, a különböző társadalmi rétegek kezdeményező szerepének a negatív megítélése mellett a viszonyokat elfogadhatónak véli a diákság. Nagyjából 10%-uk érzi demokráciadeficitnek Vásárhelyt, és valamivel kevesebben vélik jó kezekben a várost. Valószínű, hogy a politikával szembeni ellenérzést nem a helyi közállapot, hanem az apolitikus attitűd befolyásolja.

Hetedik kérdés: **Megítélése szerint az Európai Unióhoz történt csatlakozás milyen hatással van Vásárhely életére?**

Lehetséges válaszok:

1. A csatlakozás hátrányai szembetűnőbbek.
2. Kevés az információ az előnyökről.
3. Szükségszerű volt a csatlakozás, de a helyzet ingadozó.
4. A pályázatok, a beruházások előnyösek, de a lemaradásunkat még nem dolgoztuk le.
5. Jó döntés volt, lendületet adott a gazdaságnak.

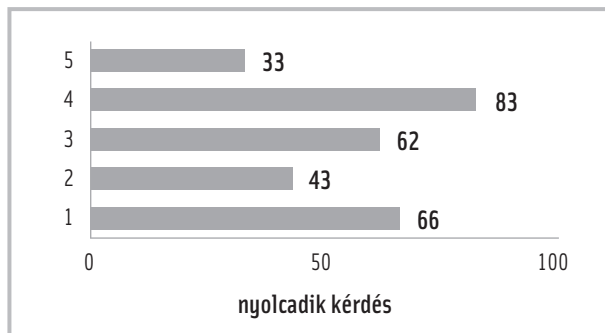

Értékelés: az EU-val kapcsolatos vélekedések mutatják talán a legnagyobb szórást, hiszen közel ugyanannyian kifogásolják az információhiányt, mint amennyien feltételezhetően ismerik a forrásokat és azok (nem kielégítő) felhasználását. Nem jellemző az EU-ellenesség (4%), de a teljes elfogadás is csak 10% körül mozog. 50% fölött mutatkozik a csatlakozást elfogadó vagy helyeslő kijelentések részaránya.

Nyolcadik kérdés: **Ön szerint a város fejlődése érdekében mely (nem vásárhelyi illetőségű) szervezetekkel, egyénekkal kellene intenzívebb kapcsolatokat kiépíteni, ápolni?**

Lehetséges válaszok:

1. Mindenki a maga hasznát lesi, csak magunkra számíthatunk.
2. Csak a rövid távú együttműködések célszerűek, a gazdaság ma kiszámíthatatlan.
3. A testvérvárosi kapcsolatokat kell erősíteni.
4. Együtt kell működni az EU-s szervezetekkel, tőkeerős multcégekkel, döntéshozókkal.
5. Kulturális és gazdasági téren koncepciózus kapcsolathálót kell kiépíteni.

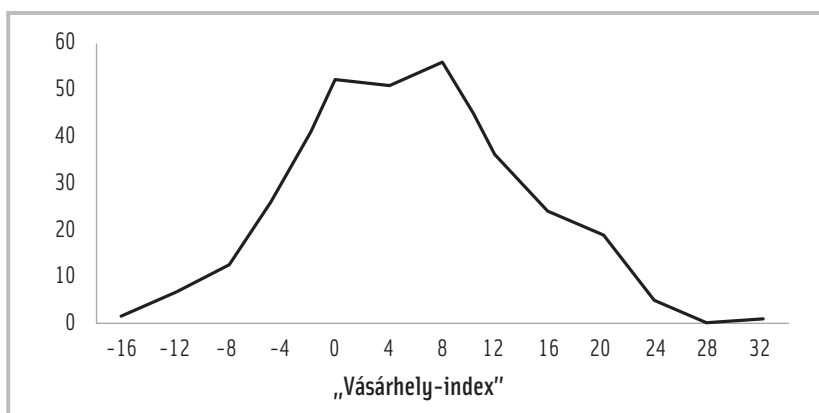
Értékelés: a korosztályra jellemző a bizalmatlanság és/vagy az óvatosság, de jelen esetben ennek majd kétszerese a kezdeményező kedvre és nyitottságra utaló válasz. A „Mindenki a maga hasznát lesi, csak magunkra számíthatunk” a panaszrepertoár vonzó darabja, csekély élettapasztalattal is okadatolható „bölcesség”, ezért gyűjthetett ennyi szavazatot. Az ötödik lehetőséget megjelölők száma itt a legmagasabb.

A megjelölt válaszok összességében egy meglehetősen kritikus viszonyulást mutatnak mind a városhoz, mind a Vásárhellyel kapcsolatos kérdéskörökhöz. Döntő mértékben a hely unalmassága, a dinamizmusnak és a tesze-toszaságnak kibogozhatatlan (a korosztályt fárasztó) alakulástörténete köré szerveződnek a vélemények. Együtt jelennek meg az elvágyódás gesztusai, és a helyben lét elfogadását esetleg megkönnyítő, tárgy-szerű ítéletek. Az itt kibontakozó összképet – a fiataloknak a felnőtt világot elutasító készletésén túl – a megkérdezés szokatlansága, a névtelenség védettsége és a dac („*úgysem történik semmi*”) motiválta.

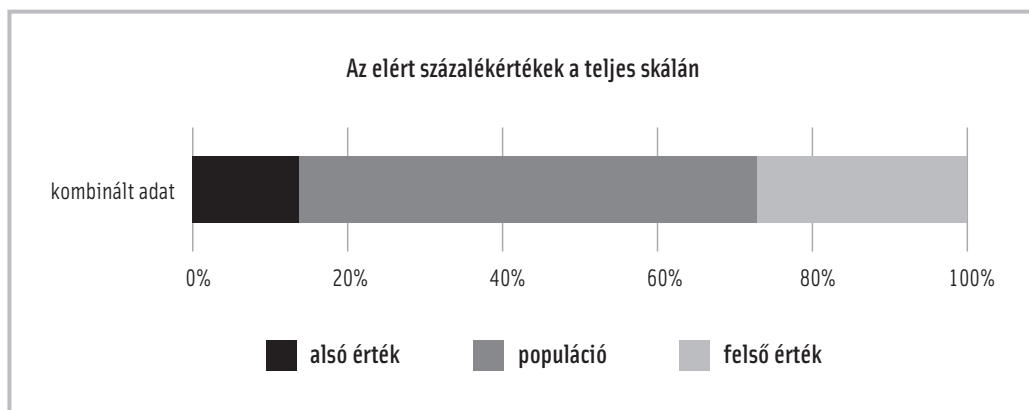
VI.

A „Vásárhely-teszt” kínálta a lehetőséget, hogy a városismereti és a feleletválasztásos felmérést együtt, egyetlen értékelési rendszerbe foglalva is megvizsgálhassam. Látszólag összemérhetetlen minőségekről van szó: kérdés ugyanis, hogy milyen áttételek biztosíthatják a Bakay-kút felismerése és az EU-csatlakozás megítélése közti relevancia kimutatását. Míg a városismeret esetében egyszerűen eldönthető, hogy például a matyó hímzés a rossz tipp, a feleletválasztásnál minden bejelölt mondat jó, hiszen az a válaszadó véleménye, és nem más. Ezért az attitűdteszt egyes kérdéscsoportjain belül dinamikus skálát állítottam fel. Az első válasz pontértéke -2, a másodiké -1, a harmadiké 0, a negyediké 1, az ötödiké 2. A számok tükrözik a felkínált öt válaszlehetőség hierarchikus rendjét, valamint az elutasítás, kritikai él vagy szkepszis mértékét. Annak érdekében, hogy se a tudáspróba, se az attitűdteszt önmagában ne dominálja a mutatót, a feleletválasztásos rész item-értékét 1,7-es szorzóval egyensúlyoztam ki. Így mindkét feladatrészre 27 – 27 pontot lehetett kapni, összesen 54-et. Ezáltal egy olyan skálát kaptam, amely -27-től +54-ig terjed. Az egyik szélsőséges eset, ha valaki semmit nem tud Hódmezővásárhelyről, egyébként meg totálisan elutasító a magatartása. A másik, ha kifogástalan a városismerete, plusz megingathatatlanul lelkes optimista. Nyilván a szórás ezen belül alakul ki: lesznek még okos kétkedők és jámbor lelkesültek, különböző módon és mértékben. Az illetén való pontozás előnye, hogy minden választ értékel, és csak a jó válaszokat veszi figyelembe. Nagyon fontos viszont, hogy a két feladatrész (városismeret, feleletválasztás) pontszámainak összeadása olyan következménnyel jár, hogy az eredmény sem normaorientált, sem kritériumorientált értelmezést nem tesz lehetővé, s amelyet inkább egy heurisztikus mutatónak, korosztályi „Vásárhely-indexnek” célszerű felfognunk.

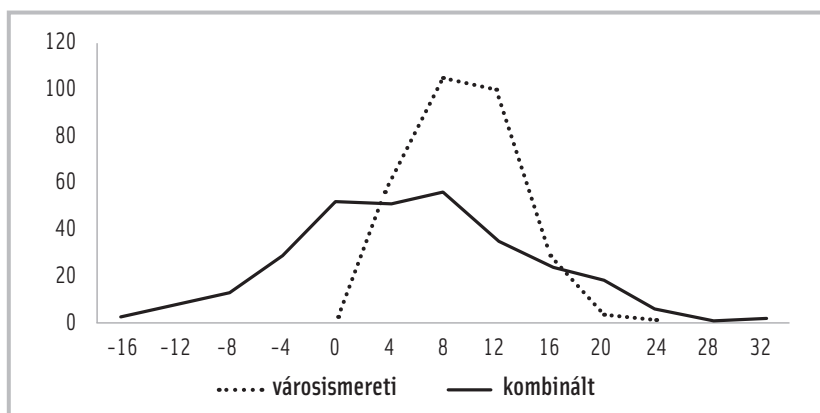
Az alábbi diagram a fenti számítási móddal készült, a 302 válaszadó adatainak felhasználásával.

Ami rögtön feltűnik, hogy enyhén kétpúpú, vagyis nem tisztán normál eloszlást mutat a görbe. A számos kiegyenlítő elemet tartalmazó modellen is átüt a populáció minőségi differenciáltsága. Hogy a teljes skálán hol helyezkedik el a 302 vásárhelyi diák, azt az alábbi ábrán szemlélhetjük.

Az eredmény ismeretében úgy is fogalmazhatnánk, hogy egy átlagos vásárhelyi középiskolás „Vásárhely-indexe” 45% körül mozog, enyhén elmaradva a középtértéktől. Érdekes a városismereti és a kombinált „értéket” egymásra vetítenünk, természetesen közös léptékkal. (Lásd alább!)

A tanulás (épp a „mit mér?” imént hangsúlyozott eltérése miatt) nem a numerikus egybevetésre csábító értékekben, hanem a tendenciában rejlik. A kombinált mutató (a „Vásárhely-index”) kiegyenlítettebb, mégsem jelez szabályos eloszlást; mintha két, csak finomhangolással kimutatható középiskolás ifjúságunk lenne. A diákok többségére igaz, hogy az összefogott, iskolás jellegű teljesítmények háttérében eltérő világképek lappanganak, amelyek általában kikérdezetlenül, feldolgozatlanul hatják át az életüket.

VII.

Már említettem, hogy az attitűdteszt kérdései két csoportba rendezhetők: az első a belső perspektívát szándékozik feltárni, a második a kevésbé személyes (kifelé irányuló, úgymond „társadalmi”) irányultságot firtatja. A két csoport külön-külön számított és intézményekre lebontott mutatói meglehetősen tanulságosak. Az első oszlopban a szubjektív, empátikus motívumokkal összekapcsolt „belső” Vásárhely, a másodikban a kommunikált, a személytől független tényezőktől árnyalt „külső” Vásárhely indexe szerepel.

INTÉZMÉNY	„belső” Vásárhely	„külső” Vásárhely
gimnázium A	- 1,1	0,35
szakközépiskola A	- 1,2	- 1,3
gimnázium B	- 2,3	- 0,6
szakközépiskola B	- 1,3	- 0,7

A táblázat három kiugró értéket mutat. A **gimnázium B** tanulói a leginkább elégedetlenek/fásultak/motiválatlanok a „belső” Vásárhely szempontjából, a **gimnázium A** viszont (a négy közül egyedül) e tekintetben pozitív értéket produkált. A **szakközép A** a legkritikusabb Vásárhely közéletével és kapcsolatrendszerével szemben.

Érdeemes megvizsgálni, hogy van-e összefüggés a városismereti tesztben szerzett pontszám és a fenti mutatók között. Ezért minden iskolában kiszámoltam a képfelismerésben legmagasabb és a legalacsonyabb pontszámot elért 10% „külső” – „belső” indexét. Az eredményt az alábbi táblázat foglalja össze.

INTÉZMÉNY	legjobb városismeret		leggyengébb városismeret		intézményi átlag	
	BELSŐ	KÜLSŐ	BELSŐ	KÜLSŐ	BELSŐ	KÜLSŐ
gimnázium A	- 1,16	0,33	- 0,66	- 0,82	- 1,1	0,35
szakközép A	- 3	- 1,1	- 0,38	- 1,3	- 1,2	- 1,3
gimnázium B	- 3,1	- 2,1	- 2,3	- 1,3	- 2,3	- 0,6
szakközép B	- 2,4	- 1,5	- 1,1	1,3	- 1,3	- 0,7

A táblázatban piros körrel jelöltem a kiugró értékeket. A **szakközép A** rutinos tesztírói a „belső” vonatkozásában jóval kritikusabbak az intézményi átlagnál, míg a **gimnázium B** esetében ez a „külsőre” igaz. A **szakközép A** figyelmetlen tesztírói harmadannyira szigorúak a várossal, mint társaik. Az igazi meglepetés: a **szakközép B** sereghajtóinak háromszor jobb a „külső” mutatója, mint az iskolájuké. Általánosságban kiderült (ami talán nem is olyan nagy meglepetés), hogy míg a városismeretből sikeres csapat szinte minden vonatkozásban szigorúbb Hódmezővásárhellyel, addig a gyengécske klub toleráns. Hiba volna ezt úgy kommentálni, hogy az okosak okoskodnak, a figyelmetlenek pedig szimpatikusan nagylelkűek, mert prezentálhatók az ettől való egyéni eltérések is. (A táblázat további elemzésére – például a személyes szféra és a közélet viszonyának vizsgálatára – most nem keríték sort.)

VIII.

A négy vásárhelyi középiskola 302 diákjának megkérdezését egy esszéfeladat zárta. A „*büszke vagyok rá – elégedetlen vagyok miatta*” listák néhány jól megragadható tényhez, körülményhez kötődtek. Az első kérdés inkább a panaszokat hívta elő, a második a kívánságlistát. A jövőt megalapozó cselekvési tervvel (vízióval) senki nem állt elő, vagy próbálta meghatározni a saját helyét a folyamatban. Az alábbi táblázat a leggyakrabban (4 említésnél többször) előforduló fogalmakat, jelenségeket, dologiságokat sorolja fel intézményenként. A szavak – szókapcsolatok után a zárójelben lévő számok az említések esetszámát jelzik.

INTÉZMÉNY (2015)	büszke vagyok rá	elégedetlen vagyok vele
gimnázium A	a város összképe (15); a sétáló utca (8); a város kultúrája (7); a híres emberek (5); a köztéri programok (5)	az úthálózat minősége (8); nincs élet a városban (8); a mai életnek megfelelő programok hiánya (5); a munkalehetőség (4); a néphagyományok megbecsülése (4)
szakközépiskola A	a sétáló utca (11); a Ginkgo (8); az uszoda (7); a Kossuth tér (6); a köztisztaság (5); a könyvtár és a múzeumok (5); a programok (5)	elhanyagolt úthálózat (10); kevés program (8); munkalehetőség (5); kulturált szórakozóhelyek száma (4); közmunkások (4)
gimnázium B	a sétáló utca (9); a sport (8); a városkép, terek, múzeumok (8); az uszoda (4); a köztisztaság (4)	az utak állapota (13); csak a középkorosztálynak kedveznek (11); a tömegközlekedés (10); a szórakozási lehetőség (10); a belváros tiszta, a külső városrészek koszosak (7); a belváros járművel való megközelíthetősége (6); otthonülő város (4)
szakközépiskola B	a nevezetességek, épületek (15); a programok (6); a köztisztaság (6); a sétáló utca (4); a strand (4); a múltörzés (4)	a szórakozóhelyek (14); az utak minősége (12); kevés a program (10); a munkahelyteremtés (9); az omladozó épületek (6); a közbiztonság (5); a köztisztaság (5); a tömegközlekedés (4); az elhanyagolt külváros (4)

A szövegalkotási kompetencia vonatkozásában szignifikáns különbség mutatkozott a vizsgálatban részt vett gimnáziumok és szakközépiskolák között – az előbbieik javára. Ez nem jelenti azt, hogy gimnazistától ne kaptam volna félmondatos, csikorgó választ, vagy szakközépiskolás nem írt volna ragyogó, a margóra is rálógó fogalmazást. Összességében a szövegek rövidek, strukturátlank, retorikai alakzatokat nélkülözők, helyesírásilag kifogásolhatók és írásképileg katasztrofálisak voltak. 5–8% felelt meg az elvárható színvonalnak. A vizsgálatban

résztevő diákok tudták, hogy anonim felmérésről van szó, aminek – számukra – nincs különösebb tétje. Ráadásul az első két fejezeten töprengve kifáradtak, s már nem akartak túl sok munkát végezni. Unták is a megkérdezést, kivéve az, aki még képes volt érzelmi energiátöbbletet nyerni – javaslattevőként vagy ellendrukkerként. Így születtek az igazi, kikerekített gondolat sorok, a nyelglét mutató, de végre nyilvánosságot kapott vallomások, és „a javító tanárt kiakasztó” ökörködések. Az esszéfeladatot hagyták legtöbbször üresen, vagy adták be egy-két odafirkantott szóval, tehát nem vonhattam be az első és második nagy egységet összekötő modellembe. Ehhez egyszerűen nem készült elég (színvonalas) fogalmazás.

Az esszé két kérdését általában úgy kapcsolták össze, hogy mindazt, amit a jelenben kifogásolnak, azt (pozitív előjellel) átírták a jövő forgatókönyvébe. Ha a parkosítottság mértékét nem tartják elegendőnek, akkor a jövő Hódmezővásárhelyét nyilván el fogják borítani a fák és a bokrok.

Áttanulmányozván a Rátky és Társainak közismert helyi személyiségekkel folytatott interjút, 2004 nyarán a következő (a megkérdezetteknel gyakran említett) észrevételeket lehet táblázatba foglalni. (Alatta a két generáció jövőképeinek a meghatározó elemeit gyűjtöttem össze.)

INTERJÚALANY (2004)	büszke vagyok rá	elégedetlen vagyok vele
közismert helyi személyiségek	a Belváros; a Kossuth tér; az uszoda; a város kulturális értékei	a munkanélküliség; az úthálózat állapota; a városkép romlása; az érdektelenség

TÉMA	közismert helyi személyiségek (2004)	vásárhelyi középiskolások (2015)
Hódmezővásárhely 10-15 évre előrevetített jövőképe	az úthálózat hibáinak kijavítása, munkahelyteremtés, nagyobb zöldterület, az oktatás fejlesztése, a fiatalság megtartása, elvándorlásának megakadályozása	az utak rendbetétele, több munkalehetőség, a külterület fejlesztése, az épületek nem romosak, zöldebb, parkosítottabb város, fiatalos programok

A mai középiskolások fokozottan igénylik a korosztály közös szabadidő eltöltésének megfelelő alkalmait és színtereit. A város kulturális rendezvényei szerintük az idősebbeknek (az „öregeknek”) kedveznek,¹² a szórakozóhelyek nem elég kifinomultak, kocsma jellegűek (a Fekete Sas kávézóját, mint üdítő kivételt, egy ember említette), kevés a könnyűzenei koncert, illetve szűkkeblű a műsorkínálat (a rock és a punk hiánycikk). A sportolási lehetőségekkel általában elégedettek, de a strandról nagyon sokan hiányolják a csúszdát. Hódmezővásárhely számukra egy begubódzó, lassú, áporodott település,¹³ ezért a pörgésre vágyók Szegedre járnak át. Az esszében 17-en jelezték, hogy külföldön szeretnék leélni az életüket. A városközpont rehabilitációját látják, elismerik, a külső részek elhanyagoltságára viszont panaszkodnak. A múzeumokat unják, nem értik, hogy mi szükség van az Emlékpontra, a könyvtárat a jól felszerelt számítógépparkjéért dicsérik (lehet „lövöldözős” programokkal játszani). Általában zavarja őket a közmunkások látványa, és kifogásolják a munkatempójukat,

12 Idézet egy esszéből: „hiába fejlesztenek, ha nem azt a korosztályt fogja meg, amelyiket akarják, mert a fiatalabbak 16-21 nagyon nincs lehetőség úgymond a szórakozásra, kevés a lehetőség, ami meg van, az kötött, hova kell tartoznod, mit kellett eddig csinálnod...”

13 Szemelvények az esszékből: „10-15 múlva csak a nyugdíjasok fognak itt élni, mert a középkorú korosztálynak sem munkalehetőség, se szórakozási lehetőség nincs elég. Úgyhogy ha így marad, akkor szerintem ez egy öregedő város, és nagyon sok erőfeszítéssel lehetne felzárkóztatni.”; „a város üres, mindenki otthon ül”; „A városban van egy folyamatos, fojtott, nyomott hangulat.”; „csernobil halottság”.

néhányan ellenszenvet éreznek a romákkal szemben.¹⁴ Szolidárisak a munkanélküliekkel és a hajléktalanokkal. Jövőkéjük alapján nem akarnak a városhoz kötődni,¹⁵ inkább az utánuk következők nagyobb komfortérzetéért lobbiznak. Legyen minden jobb és fiatalosabb. A 2004-es, a „veteránok” körében végzett felméréshez hasonlóan a Z-generációnál is nehezen lehet feloldani a családias, nyugodt milió és a pezsgés iránti igény dichotómiáját. Figyelemre méltó viszont, hogy problémaérzékenység tekintetében milyen közel áll egymáshoz a két generáció, akiket még közelebb hoz a megoldatlan városfejlesztési feladatok évtizedeken átívelő tematikája.

Az esszéekben (a reprezentativitás következményeként) megszólalnak a humán- és kultúrértékek iránti magas szintű elkötelezettség,¹⁶ vagy az érdeklődés és tisztelet naivabb hangjai is.¹⁷ De ez nem a zömre jellemző. A tradíciók ápolása, vagy a pusztá érdeklődés amolyan szakköri jelleggel jön számításba a középiskolásoknál. Ez nem föltétlen volna baj, ha erősebb lenne a városhoz való kötődésük, vagy Hódmezővásárhely nem a tradícionális tenné meg e kötődés legfőbb ismérvének.

IX.

A „Vásárhely-teszt” tanulságainak (eredményének) összegzése szükségszerű formai eleme az ilyesfajta dolgozatoknak, de magában rejt a veszélyt, hogy rögtön ide lapoz az olvasó, hogy megtakarítsa a részletek türelmes átbogarászását. Amelyekben viszont – mint köztudomású – az ördög lakozik. Ezért a csalóka esszencia helyett új perspektívát nyitok: a fogyatkozó népességű, és szellemiségét a fiatalság felé egyre áttételesebben felmutatni tudó Hódmezővásárhely kilátásai, és ebből fakadó teendői felé.

A válaszok elemzése alapján kiderült számomra, hogy a középiskolások többségükben apolitikusak, nem izgatják őket nagy világnézeti kihívások, jobbára a *carpe diem* jegyében sodródnak az eseményekkel. Nincs generációs programjuk, teljesítésre váró, lázadó lelkesültséggel követhető eszméjük. Helykeresésüket a társadalmi szolgáltatások kereteinek kiterjesztésével oldanák meg. A városnak a rendezvényeivel, fejlesztéseivel erősített kulturális imágóját nem tartják kompatibilisnek a Z-generációs életérzéssel.

A környezetükkel egyébként is kritikus tizenévesek, ha netán megkérdézik őket, a ritka alkalmat a bírálatuk sértett, olykor agresszív megfogalmazásával töltik ki. Magányos, magára hagyott nemzedékként szokás róluk beszélni. A sajátos arculatú Vásárhely azzal szigetelheti el a fiataljait, hogy a kultúrközösséghez való tartozás érzelmileg teljesíthetetlennek tűnő kötelezettségét rója rájuk. Igen, egyre inkább szóba kellene állni velük, vizsgálni és megérteni (egyébként nem túl bonyolult) igényeiket. Ez a belső városkommunikáció fontos területe lehetne.

14 A jól ismert közhelyek jelennek meg: BMW-vel járnak segélyért, 5 kiló arany van rajtuk, de sorban állnak ingyen ebédért, bandáznak, a kiutalt lakások felszerelését másnap eladják, uralják a külső városrészeket stb.

15 Például: „Én és a velem egykorúak azon törekednek már, hogy hogy jussanak innen el.”

16 „Szeretném, ha a város lakosai jobban ismernék a város történelmét, kultúráját, hagyományait. Ezért az iskolákban foglalkozásokat kellene tartani...”

17 „Büszke vagyok Németh Lászlóra, mert kiemelkedő költő.”; „Büszke vagyok a városra, mert tartja a hagyományokat, mint például a matyó hímzés, és foglalkozik a történelemmel, erre példa az Emlékpont.”

